

Budapesti Corvinus Egyetem
Nemzetközi Kapcsolatok és Politikatudományi Doktori Iskola
Geopolitika és Fenntartható Fejlődés Doktori Program

BORBÉLY MÁTYÁS

**A külhoni magyarság társadalmi pozíciógyengülésének
területi sajátosságai a diplomások aránya alapján**

Doktori értekezés

2024

Témavezető: dr. Jeney László, egyetemi docens
BCE Gazdaságföldrajz és Városfejlesztés Tanszék

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés.....	6
II. A kutatás földrajzi keretei, felhasznált adatok és módszertan	9
II.1. A kutatás földrajzi keretei.....	9
II.2. Információs háttér	16
II.3. A kutatás főbb módszertani elemei.....	36
III. Szakirodalmi háttér.....	40
III.1. Elméleti keretek.....	40
III.2. Kutatási előzmények	48
IV. A felsőfokú végzettség térbeli és időbeli sajátosságai a Kárpát-medencében ...	58
IV.1. Történeti folyamatok: a felsőoktatás lassú Kárpát-medencei tömegesedése	58
IV.2. Jelenkori folyamatok: a felsőoktatási expanzió térbeli sajátosságai a Kárpát-medencében	67
IV.3. A diplomások arányának térbeli együttmozgása egyéb társadalmi-gazdasági jellemzőkkel	97
V. A külhoni magyarság felsőfokú végzettségbeli pozícióinak térbeli sajátosságai	108
V.1. Térbeli meghatározottság: a Kárpát-medencei magyarság főbb településterületi és településszerkezeti jellemzői.....	108
V.2. A külhoni magyarság hosszú távon fokozatos iskolázottsági pozícióvesztése .	117
V.3. A külhoni magyarság felsőfokú végzettségbeli pozíciógyengülésének térbeli sajátosságai	128
VI. Összefoglalás	173
VII. Irodalomjegyzék.....	180
VIII. Mellékletek	191

I. Bevezetés

A Magyarországgal szomszédos országok magyar kisebbségeinek helyzetével az utóbbi években a korábban tapasztaltaknál nem csak politikai és a közéleti értelemben foglalkozunk többet, de a tudományos érdeklődés homlokterébe is egyre inkább bekerül a téma. Az elmúlt két évtizedben látványosan megsaporodtak például a külhoni magyarság demográfiai (GYURGYÍK L. – SEBŐK L. 2003, GYURGYÍK L. – KISS T. 2010, GYURGYÍK L. et al. 2010, GYURGYÍK L. 2011, BADIS R. 2012, KISS T. – BARNA G. 2012, KAPITÁNY B. 2013, GÁBRITY M. I. 2015, KOCSIS K. – TÁTRAI P. 2015a, 2015b, KOCSIS K. et al. 2015, TÁTRAI P. et al. 2018, 2019), és oktatási (KOZMA T. 2003, KOZMA T. – PUSZTAI G. 2006, KOZMA T. – PATAKI GY. 2011, BODÓ B. – MÁRTON J. 2012, BODÓ B. 2013, BARNA G. et al. 2016, PUSZTAI G. – MÁRKUS ZS. 2017, PÁSZTOR A. 2017, TÁTRAI P. et al. 2022) helyzetével foglalkozó kutatások.

Ahogy azonban arra már többen is rámutattak (KISS T. 2010a, PÉTI M. – SZABÓ B. 2016, BORBÉLY M. 2020), a célirányosan e kisebbségi közösségek társadalmi-gazdasági pozícióit megragadni szándékozó kutatásoknak ennél jóval kisebb szerep jutott. Bár az erdélyi magyarság társadalmi pozícióit kifejezetten sűrűn, részletesen és sokféleképpen monitorozzák (VERES V. 2006, 2014, 2015, PAPP Z. A. 2008, KISS T. 2010a, 2010b, 2014, CSATA ZS. 2017, 2019b), ugyanez a szlovákiai, a vajdasági és a kárpátaljai magyarságról már nem mondható el, ahogyan a kevésbé népes külhoni magyar közösségekről sem. A legtöbb esetben ráadásul a meglévő információk összehasonlító értelmezése sem problémamentes. A külhoni magyarság társadalmi pozícióiban az utóbbi évtizedekben bekövetkezett változásokról tehát alapvetően kevés átfogó információnk van, annak ellenére, hogy e kutatások igencsak fontos információkkal szolgálhatnak mind a tudományos élet, mind pedig az érintett (magyarországi és szomszédos országokbeli) szakpolitikák számára.

Még kisebb a száma azoknak a kutatásoknak, amelyek a magyar kisebbségek társadalmi pozícióit nagy területi részletességgel vizsgálták, figyelembe véve a magyarság településterületére jellemző földrajzi sajátosságokat is. A Kárpát-medence etnikai térszerkezetével, a magyarság településterületével foglalkozó munkák (KOCSIS K. et al. 2015, PÉTI M. et al. 2020) azonban rávilágítanak arra, hogy a külhoni magyarság társadalmi pozícióinak megismerésében jelentős szerepe van a településterületi és településszerkezeti jellemzőknek is. Kifejezetten nagy igény

mutatkozik tehát a külhoni magyarság társadalmi pozícióit nagy területi részletességgel vizsgáló kutatásokra is.

A modern társadalmakban a társadalmi pozíció egyik legfontosabb meghatározója az iskolai végzettség, mely egyéni szinten összefüggést mutat a munkaerő-piaci és jövedelmi helyzettel (SCHULTZ, T. W. 1961, BECKER, G. S. 1964), a várható élettartammal, az egészségi állapottal, az elégedettséggel, a társas kapcsolatok minőségével, a társadalmi és intézményi bizalommal, valamint a politikai részvétellel is (COLEMAN, J. S. 1988, VILA, L. E. 2000). A magasabb iskolázottság össztársadalmi szinten hozzájárul a gazdasági fejlődéshez, a társadalmi struktúrák stabilitásához, valamint a hatékonyabb újraelosztáshoz is. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya tehát különösen jól magyarázza egy közösség társadalmi és gazdasági pozícióit, gazdasági fejlettségét, fejlődési lehetőségeit. A felsőfokú végzettség egyben hatalmi tényező is, ezért megszerzésére a nem privilegizált társadalmi csoportok tagjainak összességében kisebb az esélye, mint másoknak (BOURDIEU, P. 1983).

A XX. század második felétől kezdődően a felsőoktatás tömegesedése – számos egyéb országgal együtt – a Kárpát-medence országaiban is elhozta a felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányának egyre gyorsuló ütemű növekedését (NAGY P. T. 2014, POLÓNYI I. 2014). A szocialista rendszerek 1990 körüli összeomlása után bekövetkező társadalmi-gazdasági változások tovább gyorsították a növekedést: az évtized második felétől kezdődően a Kárpát-medence minden országában robbanásszerűen nőtt a felsőoktatásban tanulók létszáma, ezzel együtt a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya is (LANNERT J. 2004, POLÓNYI I. 2014). Ezt a rendkívül dinamikus növekedést a 2000-es évek első évtizedének végétől kezdődően a legtöbb országban évekig tartó létszámcsökkenés követte, melyet csak kisebb periódusokra tört meg egy-egy enyhébb növekedési szakasz. Mindezek alapján a hazai oktatáskutatók már egy ideje a felsőoktatási expanzió végéről beszélnek (HÍVES T. – KOZMA T. 2014, HRUBOS I. 2014, POLÓNYI I. 2014, 2023).

Historikus iskolázottsági és felsőoktatási létszám adatok alapján kimutatható, hogy a felsőoktatás – szocializmus időszakában bekövetkezett – tömegesedése minden szomszédos országban a külhoni magyar közösségek lassú pozícióvesztésével járt (TÓTH L. 1994, GÁBRITY M. I. 2001, PÁSZTOR A. 2006, KISS T. 2010b, GYURGYÍK L. 2014). Az 1990 után megváltozott társadalmi-politikai-gazdasági környezet ugyanakkor a felsőoktatási expanzióknak is teljesen új irányokat szabott az érintett országokban. Felmerül tehát a kérdés: vajon hogyan hatott a külhoni magyar

közösségek évtizedek óta gyengülő iskolázottsági pozícióira a felsőoktatási rendszerek 1990 utáni, rendkívül dinamikus expanziója?

Jelen doktori disszertáció elsődlegesen a fenti kérdésre keresi a választ. E fő kérdéskört a dolgozat három jól körülhatárolható, egymásra épülő alkérdés megválaszolásával járja körbe. Fontos látni először is, hogy a korábbi kutatások milyen összefüggéseket mutattak ki általánosan az iskolázottság és az etnikai hovatartozás között? Ugyancsak szükséges annak a megismerése, hogy hogyan alakult és milyen térbeli sajátosságokat mutatott a felsőoktatási expanzió 1990 óta tartó időszakában a felsőfokú végzettségűek aránya a Kárpát-medencében? Végezetül szintén kulcskérdés, hogy mindezekhez képest hogyan alakultak és milyen térbeli jellemzőket mutattak az utóbbi évtizedekben az egyes külhoni magyar közösségek felsőfokú végzettségbeli pozíciói?

II. A kutatás földrajzi keretei, felhasznált adatok és módszertan

II.1. A kutatás földrajzi keretei

II.1.1. A Kárpát-medence, mint földrajzi keret

A kutatás alapvető földrajzi kereteit legjobban és legegyszerűbben a Kárpát-medence fogalom írja le. E fogalom értelmezéséhez KOCSIS és munkatársai gyűjtését hívom segítségül:

„A vizsgált terület elnevezése az elmúlt évszázadok során a politikai helyzet és államhatárok változása miatt többször módosult. Az 1. világháború végéig, amíg a magyar szállásterület majdnem egésze a magyar államhoz tartozott, a napjainkban Kárpát-medenceként ismert területet Magyar Királyságnak, Magyar Birodalomnak, a Magyar Szent Korona országainak vagy egyszerűen csak Magyarországnak nevezték (Hunfalvy 1863; Ballagi–Király 1878; Balbi–Czirbusz 1899; Cholnoky 1918). Trianont követően, irredenta céllal – figyelmen kívül hagyva az államhatár változásokat – a Magyarország elnevezést az 1918 előtti kiterjedésében értelmezték ugyan, de már megindult a külpolitikailag elfogadhatóbb, földrajzi szinonimájának keresése. Közülük a vizsgált területet javarészt keretező Kárpátokról elnevezett, Bulla–Mendöl (1947) által is elfogadott Kárpát-medence elnevezés vált a magyarok számára széles körben elfogadottá, amely ilyen értelemben nem csak természetföldrajzi fogalom, hanem a történelmi magyar államterület szinonimáját, a magyarok által is lakott régiók összefoglaló elnevezését jelenti, tehát geopolitikai fogalommá is vált.” (KOCSIS K. et al. 2015 4. o.)

A kutatás fő fókuszában ugyanakkor nem a történelmi magyar államterületet jelentő Kárpát-medence egésze, hanem a területén a jelenkorban élő külhoni magyarság áll. A pontosabb területi lehatárolás fő szempontja tehát, hogy a vizsgált terület minél kompaktabb módon fedje le a Kárpát-medencei magyarság jelenkori településterületét (1. ábra).

1. ábra: A Kárpát-medence etnikai térszerkezete a XXI. század elején (narancsszínnel a magyar többségű térségek)

Forrás: KOC SIS K. et al. 2015

A másik fő szempont, hogy a vizsgált terület egészére vonatkozóan rendelkezésre álljanak olyan adatok, amelyek lehetővé teszik a kutatási kérdések adekvát, összehasonlító jellegű vizsgálatát. Fontos látni ugyanis, hogy a kutatás döntően statisztikai adatellátottságra építő jellege, valamint a harminc éves időszakot felölelő időtávja nem teszi lehetővé azt, hogy a Kárpát-medence minden egyes térségében megismerjük a magyar lakosság pontos iskolázottsági pozícióit.¹

Látni kell, hogy a kutatás teljes időtávjára vonatkozóan kizárólag Magyarország, Szlovákia, Erdély és a Vajdaság esetében van meg a lehetőség kifejezetten a magyarság iskolázottsági pozícióinak a vizsgálatára. E térségek elemzésével ugyanakkor érvényes megállapításokat tehetünk – kis túlzással – a teljes Kárpát-medencei külhoni magyarságra vonatkozóan is, hiszen a négy térség magyar lakossága összességében a teljes Kárpát-medencei magyarság 98,5 százalékát, a három külhoni térség lakossága pedig a teljes külhoni magyar lakosság 92,5 százalékát lefedi (*1. táblázat*).

¹ A kutatás adatháttérrel kapcsolatban részletes információ az értekezés II.2. fejezetében olvasható.

Térség	Lakosság 2001	Magyarok száma 2001	A magyar lakosság aránya a teljes Kárpát- medencei magyarságból 2001 (%)	Lakosság 2011	Magyarok száma 2011	A magyar lakosság aránya a teljes Kárpát- medencei magyarságból 2011 (%)
Magyarország	10 198 315	9 974 035	79,69	9 937 628	9 741 112	79,92
Erdély, Partium, Bánát	7 221 733	1 415 901	11,98	6 789 250	1 290 568	11,69
Szlovákia	5 379 455	525 856	4,41	5 397 036	493 437	4,41
Vajdaság	2 031 992	301 914	2,46	1 931 809	264 241	2,41
Vizsgált térségek összesen	24 831 495	12 217 706	98,53	24 055 723	11 789 358	98,43
Kárpátalja	1 254 614	151 516	1,28	1 249 000	141 000	1,36
Eszék-Baranya megye	330 506	9 960	0,08	305 032	8 532	0,08
Őrvidék	277 569	6 641	0,06	286 215	10 000	0,10
Muravidék	120 875	5 797	0,05	118 988	4 000	0,04
Összesen	26 815 059	12 391 620	100,00	26 014 958	11 952 890	100,00

1. táblázat: A Kárpát-medence magyarok által lakott térségeinek lakosságszáma, ebből a magyar lakosság száma és aránya a teljes Kárpát-medencei magyarságból

Forrás: KAPITÁNY B. 2013 alapján a szerző saját összeállítása

A fentiek miatt nem képezi tehát a kutatás tárgyát Kárpátalja, Eszék-Baranya megye, az Őrvidék és Muravidék. Magyarország ugyanakkor teljes területével a vizsgált térségek között van, hiszen a külhoni magyarság iskolázottsági helyzetét nem csak a többségi, de a magyarországi lakossággal való összehasonlításban is érdemes vizsgálni. A kutatás szempontjából tehát ez utóbbi is kiemelt fontosságú, nem tévesztve szem elől természetesen, hogy külhonban számos okból és szempontból mást jelent magyarnak lenni, mint Magyarországon.

Jelenkori folyamatok vizsgálatáról lévén szó, a nagytérségek lehatárolása nem történelmi határok, hanem a jelenleg aktuális térségi beosztások alapján, NUTS2-es² térségi szinten történt meg. Erdély alatt tehát három romániai NUTS2-es régió (RO11 Nord-Vest, RO12 Centru, RO42 Vest) teljes területét, Vajdaság alatt pedig a NUTS2-es szintű Vajdaság Autonóm Tartomány teljes területét értem.

Mindezek miatt nem része a kutatásnak a történelmi Erdély néhány keleti települése (pl. Gyimesbükk és térsége), hiszen ezek közigazgatásilag már nem a székelyföldi Hargita és Kovászna megyékhez, hanem a szomszédos moldvai megyék valamelyikéhez tartoznak. Hasonló okokból nem része a kutatásnak az al-dunai Orsova és térsége, melyet 1968-ban a dél-bánáti Krassó-Szörény megyétől az olténiai Mehedinți megyéhez csatoltak.

Bár a vizsgált térségek közé kerülése komoly dilemmát okozott, végül a fenti „nagytérségi elv” miatt része lett viszont a kutatásnak a szerbiai Szerémségi körzet: a

² A NUTS rendszerről részletesebben lásd a következő, II.1.2. fejezetet.

történelmi Szerémség ugyan nem Magyarország, hanem Horvát-Szlavónország része volt évszázadokon keresztül, annak Szerbiához került keleti területe 1992 óta a Vajdaság része.

A fent leírtak értelmében tehát a kutatás alapvetően két teljes ország és két nagytérség teljes területét érinti. A könnyebb olvashatóság érdekében ugyanakkor a továbbiakban e földrajzi vizsgálati alapegységek mindegyikére vonatkozóan egyaránt a nagytérség kifejezést használom. Ahol tehát nagytérségi szintű vizsgálatokról és eredményekről van szó, ott minden esetben Magyarországot, Szlovákiát, Erdélyt (a Partiummal és Bánáttal együtt) és a Vajdaságot kell a kifejezés alatt érteni.

II.1.2. Földrajzi vizsgálati egységek

Összehasonlító területi kutatásunkat megkönnyíti, hogy mindegyik érintett ország tagja az Európai Unió NUTS rendszerének, vagyis a statisztikai célú területi egységek nomenklatúrájának. Az országok közigazgatási és statisztikai területi szintjeit, ezek elemszámát, valamint a NUTS rendszerhez való kapcsolódásukat az 2. táblázat mutatja be.³

Ország	Mutató	Közigazgatási/statisztikai területi szintek			
		2. szint	3. szint	4. szint	5. szint
Magyarország	elnevezés	régió	megye	járás	település
	NUTS szint	NUTS2	NUTS3	-	LAU
	db	8	20	175	3 155
Szlovákia	elnevezés	régió	kerület (kraj)	járás (okres)	település, városrész (obce, mesto)
	NUTS szint	NUTS2	NUTS3	-	LAU
	db	4	8	79	2 928
Románia	elnevezés	régió	megye (judet)	város, község (oraş, municipiu, comună)	település (aşezare, localităţi)
	NUTS szint	NUTS2	NUTS3	LAU	-
	db	8	42	3 186	13 737
Szerbia	elnevezés	régió	körzet (okrug)	város, község (grad, opština)	település (naselje)
	NUTS szint	NUTS2	NUTS3	LAU	-
	db	4	25	169	4 709

2. táblázat: Az érintett országok alacsonyabb szintű területi közigazgatási/statisztikai szintjei, elemszámuk és besorolásuk a NUTS rendszerben, 2024

Adatok forrása: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/overview>

A kutatás információs és módszertani kereteinek adekvát körbejárásához minden érintett országon és nagytérségen belül fontos a vizsgálni kívánt terület egységek pontos

³ A szomszédos országok közigazgatási rendszereinek részletes elemzéséhez lásd: PÉTI M. et al. 2020

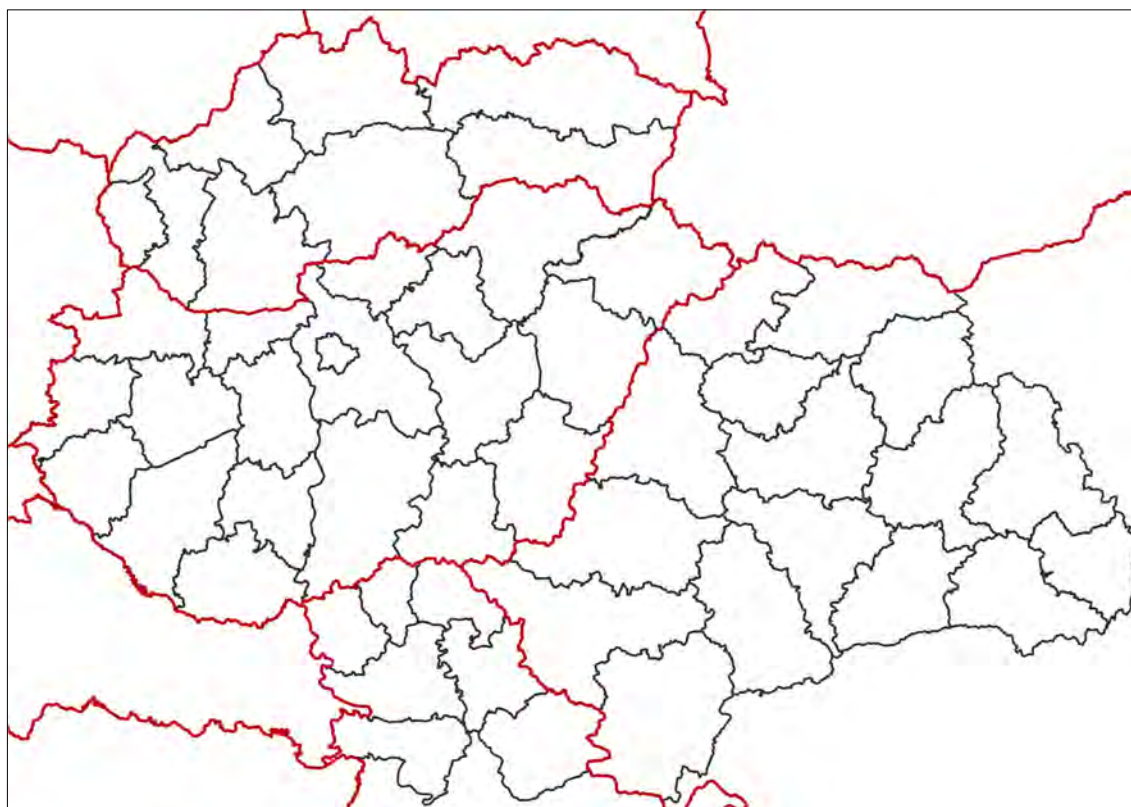
azonosítása. Mivel a munka alapvetően szekunder adatelemzésre épül, leginkább az adatellátottság területi szintje a meghatározó. E kérdéskörrel részletesen a következő, II.2. fejezetben foglalkozunk, fontos azonban itt is megemlíteni, hogy a települési adatellátottság – több országban is mutakozó – hiánya miatt teljes körű települési szintű adatelemzésre nincs lehetőség. A – módszertani okokból – kizárólag a teljes nagytérségekre értelmezhető kérdéseken felül a kutatás főbb kérdései ugyanakkor a nagytérségi szintnél részletesebb területi bontású vizsgálatokat igényelnek, ebből a szempontból fontos a megfelelő területi szint⁴ kiválasztása.

Ahogy az az *2. táblázatból* is kiderül, az érintett, NUTS2 szinten kijelölt nagytérségek mindegyikében létezik egy olyan területi közigazgatási középszint, amely része az Európai Unió hivatalos NUTS rendszerének. Magyarországon és Romániában a NUTS3 szint térségeit megyéknek (románul județ), Szlovákiában kerületeknek (kraj), Szerbiában pedig körzeteknek (okrug) nevezzük. E NUTS3 szintű térségekre a könnyebb olvashatóság érdekében a továbbiakban egységesen a megye kifejezést fogom használni.

Fontos szempont, hogy a széles körben használt társadalmi-gazdasági alapmutatók – a bruttó hazai össztermék (GDP), a bruttó hozzáadott érték (BHÉ) és a foglalkoztatottság – az utóbbi egy-két évtizedre vonatkozóan minden érintett ország statisztikai adatbázisaiban rendelkezésre állnak megyei szinten is. Még ennél is lényegesebb ugyanakkor, hogy a négy érintett ország legutóbbi négy népszámlálásának mindegyikére vonatkozóan ezen a térségi szinten is beszerezhetők⁵ a különböző etnikumú lakosságok iskolázottsági adatai. Mindezek miatt a kutatás nagytérségi szint alatti földrajzi vizsgálati alapegységei a megyék voltak. Ez Magyarországon 20, Szlovákiában 8, Erdélyben 16, a Vajdaságban pedig 7 térséget jelent (*2. ábra*).

⁴ A vizsgált nagytérségek vonatkozásában az egyes területi szintekhez kapcsolódó főbb paramétereket a *2. számú melléklet* tartalmazza.

⁵ Erről részletes információ az értekezés II.2. fejezetében olvasható.

2. ábra: A kutatás megyei szintű vizsgálati egységei

Forrás: saját szerkesztés

A megyék mellett a kutatás fontos földrajzi egységei voltak a LAU szintű területegységek is, hiszen az érintett országok legutóbbi három népszámlálásának (egy kivétellel: Románia, 2020) mindegyike esetében ezen a területi szinten is elérhetőek a lakosság etnikai összetételére és iskolázottságára vonatkozó adatok. A LAU rendszer kapcsán fontos látni, hogy – a korábbi gyakorlattól eltérően – az egyes országok 2017 óta már nem kettő, hanem csak egy LAU szinten kezelik a részletes földrajzi bontású adatokat, aminek területi szintje azonban országonként eltérő.

Míg Szlovákiában – Magyarországhoz hasonlóan – települési szinten (Pozsony és Kassa városok esetében városrészi szinten), Romániában és Szerbiában az eggyel a települési szint fölött álló községi szinten publikálják a részletes területi bontású adatok túlnyomó részét. A LAU szintű területegységeket a továbbiakban egységesen helyhatóságoknak nevezem.

A kutatás során tehát megyei szinten a vizsgálni kívánt négy nagytérség 1990 óta lebonyolított népszámlálásának az etnikai bontásban is rendelkezésre álló iskolázottsági adatait, helyhatósági szinten pedig a legutóbbi három népszámlálás nemzetiségi és iskolázottsági adatait elemeztem, az egyes térségekben alapvetően a felsőfokú végzettségűek arányát összehasonlítva.

A hosszabb időtávra kiterjedő, több népszámlálási évet is vizsgáló területi elemzések során fontos szempont az egyes országok területi rendszereinek – és ehhez kapcsolódóan az adatellátottság területi jellemzőinek – az időbeli állandósága. Ekkora időtávon ugyanis történhetnek olyan területi közigazgatási változások, amelyek jelentős mértékben megnehezítik a részletes területi vizsgálatokat. Bár a vizsgált harminc éves időtávon az érintett országok mindegyikében változott kisebb-nagyobb mértékben a területi közigazgatási rendszer (pl. települések szétválása, összevonása vagy térségváltása miatt), az adatellátottság területi szintjének az állandósága miatt a kutatás szempontjából ezek a változások nem számítanak kritikusak.

Megyei szinten ez az állandóság elsősorban abban nyilvánul meg, hogy ezen a szinten 1990 és 2020 között vagy nem változott jelentősen a közigazgatási rendszer, vagy ha változott, akkor a közigazgatási változások előtti időszak adatai a jelenlegi térségekre is elérhetőek. A változatlanságot mutatja az is, hogy a megyék határai ebben az időszakban – minimális eltéréssel – maradtak ugyanazok. Mindezek miatt a megyei szintű közigazgatási változások a megyékre vonatkozó elemzést nem befolyásolják.

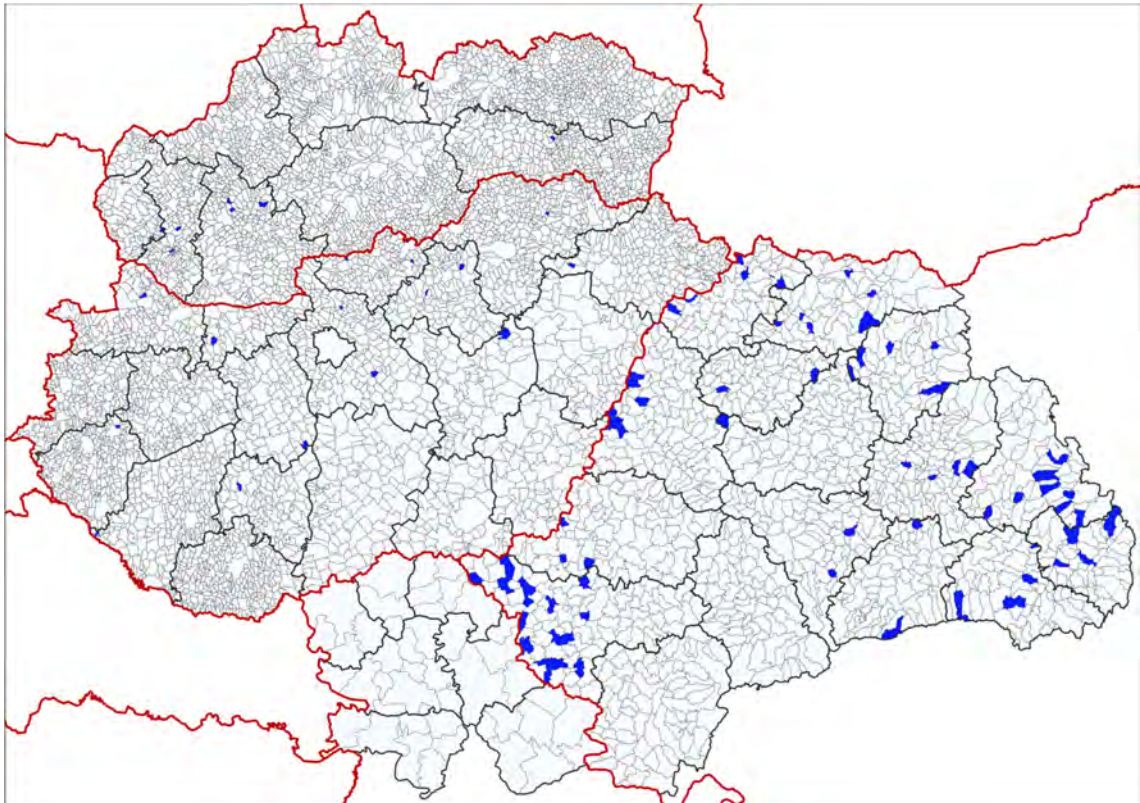
Helyhatósági szinten ugyanakkor a vizsgált, 2000 és 2020 közötti időszakban több változás is történt, amelyeket a részletes területi elemzések során fontos volt lekövetni (3. táblázat).

Időpont	Erdély	Szlovákia	Vajdaság	Magyarország	Összesen
2000	1 108	2 918	45	3 135	7 206
2010	1 183	2 928	46	3 154	7 311
2020	1 183	2 928	45	3 155	7 311

3. táblázat: A helyhatóságok számának változása a vizsgált térségekben; 2000, 2010, 2020

Forrás: a szerző saját összeállítása

Látható, hogy 2000 és 2010 között az érintett országok mindegyikében megnőtt a helyhatóságok száma, köszönhetően az új települések és községek létrejöttének. 2010 és 2020 között ugyanakkor ez a szám Erdélyben és Szlovákiában nem változott, a Vajdaságban visszatért a 2000-es rendszer, míg Magyarországon csupán eggyel nőtt a települések száma.

3. ábra: A kutatás LAU szintű vizsgálati egységei 2020-ban
(kék szímmel jelölve a 2000 után keletkezett települések és községek)

Forrás: saját szerkesztés

Mindezek miatt a 2000-re vonatkozó adatokat a 2000-ben érvényes helyhatósági listára vizsgáltam meg, a 2010-es és 2020-as évre vonatkozóakat pedig egységesen a 2010-ben hivatalos térséglistára.⁶ A 2000-es és a 2020-as LAU szintű térséglista közötti különbségeket a 3. ábra érzékelteti.

II.2. Információs háttér

Ahogy a teljes kutatás (annak témája, kérdései, szempontrendszere, elméleti és módszertani háttere) is szervesen betagozódik a külhoni magyar közösségek társadalmi-gazdasági helyzetét vizsgáló kutatások tágabb viszonyrendszerébe, úgy annak (adatalapú) információs háttere sem érthető igazán meg e tágabb diszciplínához kapcsolódó adatháttér főbb sajátosságainak a megismerése nélkül. Ezért ez a fejezet arra a kérdésre fókuszálva elemzi a külhoni magyarság társadalmi-gazdasági pozícióinak összehasonlító vizsgálatára alkalmas főbb adatköröket, hogy ezek közül melyek a kutatás szempontjából használható adatforrások.

⁶ Erdély esetében a 2020-as adatokat kizárólag megyei szinten volt lehetőség vizsgálni.

II.2.1. A külhoni magyarság társadalmi-gazdasági pozícióinak összehasonlító vizsgálatára alkalmas adatkörök

A külhoni magyar közösségek társadalmi-gazdasági helyzetének összehasonlító elemzésében alapvető információforrásnak számítanak a szomszédos országokban rendelkezésre álló, egy-egy társadalmi-gazdasági jelenségről informáló különféle adatforrások. Ezek az adatforrások főbb jellemzőik (a vizsgálat tárgya, az előállítás módszertana, gyakoriság) alapján elkülönülten, több különböző adatscsoportban állnak rendelkezésre. E különbségek révén az egyes adatköröknek a külhoni magyarság társadalmi-gazdasági pozícióinak megismerésében is eltérő szerepük van, így végső soron ezek a jellemzőik határozzák meg azt is, hogy melyek a jelen dolgozat szempontjából használható adatok. Ebben a fejezetben⁷ ezért alapvetően e különbségek mentén elemzem röviden a legfontosabb kapcsolódó adatköröket és az összehasonlító vizsgálatok kapcsán felmerülő legfontosabb jellemzőiket.

A külhoni magyarság társadalmi-gazdasági pozícióinak megismeréséhez használható adatok túlnyomó többsége az egyes országok statisztikai hivatalaihoz köthető, így ellenőrzött forrásból származó, statisztikailag jól karbantartott, folyamatosan vezetett, jól kezelhető adat. Fontos látni ugyanakkor, hogy egy adott statisztikai hivatal többféle adatot kezel, mely adatkörök jellemzően különböznek egymástól főbb paramétereikben, adattartalmukban, valamint hozzáférhetőségükben is. Az egyes országokban például más felületeken és más feltételekkel lehet hozzáférni a népszámlálási adatokhoz, mint az éves idősoros statisztikai adatokhoz, vagy éppen egyes nemzetközi felmérések adataihoz. Mindez jelentősen nehezítheti a megismerni kívánt társadalmi-gazdasági jelenségek részletes feltárását.

A statisztikai hivatalokhoz köthető adatkörök mellett néhány egyéb, specifikusabb információt tartalmazó adatscsoport is hasznosítható lehet a külhoni magyarság társadalmi-gazdasági pozícióinak a vizsgálatában (pl. részletes cég- és iparági adatok, piackutatási adatok, a felhasználók digitális lábnyomával kapcsolatos információk). E speciális adatkörök főbb paramétereit még sokszínűbbek a statisztikai hivatalok által kezelt adatscsoportokénál, elérhetőségük pedig még kevésbé garantált, ezért ismertetésüktől a dolgozat eltekint.

⁷ A fejezetben szereplő, megalapozó jellegű információk jelentős részét egy, jelen dolgozat szerzőjének társszerzőségében megjelent tanulmány már részletesebben ismertette (BORBÉLY M. et al. 2022). A tanulmányban megjelent minden, jelen dolgozatban is megjelenő információ egyedül a szerző saját munkájának eredménye.

A külhoni magyarság társadalmi-gazdasági helyzetének összehasonlító vizsgálatára alkalmas adatkörök legfontosabb, lényegi jellemzője, hogy milyen pontossággal és megközelítésben adnak információt a vizsgálni kívánt társadalmi csoportokról. Vannak ugyanis olyan adatkörök, amelyek fókusza és részletessége lehetővé teszi, hogy kifejezetten a magyar nemzetiségű/anyanyelvű/identitású népesség társadalmi-gazdasági jellemzőit ragadjuk meg. Ez abban ez esetben válik lehetővé, ha egy – alapvetően a lakosságra vonatkozó – társadalmi-gazdasági mutató adatai elérhetőek etnikai (nemzetiségi vagy anyanyelvi) bontásban is. Ilyen típusú adatok használatával egy adott társadalmi csoportnak az etnikai és iskolázottsági jellemzői tehát nem csak egymástól elkülönítve, hanem egymással összekapcsolva is megvizsgálhatók, így például a magukat magyar nemzetiségűnek vallók pontos iskolázottsági jellemzői is megismerhetők. Az ilyen típusú adatkörök használatát a továbbiakban társadalomstatistikai, etnikai fókuszú megközelítésnek nevezem.

A második megközelítés alkalmazására akkor van lehetőség, amikor bizonyos társadalmi-gazdasági tematikájú adatok etnikai változó nélkül, ám részletes földrajzi bontásban állnak rendelkezésre. Ilyen típusú adatok használatával ugyanis lehetővé válik a külhoni magyarok által jelentős arányban lakott térségek vagy települések társadalmi-gazdasági fókuszú elemzése, végső soron a magyar lakosság társadalmi-gazdasági pozícióinak közelítő jellegű vizsgálata.

Egy adott társadalmi csoportnak az etnikai és iskolázottsági jellemzői ugyanakkor ilyen típusú adatok használatával csak elkülönítve, kizárólag térségi szintű összekapcsoltságon keresztül vizsgálhatók meg. A magukat magyar nemzetiségűnek vallók pontos iskolázottsági jellemzői ily módon tehát nem ismerhetők meg. Részletes földrajzi adatellátottság esetén ugyanakkor az egyes térségek etnikai és iskolázottsági mutatóinak összefüggései érdemben vizsgálhatók. Ezt a vizsgálati módot a továbbiakban földrajzi fókuszú megközelítésnek nevezem.

E két eltérő vizsgálati mód mentén érdemes értékelni a külhoni magyarság társadalmi-gazdasági helyzetének vizsgálatára alkalmas főbb adatköröket.

Etnikai fókuszú adatkörök

A magyarság társadalmi-gazdasági pozícióinak etnikai fókuszú vizsgálatára tehát abban az esetben van lehetőségünk, amennyiben a rendelkezésre álló – társadalmi-gazdasági tematikájú – adatokat etnikai alapon is meg tudjuk különböztetni. Fontos ugyanakkor, hogy az etnikai adatok értő elemzése körültekintést igényel, ugyanis az –

etnikai adatokat is gyűjtő – felmérések során valójában nem ténylegesen létező, egymástól egyértelműen elhatárolható csoportokat kérdezzük. Ellenkezőleg, az egyes nemzetiségi csoportokat valójában a kérdőívek kérdéseire adott válaszok összesítése során alakítjuk ki (PAPP Z. A. 2010).

Ennek következményeként pedig a felmérések módszertana és a kérdőívek kérdései jelentősen befolyásolhatják a kapott eredményeket. Mindez különböző országok felmérései során kapott eredmények összehasonlító elemzésekor különösen nagy jelentőséget kap. Annál is inkább, mivel az ENSZ – EUROSTAT-tal közösen kiadott – 2000 környéki népszámlálásokra vonatkozó ajánlása (UN 1998) szerint a nemzetiség, az anyanyelv és a vallás nem számítanak alapvető ismérveknek, így e jellemzők népszámlálásokban való jelenlétét, kérdezési módszertanát elsősorban nem a közös ajánlások, hanem az egyes országok saját prioritásai határozzák meg (PAPP Z. A. 2010).

Mindez persze érdemben nem befolyásolja azt, hogy a legfontosabb etnikai fókuszú adatkörnek az egyes országok népszámlálási adatai számítanak. Ezen belül is kifejezetten azok a cenzusok fontosak, amelyek során a nemzetiségi és/vagy anyanyelvi jellemzőkre is rákérdeztek, és amelyek társadalmi-gazdasági vonatkozású adatainak elemzése során így valamilyen formában lehetőség nyílik ezen etnikai ismérvek alapján is különbséget tenni az adatok között. A fejezetben ezért először a népszámlálási adatok szerepét és jellemzőit vizsgáljuk meg.

A népszámlálásokon túl természetesen léteznek egyéb adatfelvételek is, amelyek valamilyen formában alkalmasak a külföldi magyarság társadalmi-gazdasági helyzetének etnikai fókuszú vizsgálatára. Ebbe a kategóriába tartoznak egyrészt azok az – általában eseti jelleggel lebonyolított, célzott – adatfelvételek, amelyek kimondottan egyes külföldi magyar közösségek társadalmi-gazdasági helyzetének a megismerését tűzték ki célul.

Másrészt, a külföldi magyarok által lakott térségek teljes lakosságára vonatkozó, országokként (közel) azonos módszertanú nemzetközi nagymintás adatfelvételek is ebbe a kategóriába tartoznak. Egyfelől azért, mert ezek az adatok megteremtik a lehetőséget a vizsgált térségek magyarságának a teljes társadalomhoz képest értelmezett társadalmi-gazdasági pozícióinak vizsgálatára. Másfelől azért is, mert e nagymintás adatfelvételek között van olyan, amely során rákérdeznek a nemzetiségi és/vagy anyanyelvi jellemzőkre is. Amennyiben pedig ezen felmérések alkalmával statisztikai értelemben elegendő számú magyar nemzetiségű térségi lakost vonnak be a

megkérdozettek sorába, úgy a térség magyar kisebbségére nézve is érvényes állításokat lehet megfogalmazni a felmérések eredményeiből. Mindezek miatt a fejezet kitér a legfontosabb kapcsolódó hazai és nemzetközi nagymintás adatfelvételekre is.

Népszámlálások

A népszámlálások magas megbízhatóságú, országoként jellemzően hasonló módszertanú, az egyes országok teljes lakosságára kiterjedő, a lakosság alapvető társadalmi-gazdasági jellemzőire rákérdező adatfelvételek, melyeket többnyire rendszeres időközönként (általában tízévente) megismételnek. A kutatás által érintett országokban 1990 óta körülbelül tízévente, az évtizedfordulókhoz, így többé-kevésbé egymáshoz közeli időpontokban⁸ tartottak népszámlálást, legutóbb 2021–2022-ben.

A külföldi magyarok társadalmi-gazdasági jellemzőinek vizsgálatában a népszámlálási adatok elsődleges fontosságúak. Ennek oka, hogy a censusok során általában (de nem minden esetben) a nemzetiségi és/vagy anyanyelvi jellemzőkre is rákérdezték, így a belőlük képzett adatbázisok is tartalmazzak nemzetiségi és anyanyelvi hovatartozásra vonatkozó adatokat. Ezek alapján a felmérések során előálló adattömegből kiszűrhetők a magyar nemzetiségű és anyanyelvű személyekre vonatkozó adatok (a háztartásra, lakásra vonatkozó adatokhoz ugyanakkor nem tartozik etnikai változó).

Az etnikai megközelítésű elemzést nehezíti, hogy a nyilvánosan elérhető adatbázisokban az etnikai változók általában külön jelennek meg, nincsenek összekapcsolva más társadalmi-gazdasági adatokkal. Kutatási céllal, megfelelő indoklással ugyanakkor – a statisztikai hivatalok erre kijelölt kutatószobáiban – általában hozzáférhetőek az egyes országok népszámlálásainak mikrodadatai is, amelyek által lehetővé válik az etnikai és a társadalmi-gazdasági adatok összekapcsolása.

Jelen kutatás szempontjából kiemelten fontos, hogy az érintett országok 1990 óta lebonyolított népszámlálásának mindegyikében megtörtént az etnikai adatok felvétele, ellentétben a 2011 óta például Ausztriában és Szlovéniában is hivatalos ún. regiszter

⁸ A legutóbbi négy népszámlálás lebonyolítási éve az érintett országokban:
Magyarország: 1990, 2001, 2011, 2022
Szlovákia: 1991, 2001, 2011, 2021
Románia: 1992, 2002, 2011, 2022
Szerbia: 1991, 2002, 2011, 2022

Mivel ezt megelőzően az egyes országokban sokszor egymástól jelentősen eltérő években valósultak meg a népszámlálások, a nemzetközi összehasonlító elemzések gyakorlatát követve, az egyes népszámlálási évekre jelen dolgozat is egységesen a hozzájuk legközelebb eső kerek évet használja. Az 1990-91-92-es népszámlálásokra tehát egységesen 1990-esként, a 2001-02-es censusokra 2000-esként, stb. hivatkozik.

alapú népszámlálással, amely esetében nincs lehetőség nyilatkozni a nemzetiségi csoporthoz tartozásról.

A nemzetiségre, anyanyelvre vonatkozó adatok értelmezése ugyanakkor a hagyományos népszámlálások esetében is különleges óvatosságot igényel (KAPITÁNY B. 2013). Az egyes országokban például különböző módszertan szerint rögzítették a nemzetiségre-anyanyelvre vonatkozó kérdéseket és válaszokat, valamint más és más válaszlehetőségek álltak rendelkezésre a kérdések kapcsán. Emellett azt is fontos tudni, hogy ezekre a kérdésekre nem volt kötelező válaszolni, ami miatt általában viszonylag magas az ilyen típusú kérdésekre nem válaszolók aránya.

A külhoni magyarság vizsgálatában mindez a legutóbbi népszámlálásokig nem okozott számottevő problémát. A 2020-as censusok alkalmával ugyanakkor már a szomszédos országok több százezernyi, feltételezhetően magyar származású lakosa hagyta üresen (több milliónyi többségi lakossal együtt) a nemzetiségi és anyanyelvi jellemzőkre vonatkozó kérdést, amely már jelentős problémákat okoz az eredmények értelmezésében.

Szintén hangsúlyos, hogy a censusok alkalmával az egyes államok polgárainak eltérő politikai, nyelvi környezetben kell nyilatkozniuk nemzetiségükről, ami visszahathat az etnikai identitás felvállalására is. További, általánosan előforduló jelenség, hogy a környezet által cigány/roma származásúnak mondott személyek a leadott válaszok legalább felében nem cigánynak/romának, hanem a többségi nemzethez tartozónak, illetőleg – a szomszédos országok magyar anyanyelvű cigánysága esetében – magyarnak vallották magukat (BRAUN L. et al. 2010, PAPP Z. A. 2012). Ez Magyarországon is nagyon látványosan kiütözik a legutóbbi négy népszámlálás adatain a magukat cigány/roma nemzetiségűnek vallók létszáma közötti hatalmas különbségben.

A népszámlálások másik fontos attribútuma a teljes körűség, és ehhez kapcsolódóan az, hogy részletes területi differenciálást is lehetővé tesznek. Fontos ugyanakkor látni, hogy az etnikai és részletes területi differenciálást is lehetővé tévő népszámlálási adatok elérhetősége szintén nagyon korlátozott.

A censusok tematikus részletessége elmarad a jóval specifikusabb, tematikusan szerveződő nemzetközi felmérésekétől, az éves statisztikai adatoknál ugyanakkor bizonyos tematikákban (etnikai háttér, nyelvtudás, iskolázottság, gazdasági aktivitás, ingázás) részletesebb és átfogóbb adatokat szolgáltatnak. Limitált adatkörük mellett a népszámlálások hátránya, hogy viszonylag ritkán, csupán tízévente szolgáltatnak

adatokat a lakosságról. Összehasonlító vizsgálatok során szintén hátrány, hogy az egyes országok népszámlálásai között, és egy adott ország különböző időpontokban felvett cenzusai között is számos módszertani különbség lehet.

Mivel a tanulmány röviden összegzi a kapcsolódó történeti folyamatokat is, érdemes kitérni a korábbi Kárpát-medencei népszámlálások kapcsolódó jellemzőire is. A Kárpát-medencében az első modern, teljes körű népszámlálást 1869-ben bonyolították le, mely a történelmi Magyarország teljes területére kiterjedt, és melyet azóta körülbelül tízévente rendszeresen megismételnek.

A történelmi Magyarországon 1869 és 1900 között zajlott négy népszámláláson az iskolázottságra még nem kérdeztek rá, a műveltségi fok mérésének az egyetlen mutatója ebben az időszakban az írni-olvasni tudás volt. Fontos azonban látni, hogy abban az időben ez komoly innovációnak számított a térségben, hiszen például a szintén 1869-ben zajló osztrák népszámlálás még nem tartalmazta ezt a kérdést (SZUKICSNÉ S. K. 1993).

A történelmi Magyarország utolsó, 1910-ben zajlott népszámlálásán már rákérdeztek a lakosság iskolai végzettségére is, azonban ekkor a felsőfokú végzettséget külön még nem jegyezték. Így a Kárpát-medencében a diplomások aránya kapcsán az 1920 előtti időkre vonatkozóan nincsenek hivatalos adataink. Az első olyan népszámlálás, amelyben a felsőfokú végzettségre is rákérdeztek, már csak a mai Magyarország területén zajlott 1920-ban. Mindez ugyanakkor a korabeli népszámlálások között kifejezetten újdonságnak számított. Ezt azok a nemzetközi kutatási projektek is alátámasztják, amelyek a historikus iskolázottsági adatok összegyűjtését/becslését ambicionálják a világ országaiban.

E kutatások létjogosultságát az adja, hogy bár a társadalomtudományi kutatásokhoz és a közpolitikai tervezéshez is nagyon nagy szükség lenne megbízható, hosszú időtávra vonatkozó iskolázottsági idősorokra, meglepő módon nagyon kevés adat áll rendelkezésre a témában (LUTZ, W. et al. 2007, GOUJON, A. et al. 2016, SPERINGER, M. et al. 2019). Ráadásul az adathiány nem csak a fejlődő országokat érinti és nem csak a XX. század elejére vonatkozik, hanem rengeteg olyan fejlett ország is van, ahol a század második felében is vannak hiányosságok (LUTZ, W. et al. 2007).

E kutatások ezért arra vállalkoztak, hogy a rendelkezésre álló iskolázottsági és demográfiai adatok alapján megbecsüljék az iskolázottsági adatok alakulását egy bizonyos időtávra a világ országainak egy adott körében (4. táblázat).

Kutatás megnevezése	Lefedett időszak	Vizsgált országok	Irodalom
Barro – Lee I.	1950–2000	107 ország	BARRO, R. J. – LEE, J-W. 1993, 2001
De la Fuente – Doménech	1960-1995	21 OECD ország	DE LA FUENTE, A. – DOMÉNECH, F. 2006
Cohen – Soto	1960-2000	95 ország	COHEN, D. – SOTO, M. 2007
IIASA/VID	1970-2000	120 ország	LUTZ, W. et al. 2007
Barro – Lee II.	1950-2010	146 ország	BARRO, R. J. – LEE, J-W. 2013
WIC 2014	1970-2010	171 ország	BAUER, R. et al. 2012
EDU20c	1900-2010	11 ország	GOUJON, A. et al. 2016
Barro – Lee III.	1870-1945	89 ország	BARRO, R. J. – LEE, J-W. 2015
WIC 2018	1950-2015	185 ország	SPERINGER, M. et al. 2019

4. táblázat: Az országok historikus iskolázottsági adatainak becslésére irányuló főbb kutatások

Forrás: a szerző saját összeállítása

Az 1920-as magyarországi népszámlálás újszerűségét, ezzel együtt a többi országra jellemző adathiányt a fentiek mellett az is jól mutatja, hogy az egyik ilyen, kifejezetten a teljes XX. századot megcélzó kutatási projektben⁹ – a rendelkezésre álló historikus iskolázottsági és demográfiai adatok mennyisége miatt – 10 másik ország mellett Magyarország is helyet kapott. Sőt, a projekt által vizsgált minta országok írástudásra és iskolázottságra vonatkozó elérhető adatait tanulmányozva elmondható, hogy Magyarország jelentősen megelőzte a korát az iskolázottsági adatok rendszeres gyűjtésében. Nem csoda tehát, ha a Kárpát-medence országait vizsgálva szintén jelentős adathiánnyal szembesül a kutató, amikor historikus iskolázottsági adatokról van szó (NAGY P. T. 2014).

Mindezt látva érthetőbbé válik, hogy az EUROSTAT és az OECD – egyébként adatokban gazdag – nyilvános adatbázisai szintén nem tartalmaznak historikus iskolázottsági adatokat, az érintett országok vonatkozásában pedig a legkorábbi adat mindkét adatbázisban 1997-es. Az országok nyilvános statisztikai adatbázisai – a magyarországi kivételével – úgyszintén nem, illetve csak elvétve tartalmaznak historikus adatokat. Az 1920 és 1990 közötti időszakra vonatkozóan ezért a legjobban használható adatforrásnak – az érintett országok statisztikai hivatalainak a publikációi mellett – az egyes nagytérségek lakosságában bekövetkezett változásokat bemutató, társadalomstatisztikai jellegű szakirodalmi források bizonyulnak.

A diplomások arányának az 1920 és 1950 között bekövetkezett változásai ugyanakkor – a historikus iskolázottsági adatok fentebb ismertetett hiányosságai miatt –

⁹ EDU20c: <https://edu20c.org/>

még e szakirodalmi források alapján is csak nagyon korlátozottan mutathatóak be. Szlovákiában (illetve ekkor még Csehszlovákiában) például csak 1950-től gyűjtöttek iskolázottsági adatokat (GYURGYÍK L. 2014), de Magyarországon kívül a többi térségben sem állnak rendelkezésre iskolázottsági adatok a két világháború közötti időszakokra. Az adathiányok mellett ráadásul a meglévő adatok összehasonlítása sem problémamentes.

Ennek egyik fő oka, hogy az egyes országokban sokáig egymástól jelentősen eltérő időpontokban¹⁰ és módszertannal történt meg az adatfelvétel, ráadásul általában az egyes országok egymást követő népszámlálásainak a módszertana is eltért egymástól kisebb-nagyobb mértékben. A másik fő ok, hogy a hivatalosan közzétett iskolázottsági adatok országonként és azon belül több esetben népszámlálásonként is eltérő korcsoportokra¹¹ vonatkoznak.

Nemzetközi adatfelvételek

A népszámlálások mellett a külföldi magyarság kutatása szempontjából hasznosak egyes olyan nemzetközi nagymintás adatfelvételek is, amelyek az érintett országok többségében lebonyolításra kerültek az elmúlt években. Bár e felmérések között kevés olyan van, amelynek a központi, nemzetközi verziójában rákérdeznék az etnikai jellemzőkre (FARKAS L. 2017), az egyes országokban zajló tényleges adatfelvételek során gyakran mégis megtörténik az etnikai adatok felvétele is.

A népszámlálási adatokhoz hasonlóan ugyanakkor az etnikai változókkal összekapcsolt adatok ezen adatfelvételek esetében is csak kutatási céllal, indokolt esetben érhetőek el az egyes országok statisztikai hivatalain keresztül. Mindemellett a nemzetközi felmérések hivatalos, teljes lakosságra vonatkozó adatai is hasznosak, hiszen a segítségükkel vizsgálni tudjuk egy adott régió magyarságának relatív, a teljes társadalomhoz képest értelmezett társadalmi-gazdasági pozícióit – feltéve persze, hogy

¹⁰ A vizsgált nagytérségekre, illetőleg azok mai területére vonatkozó népszámlálási évek 1990 előtt:
Magyarország: 1920, 1930, 1941, 1949, 1960, 1970, 1980
Erdély: 1920, 1930, 1948, 1956, 1966, 1977
Szlovákia: 1921, 1930, 1950, 1961, 1970, 1980
Vajdaság: 1921, 1931, 1948, 1953, 1961, 1971, 1981

¹¹ A felsőfokú végzettséggel rendelkező lakosság esetében elemzett korcsoportok a vizsgált nagytérségek népszámlálásainak hivatalos adataiban:
Magyarország: 1920-2011: 7 év feletti
Erdély: 1956, 1966, 1977 és 1992: 12 év feletti, 2002: 16 év feletti, 2011: 10 év feletti
Szlovákia: 1950-2011: 15 év feletti
Vajdaság: 1953, 1961, 1971, 1981 és 1991: 15 év feletti, 2002: 16 év feletti

valamely másik forrásból az adott régió magyarságáról is vannak összehasonlításra alkalmas adataink.

A külhoni magyarok társadalmi-gazdasági helyzetének kutatásában – tematikus, módszertani és területi szempontok alapján – összességében hat nemzetközi felmérés tekinthető relevánsnak. E felmérések tematikájukban és legfőbb jellemzőikben is eltérnek egymástól, így a külhoni magyarok társadalmi-gazdasági helyzetének vizsgálatában (potenciálisan) betöltött szerepük is eltérő.

Az *European Union Labour Force Survey* (EU-LFS)¹² keretében 1983 óta folyamatosan mérik az Európai Unió 15 évnél idősebb lakosságának a gazdasági aktivitással és munkaerő-piacca kapcsolatos jellemzőit. Háztartási mintavételen alapul, negyedéves és éves rendszerességgel felvett, keresztmetszeti és longitudinális jellegű verziója egyaránt van. Magyarországon, Szlovákiában és Romániában az 1990-es évek második felétől van jelen, Szerbiában pedig 2014 óta.

Az EU-LFS mind a négy említett országban rétegzett mintavételen alapul, és mindegyikükben több 10 ezer fős átlagos mintanagysággal zajlik.¹³ A mintavételezés módja és a minták elemszáma Románia és Szlovákia esetében lehetővé teszi azt is, hogy a felmérések alapján az adott országok magyar lakosságáról is érvényes megállapításokat lehessen tenni. Ennek ellenére a romániai és/vagy a szlovákiai magyarság helyzetének vizsgálatához az EU-LFS etnikai bontású adatait eddig kevesen használták fel. Jó példaként említhetjük CSATA ZSOMBOR tanulmányát (CSATA ZS. 2017), mely a romániai munkaerő-piaci helyzet és a jövedelmek etnikai eltéréseinek vizsgálatához EU-LFS adatokat is felhasznált.

Az *European Union Statistics on Income and Living Conditions* (EU-SILC)¹⁴ keretében 2004 óta mérik az Európai Unió 16 évnél idősebb lakosságának

¹² Az EU-LFS adatfelvételtől bővebben lásd:

<https://ec.europa.eu/eurostat/web/lfs/overview> (legutóbbi látogatás időpontja: 2024.03.17.)

https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/EU_labour_force_survey (legutóbbi látogatás időpontja: 2024.03.17.)

<https://ec.europa.eu/eurostat/web/microdata/european-union-labour-force-survey> (legutóbbi látogatás időpontja: 2024.03.17.)

¹³ Az EU-LFS adatfelvétel mintavételezési módszertanáról bővebben lásd:

[https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Labour_force_survey_\(LFS\)_-_sampling_design,_sample_size_and_sampling_errors](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Labour_force_survey_(LFS)_-_sampling_design,_sample_size_and_sampling_errors) (legutóbbi látogatás időpontja: 2024.03.17.)

¹⁴ Az EU-SILC adatfelvételtől bővebben lásd:

<https://ec.europa.eu/eurostat/web/income-and-living-conditions/overview> (legutóbbi látogatás időpontja: 2024.03.17.)

[https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=EU_statistics_on_income_and_living_conditions_\(EU-SILC\)_methodology](https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=EU_statistics_on_income_and_living_conditions_(EU-SILC)_methodology) (legutóbbi látogatás időpontja: 2024.03.17.)

életminőségét, elsősorban a jövedelem, a szegénység, a szegregáció és az életkörülmények vonatkozásában. A felmérés longitudinális verziója során négyéves periódusokban, összesen körülbelül 100 ezer háztartás (és kb. 210 ezer személy) esetében követik a változásokat. A keresztmetszeti verzió során egy adott időpontra vonatkozóan évente összesen kb. 135 ezer háztartást (kb. 280 ezer személyt) vizsgálnak. Az EU–SILC Magyarországon, Szlovákiában és Romániában a 2000-es évek közepe, Szerbiában pedig 2012 óta van jelen, mindegyik országban 10 ezer fő körüli átlagos mintanagysággal.

Az *European Health Interview Survey* (EHIS)¹⁵ keretében körülbelül ötévente vizsgálják az Európai Unió 15 évnél idősebb lakosságának egészségi állapotát, egészségügyi problémáit, valamint ezek egyéni és közösségi hatásait, kétlépcsős rétegzett mintavételi eljárással. Magyarország, Szlovákia és Románia a felmérés mindhárom hullámában részt vett, míg Szerbia a legutóbbi, 2019-es hullámhoz csatlakozott először. Az átlagos mintanagyság mindegyik esetben párezres volt, ezért kifejezetten a magyar kisebbségek helyzetének a kutatásához nem használhatók.

Az *European Social Survey*-t (ESS)¹⁶ 2002 óta két évente veszik fel, alaptémája az európai lakosság demográfiai és társadalmi állapota, politikai és közéleti preferenciái, valamint attitűd- és értékváltozásai. A felmérés állandó kérdésközei mellett hullámonként eltérő, specifikus kérdéskörök is megjelennek (pl. 2008 – idősödéssel és jóléti rendszerekkel kapcsolatos attitűdök; 2010 – munka, család és jólét összefüggései; 2012 – jóléttel és demokráciával kapcsolatos attitűdök; 2014 – migráció, egészségi állapot). Bár az ESS kérdései között hivatalosan is megjelenik a nemzetiség és az anyanyelv, az átlagos mintanagyságok nem teszik lehetővé, hogy használatukkal kifejezetten a magyar kisebbségekre vonatkozóan tegyünk érvényes megállapításokat. A felmérésnek mindössze egy hulláma (2018) volt eddig, amelyben az érintett országok mindegyike részt vett.

<https://ec.europa.eu/eurostat/web/microdata/european-union-statistics-on-income-and-living-conditions> (legutóbbi látogatás időpontja: 2024.03.17.)

¹⁵ Az EHIS adatfelvételtől bővebben lásd:

https://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/en/hlth_det_esms.htm (legutóbbi látogatás időpontja: 2024.03.17.)

https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=European_health_interview_survey_-_methodology (legutóbbi látogatás időpontja: 2024.03.17.)

<https://ec.europa.eu/eurostat/web/microdata/european-health-interview-survey> (legutóbbi látogatás időpontja: 2024.03.17.)

¹⁶ Az ESS adatfelvételtől bővebben lásd: <https://www.europeansocialsurvey.org/> (legutóbbi látogatás időpontja: 2024.03.17.)

A hivatalosan kilencévente megrendezésre kerülő *European Values Study* (EVS)¹⁷ elsősorban a vizsgált országok lakosságának értékpreferenciáit és ezek változását méri. Az adatfelvétel egyes hullámaihoz tartozó országos felméréseket igyekeztek nem csak módszertanilag, hanem időben is összehangolni, ennek ellenére egyes országok felméréseinek időpontjai között néhány esetben több éves eltérések vannak. A felmérés 1981-ben 10 ország részvételével indult, majd 1990-től fokozatosan csatlakoztak hozzá a Kárpát-medence országai is. Két hullám volt, amelyben az érintett országok mindegyike részt vett: a 2008-ban megvalósult negyedik és a 2018-ban lebonyolított ötödik hullám. A mintanagyság az EVS esetében is párezres volt országonként, ezért a magyar kisebbségek helyzetének kutatásához önmagukban nem használhatók az adatai.

A külhoni magyarság vizsgálata szempontjából ugyanakkor az EVS kitüntetett helyzetben van, ugyanis a nemzetközi felmérések közül elsőként ennek a keretében valósult meg egy kifejezetten a külhoni magyarok egy csoportjára, az erdélyi magyarságra vonatkozó adatfelvétel (EVS 2020).¹⁸ Az EVS 2017-ben kezdődő hullámának a részét képező, *European Values Study 2017: Romania – Hungarian minority* elnevezésű felmérés keretében 2019 novembere és 2020 márciusa között került sor az adatok felvételére, Erdély 15 megyéjében. Az adatfelvétel jó példa lehet más olyan kezdeményezések számára is, amelyek a külhoni magyarság jellemzőit egy adott nemzetközi felmérés keretén belül, és annak módszertanához szorosan illeszkedve vizsgálják.

Az EVS nemzetközi, Európán kívüli országokra is kiterjedő párjaként indult, jelenleg azonban annak módszertanától részben eltérő, önálló adatfelvételként működik a *World Value Survey* (WVS).¹⁹ A WVS szorosan kapcsolódik RONALD INGLEHART munkásságához, aki a felmérés adatai alapján dolgozta ki a világ országaiban végbemenő értékrendszerbeli változásokról szóló átfogó elméletét (INGLEHART, R. 1997). A WVS keretein belül eddig hét hullámban történt adatfelvétel, az országok változó részvétele mellett. Két hullám volt, amelyben az érintett országok mindegyike részt vett: az 1995 és 1998 között zajló harmadik, valamint a 2017 és 2021 között zajló hetedik hullámban. Hasonlóan az EVS-hez, a WVS is párezres mintanagysággal

¹⁷ Az EVS adatfelvételről bővebben lásd: <https://europeanvaluesstudy.eu/> (legutóbbi látogatás időpontja: 2024.03.17.)

¹⁸ Az adatfelvételről bővebben lásd: https://search.gesis.org/research_data/ZA7550 (legutóbbi látogatás időpontja: 2024.03.17.)

¹⁹ A WVS adatfelvételről bővebben lásd: <http://www.worldvaluessurvey.org/> (legutóbbi látogatás időpontja: 2024.03.17.)

dolgozott, ezért a magyar kisebbségek helyzetnek a kutatására önmagukban a WVS adatai sem alkalmasak.

A nemzetközi adatfelvételek előnye, hogy országokon átívelő hatáskörű szervezetek tervezik és koordinálják őket. Ez egy adott felmérés esetében általában országonként majdnem teljesen azonos módszertant jelent, ami egyrészt garantálja a különböző országokban felvett adatok összehasonlíthatóságát, másrészt – jobb esetben – szavatolja az adatbázisok magas minőségét, megbízhatóságát is. Rendszerességük változó, de összességében elmondható, hogy a népszámlálásoknál általában nagyobb gyakorisággal bonyolítják le őket. Mindössze két adatfelvétel van ugyanakkor, amelyet mind a négy érintett országban rendszeren lebonyolítanak (5. táblázat).

Ország	Nemzetközi nagymintás kérdőíves adatfelvétel időpontja					
	EU-LFS	EU-SILC	EHIS	ESS	EVS	WVS
Magyarország	1996–2024	2005–2024	2009 (W1) 2014 (W2) 2019 (W3)	2002–2020 (R1-R10)	1990 (W2) 1999 (W3) 2009 (W4) 2018 (W5)	1981 (W1) 1998 (W3) 2009 (W5) 2018 (W7)
Románia	1997–2024	2007–2024	2008 (W1) 2014 (W2) 2019 (W3)	2006–2008 (R3-R4) 2018 (R9)	1990 (W2) 1999 (W3) 2008 (W4) 2018 (W5)	1998 (W3) 2005 (W5) 2012 (W6) 2018 (W7)
Szlovákia	1998–2024	2005–2024	2009 (W1) 2014 (W2) 2019 (W3)	2004–2012 (R2-R6) 2018-2020 (R9-R10)	1990 (W2) 1999 (W3) 2008 (W4) 2018 (W5)	1990 (W2) 1998 (W3) 2018 (W7)
Szerbia	2014–2024	2012–2024	2019 (W3)	2018–2020 (R9-R10)	2008 (W4) 2018 (W5)	1996 (W3) 2001 (W4) 2006 (W5) 2018 (W7)
Mindegyik	2014–2024	2012–2024	2019 (W3)	2018 (R9)	2008 (W4) 2018 (W5)	1998 (W3) 2018 (W7)

5. táblázat: A külföldi magyarok kutatása szempontjából releváns nemzetközi nagymintás kérdőíves adatfelvételek lebonyolítási évei az érintett országokban

Forrás: a szerző saját összeállítása

A nemzetközi adatfelvételek másik nagy előnye, hogy tematikusan jóval részletesebb és mélyebb felmérések, mint a népszámlálások. Tematikától függően az egyes felmérések részletesen foglalkoznak a lakosság munkaerő-piaci és jövedelmi jellemzőivel, életminőségével és életkörülményeivel, egészségügyi állapotával, értékpreferenciáival.

A népszámlálásokkal ellentétben a nemzetközi adatfelvételek ugyanakkor nem a teljes lakosság, hanem egy annál jóval kisebb számosságú (általában párezres) minta megkérdezésével zajlanak, és ezekből a válaszokból következtetnek a vizsgált sokaság (pl. 18 éven felüliek) bizonyos jellemzőire, általában egy korábbi census továbbvezetett adatain alapulva. Emiatt a teljes lakosságot leíró interpretálásukkal – bármilyen jól is

sikerült a vizsgált csoportokra vonatkozóan a mintavételezés és az adatfelvétel – érdemes óvatosan bánni, hiszen közel sem nyújthatnak olyan teljes körű betekintést a vizsgált csoportok jellemzőibe, mint a népszámlálások.

A felmérések mintanagysága ráadásul általában azt már nem garantálja, hogy egy adott térség magyar lakosságára nézve is érvényesek legyenek statisztikai értelemben ezek az adatok. Ezért kifejezetten a magyar lakosság vizsgálatára az ilyen adatfelvételek csak kivételes esetekben (kellően magas mintanagyság és az etnikai jellemzőkre való rákérdezés esetén) alkalmasak. Szintén az alacsony mintanagyságból adódó hátrány, hogy a nemzetközi felmérések adatai részletes területi bontású elemzésekre nem alkalmasak.

A külhoni magyarságot célzó felmérések

Az utóbbi évtizedekben megvalósult néhány olyan átfogó adatfelvétel is, amely kimondottan a jelentős létszámú külhoni magyar közösségek társadalmi-gazdasági jellemzőinek a felmérését célozta meg. Az ilyen, több nagytérségre kiterjedő, átfogó felmérésekről összességében elmondható, hogy bár megtervezésükben, lebonyolításukban és az eredmények kiértékelésében általában határon túli kutatóknak, műhelyeknek is jelentős szerepe volt, az intézményi háttérrel és a forrást a legtöbb esetben különböző magyarországi műhelyek biztosították az adatfelvételekhez.

E műhelyek közül az 1990-es években különösen aktívnak számított a Balázs Ferenc Intézet, amely 1997 és 2001 között hat ilyen átfogó, a magyar kormány által megrendelt, elsősorban a külhoni magyar közösségek értékrendjének a különböző aspektusaira fókuszáló felmérést bonyolított le (KISS T. – KAPITÁNY B. 2009). Szintén jelentős szerepe volt ebben az időszakban a Teleki László Alapítvány Közép-Európai Kutatások Központja által megvalósított adatfelvételeknek is (MÁRTON J. 2022).

Az alapvetően közpolitikai célú Kárpát-medencei összehasonlító kutatások egy markáns csoportját alkotják az ifjúságkutatási projektek, melyek első képviselője a Nemzeti Ifjúságkutató Intézet által koordinált *Mozaik 2001* felmérés volt (SZABÓ A. et al. 2002). Szintén ide tartozik a Mathias Corvinus Collegium, az MTA TKKI és az Információs Társadalomért Alapítvány együttműködése keretében szervezett *GeneZYS 2015* kutatás is, amely részben a *Mozaik 2001* folytatásaként tervezett, végül elmaradt *Mozaik 2011* adatfelvételt szándékozott pótolni (PAPP Z. A. 2017).

E közpolitikai célú felmérések mellett 2000 környékén egy-két akadémiai háttérű kutatás is megvalósult. Ezek közül az egyik legjelentősebb az 1997-ben az

ELTE Kisebbségsszociológiai Tanszéke és a szlovákiai Márai Sándor Alapítvány által közösen lebonyolított *Kárpát-projekt* volt, melynek fő célja az etnikumközi viszonyok vizsgálata volt a Kárpát-medencében (MÁRTON J. 2022).

Szintén kulcsfontosságú az MTA Etnikai és Nemzeti Kisebbségkutató Intézet és a kolozsvári Max Weber Társadalomkutató Központ által 2007-ben megvalósított *Kárpát Panel* felmérés, amely a tervek szerint megalapozta volna az öt legnépesebb magyar közösség társadalmi-gazdasági helyzetének szisztematikus, rendszeres, idősoros kutatását (PAPP Z. A. – VERES V. 2007). A panelvizsgálat átfogó megismétlésére azonban nem került sor, egyedül Erdélyben ismételték meg 2010-ben.

Részben a *Kárpát Panel* után hagyott űrt szándékozott betölteni a Nemzetstratégiai Kutatóintézet vezetésével 2018-ban megvalósított *Életminőség és jólét* felmérés. Az adatfelvétel során többek között a lakosság életminőségével, egészségi állapotával, munkaerő-piaci és jövedelmi helyzetével, valamint ezek etnikai vonatkozásaival kapcsolatos jellemzőkre kérdeztek rá (CSATA ZS. et al. 2018, 2021).

A kifejezetten a külhoni magyarságot célzó felmérések specifikus jellege előny és hátrány is egyben, hiszen bár a magyar kisebbségekről igen részletes információkat tartalmaznak, a többi etnikumról csak ritkán szolgálnak információval. Így az egyes külhoni magyar közösségek helyzete egymással ugyan összehasonlítható, a magyarok relatív pozícióinak vizsgálata ugyanakkor kizárólag csak egyéb adatforrások (népszámlálások, nemzetközi adatfelvételek) bevonásával lesz lehetséges. Ez is csak abban az esetben, ha a magyarságot célzó adatfelvételek módszertana igazodik e nagyobb adatfelvételekéihez.

A külhoni magyarságot célzó felmérések további hátránya, hogy felvételük eseti jelleggel, ritkán történik meg. Hátrányuk még, hogy – a nemzetközi felmérésekhez hasonlóan – elsősorban ezek az adatok is csak a felvett jellemzők közötti kapcsolatok vizsgálatára használhatók, a teljes lakosságot leíró elemzésekhez nem. Részletes területi bontású elemzésekre szintén nem alkalmasak.

Földrajzi fókuszú adatkörök

A statisztikai hivatalokhoz köthető adatkörök egy másik jól körülhatárolható csoportját jelentik az éves idősoros statisztikai adatok. Az érintett országok mindegyikében van ugyanis számos olyan alapadat, amelyet az adott statisztikai hivatal valamely területi közigazgatási (városrészi, települési, községi, járási, körzeti, megyei, kerületi) szinten aggregálva, egy adott évtől kezdve folyamatosan, minden évben

nyilvántart. Az ilyen adatok – ideális esetben – egy adott időpontban és területi közigazgatási szinten az érintett ország összes területegységére (pl. összes járására) vonatkozóan rendelkezésre állnak. Ennek következményeképp egy adott éves idősoros statisztikai mutató elemzése során átfogó képet kaphatunk a teljes országról, valamint az országot jellemző területi sajátosságokról is.

Az egyes országok éves idősoros statisztikai adatainak egymással történő összehasonlítását nehezíti, hogy országonként nem csak előállításuk pontos módszertanában, és a hozzájuk kapcsolt területi szintekben mutatkoznak kisebb-nagyobb eltérések, hanem az egyes országokban elérhető adatok köre is eltérő szélességű és részletességű. Emiatt az országok közötti összehasonlításra, valamint részletes területi elemzésekre is alkalmas adatkörök száma alacsony, általában egyes demográfiai és munkaerő-piaci alapadatokra korlátozódik.

A vizsgálat szempontjából az éves idősoros statisztikai adatok további hátránya, hogy kizárólagos használatukkal nem kifejezetten a magyar népességre, hanem csupán a szomszédos országok közigazgatási területegységeire vonatkozóan juthatunk megállapításokra, így rajtuk keresztül a magyarság társadalmi-gazdasági pozícióinak vizsgálata mindenképpen csak közelítő jelleggel valósulhat meg. A vegyes etnikumú települések magas aránya miatt ugyanis még a lehető legrészletesebb, tisztán települési szintű adatellátottságra épülő elemzéseknek is komoly korlátai vannak (LÖCSEI H. et al. 2021a, 2021b). Ezért, bár az éves idősoros statisztikai adatokra épülő elemzések általában számos hiánypótló információval szolgálnak, önmagukban nem válthatják ki sem a nagymintás felméréseket, sem a célzott kutatásokat.

A tisztán területi adatellátottságra épülő elemzések további korlátja, hogy a szomszédos országok szóban forgó, települési szint felett álló közigazgatási területegységei (községi önkormányzatok, járások, megyék, kerületek) csak ritkán esnek egybe a magyarok által (többségben) lakott térségekkel. Ezért földrajzi fókuszú adatelemzés eredményeként a külhoni magyarság társadalmi-gazdasági helyzetéről a legpontosabb kép kifejezetten a magyarok által többségben lakott településterület vizsgálatával kapható, amihez településekre vonatkozó adatokra van szükség. Korábbi kapcsolódó vizsgálatok eredményei azonban azt mutatják, hogy a szomszédos országok vonatkozásában – Szlovákia kivételével – települési szinten az alapvető demográfiai adatokon kívül egyéb adat általában vagy nem kerül gyűjtésre vagy nehezen és korlátozottan férhető hozzá (PÉTI M. – SZABÓ B. 2016, PÉTI M. et al. 2020).

A külhoni magyarság társadalmi-gazdasági helyzetének földrajzi fókuszú elemzéseit tehát – a vizsgált térségek egészét lefedő települési szintű adatok hiányában – elsősorban az adatokkal jobban ellátott LAU és a NUTS3 területi szintek vizsgálatára támaszkodnak. Ahhoz, hogy megtudjuk, hogy ezek a területi szintek, illetőleg a rajtuk elvégzett területi elemzések milyen mértékben képesek reprezentálni a külhoni magyar lakosságot, érdemes mindegyik vizsgált nagytérség esetében megnézni, hogy a bennük élő magyar lakosság mekkora aránya él jelentős arányú magyar lakossággal²⁰ rendelkező településeken, valamint LAU, és NUTS3 szintű térségekben (6. táblázat).

Régió	A vizsgálat területi szintje	A régió összmagyarságának mekkora aránya él				
		80% feletti magyar lakosságú térségekben?	60% feletti magyar lakosságú térségekben?	magyar abszolút többségű térségekben?	magyar relatív többségű térségekben?	30% feletti magyar lakosságú térségekben?
Erdély	település	38,4%	53,2%	57,3%	59,2%	71,0%
	LAU	31,1%	47,2%	52,8%	55,1%	67,7%
	NUTS3	21,2%	33,5%	33,5%	33,5%	59,3%
Szlovákia	település*	22,2%	56,9%	73,2%	75,2%	82,3%
	LAU*	22,2%	56,9%	73,2%	75,2%	82,3%
	NUTS3	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%
Vajdaság	település	25,7%	37,4%	47,6%	62,1%	72,2%
	LAU	8,6%	21,0%	31,3%	60,5%	60,5%
	NUTS3	0,0%	0,0%	0,0%	57,8%	57,8%
Összesen	település	32,9%	52,0%	59,8%	63,4%	73,8%
	LAU	26,0%	46,1%	54,9%	60,6%	70,2%
	NUTS3	13,4%	21,2%	21,2%	28,7%	45,0%

6. táblázat: A három vizsgált külhoni nagytérség magyar lakosságának aránya a magyarságarányok figyelembe vételével képzett térségekben települési, LAU és NUTS3 szinteken, 2011

Adatforrás: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

*Szlovákiában a LAU szintet a települések jelentik.

Az eredmények alapján megállapítható, hogy a NUTS3 szinten végzett elemzések gyengén reprezentálják a külhoni magyar lakosságot, hiszen abszolút magyar többséggel a három vizsgált nagytérség NUTS3 térségei közül csupán Erdély két megyéje (Hargita és Kovászna megyék) rendelkezik. E két megyében összesen a három nagytérség teljes magyar lakosságának csupán az ötöde él, de még az erdélyi magyar lakosságnak is csupán a harmada. Sőt, még a 30 százalékos feletti magyar lakossággal rendelkező NUTS3 térségekben élő magyarok aránya sem éri el a három nagytérség teljes magyar lakosságának a felét sem.

Ezzel szemben az abszolút magyar többséggel rendelkező LAU térségek a három nagytérség teljes magyar lakosságának több mint felét (55 százalékát),

²⁰ 80 százalékos feletti; 60 százalékos feletti; abszolút magyar többségű; relatív magyar többségű; 30 százalékos feletti

Szlovákiában pedig a magyar lakosság csaknem háromnegyedét megjelenítik. A 30 százalékos feletti magyar lakossággal rendelkező LAU térségek pedig a külhoni összmagyarság csaknem háromnegyedét (Szlovákiában a négyötödét) lefedik. Sőt, még a (majdnem) teljes mértékben színmagyar (80 százalékos feletti magyarságarányú) LAU térségek is reprezentálják a külhoni magyarság több mint negyedét.

Mindez azt jelenti, hogy a LAU térségeknek a külhoni magyarság reprezentálására vonatkozó mutatói nem sokkal (5 százalékponttal) maradnak el attól az ideális helyzettől, amelyben kizárólag települési szintű adatokkal dolgozunk, hiszen az abszolút magyar többséggel rendelkező települések összessége a három nagyterület teljes magyar lakosságának is csupán hozzávetőlegesen a 60 százalékát jeleníti meg. A relatív magyar többségű települések és LAU térségek reprezentációs mutatója között pedig még ennél is kisebb (3 százalékpontnyi) az eltérés. A települési és a LAU értékek közötti különbség tehát minden esetben jóval kisebb, mint a LAU és a NUTS3 értékek közötti.

Probléma egyedül a Vajdaság kapcsán tapasztalható, ahol a magyar abszolút többségű LAU térségek által lefedett magyar lakosság aránya alacsony (31,3 százalék). A relatív magyar többséggel rendelkező községeket vizsgálva ugyanakkor már itt sem olyan rossz a helyzet, hiszen e térségek a vajdasági magyarság több mint 60 százalékát reprezentálják.

Mindezek alapján elmondható, hogy a vizsgált nagyterületek – magyarok által többségben lakott – LAU szintű területegységei a települések egy olyan halmazát fedik le, melyben összességében a külhoni magyarság többsége él. A külhoni magyarság többségét reprezentáló LAU térségek társadalmi-gazdasági helyzetének vizsgálata tehát – igaz, csak erősen közelítő jelleggel, de – alkalmas lehet a külhoni magyarság társadalmi-gazdasági pozícióinak a bemutatására is.

II.2.2. A kutatás során felhasznált adatok

A fent összegyűjtött információk alapján megállapítható, hogy a külhoni magyarság iskolázottsági pozícióinak teljes körű, területileg is részletes megismeréséhez sem a nemzetközi, sem a külhoni magyarságot célzó felmérések adatai nem használhatóak (7. táblázat). E felmérések adatai alapvetően inkább az eredmények magyarázatához segíthetnek hozzá bennünket.

Adatkör		Tematika	Előnyök	Hátrányok
Népszámlálások		<ul style="list-style-type: none"> ▪ Demográfia ▪ Nemzetiség, anyanyelv, vallás ▪ Iskolázottság ▪ Gazdasági aktivitás ▪ Lakásállomány 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Etnikai differenciálást is lehetővé tesznek ▪ A teljes populációra vonatkoznak ▪ Rendszeresség ▪ Alapvetően magas megbízhatóság ▪ Hasonló módszertan ▪ Részletes publikálás ▪ Területi adatok is 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Ritkán (tízévente) gyűjtik ▪ Limitált adatkör ▪ Módszertani különbségek előfordulnak ▪ Növekvő megbízhatatlanság ▪ Az ismeretlen nemzetiségűek egyre növekvő száma és aránya
Nemzetközi felmérések		<ul style="list-style-type: none"> ▪ Demográfia ▪ Gazdasági aktivitás ▪ Iskolázottság és munkaerő-piaci helyzet ▪ Jövedelmi és vagyoni helyzet ▪ Egészségi állapot ▪ Életkörülmények ▪ Értékpreferenciák 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Bizonyos esetekben etnikai differenciálást is lehetővé tesznek ▪ Rendszeresség ▪ Azonos módszertan ▪ Változatos tematikák ▪ Részletes és mély adattartalom 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Nem a teljes populációra vonatkoznak ▪ A külföldi magyarságra általában nem reprezentatívak ▪ Területi bontásra nincs lehetőség ▪ Nem minden országra érhető el
A külföldi magyarságot célzó felmérések		<ul style="list-style-type: none"> ▪ Demográfia ▪ Iskolázottság és munkaerő-piaci helyzet ▪ Jövedelmi és vagyoni helyzet ▪ Egészségi állapot ▪ Intézményi és társadalmi bizalom 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Releváns adatokat tartalmaznak kifejezetten a magyarságra vonatkozóan ▪ A népszámlálásokhoz és nemzetközi felmérésekhez igazított módszertan ▪ Részletes és mély adattartalom 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Nem a teljes populációra vonatkoznak ▪ Eseti jelleggel, ritkán történik a felvételük ▪ Kizárólag a magyarságra vonatkoznak, összehasonlításra önmagukban korlátozottan alkalmasak
Éves időszoros statisztikai adatok	nemzetközi adatgazda (Eurostat)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Demográfia ▪ Iskolázottság ▪ Munkaerő-piaci alapadatok ▪ Gazdasági alapadatok 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Időszoros adatok ▪ Területi adatok ▪ Közel azonos módszertan ▪ Magas megbízhatóság 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Etnikai differenciálásra nincs lehetőség ▪ Általában csak magasabb területi szinteken ▪ Nem minden országra érhető el
	nemzeti statisztikai hivatalok	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Társadalmi helyzet és oktatás ▪ Infrastruktúra ▪ Lakásállomány ▪ Turizmus 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Időszoros adatok ▪ Területi adatok alacsonyabb területi szinten is ▪ Szélesebb adatkör 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Etnikai differenciálásra nincs lehetőség ▪ Országonként különböző adatkörök és időpontok ▪ Országonként eltérő módszertan

7. táblázat: A külföldi magyarság társadalmi-gazdasági helyzetének elemzéséhez felhasználható legfontosabb adatkörök főbb jellemzői

Forrás: a szerző saját összeállítása

A megfelelő etnikai és területi bontású népszámlálási adatok ugyanakkor alkalmasak a külhoni magyarság iskolázottsági pozícióinak a területi részletességgel történő feltárására is. Látni kell azonban, hogy az etnikai adatok szenzitivitása miatt e részletes adatok beszerzése jobbára nehézségekbe ütközik. Ugyan az IPUMS International²¹ oldalon egy-két érintett ország tekintetében egy-egy időpontra vonatkozóan nagy részletességgel, és – szintén eseti jelleggel – aggregált formában az egyes országok hivatalos népszámlálási oldalain is hozzáférhetőek ilyen adatok, teljes időbeli és területi lefedettséget a kutatáshoz e nyilvánosan is elérhető adatbázisok nem tudtak biztosítani.

A kutatás előkészítő szakaszát ezért kifejezetten a részletes területi, etnikai és iskolázottsági bontású népszámlálási adatokra fókuszáló, célzott adatbeszerzés jellemezte. A kutatás szempontjából kulcsfontosságú, hogy e tevékenység keretében minden érintett országra és népszámlálási időpontra vonatkozóan sikerült beszerezni NUTS3 szinten a különböző etnikumú lakosságok iskolázottsági adatait.

Az előző fejezetben részletesen taglalt jellemzőik alapján a szomszédos országok éves idősoros statisztikai adatai szintén a kutatás alapvető információforrásának számítanak, mint a kutatás által vizsgálni kívánt területegységekre vonatkozó, nagy területi részletességű elemzésre is alkalmas adatforrások.

II.2.3. A vizsgált korcsoportok

A társadalomstatisztikai vizsgálatok fontos jellemzője az is, hogy a lakosság mely korcsoportjára vonatkoznak. A felsőfokú végzettségűek arányát a kutatás céljától és az elérhető adatoktól függően a teljes lakosság mellett jellemzően a 15 év feletti, a 25 év feletti, a 25–34 évesek, valamint az aktív korúak (15–64 évesek, 15–74 évesek) csoportján belül szokták vizsgálni.

Jelen dolgozat alapvetően a teljes lakosságra vonatkozó elemzéseket tartalmaz, több okból kifolyólag. Egyrészt, a kutatáshoz közvetlenül használt alapadatok is erre az alapsokaságra érhetőek el a legteljesebb körben. Másrészt – szintén adatelérhetőségi okok miatt – a nemzetközi és a historikus adatokkal is a teljes lakosságra vetített adatok hasonlíthatók össze a legjobban. Szintén fontos szempont lehet, hogy egy másik fontos iskolázottsági mutató, a lakosság átlagos iskolázottsága is javarészt a teljes lakosságra vonatkozóan érhető el.

²¹ <https://international.ipums.org/international/>

Az etnikai adatok esetében ugyanakkor a fentieknél fontosabb szempontnak bizonyult a magyar és a nem magyar lakosság értékeinek összehasonlítása egymással. Ezekben az esetekben emiatt – a pontosabb kép kedvéért – a 15 év feletti lakosságra vonatkoznak az elemzések. Adatelérési okok miatt ugyanakkor ennél részletesebb korcsoportos elemzésekre nem volt lehetőség.

II.3. A kutatás főbb módszertani elemei

A kutatás kapcsán megfogalmazott alkérdések megválaszolása eltérő módszertani megközelítéseket és eszközöket kíván. Ezért ebben a fejezetben a kutatás során alkalmazott módszereket a kutatási alkérdések által kijelölt főbb kutatási fázisok mentén ismertetem.

A kutatás első, az etnicitás és az iskolázottság közötti általános összefüggésekre irányuló alkérdésének körbejárásához, egyben a kutatás további szakaszainak elméleti megalapozásához alapvetően a főbb kapcsolódó szakirodalmi előzmények feldolgozása révén juthatunk el. Az értekezés első tartalmi fejezete ezért egy szakirodalmi feltáró munka főbb eredményeit foglalja össze.

Az értekezés következő fejezete a kutatás földrajzi keretét szolgáló négy nagytérségre vonatkozóan részletesen feltárja az iskolázottság, különösen a felsőfokú végzettség főbb időbeli és térbeli sajátosságait. Térbeli sajátosságok alatt elsősorban területi mintázatokat, területi különbségeket és egyenlőtlenségeket, az iskolázottság és más társadalmi-gazdasági jellemzők között valószínűsíthető térbeli együttmozgásokat, valamint ezekből adódó karakteres területi konfigurációkat kell érteni. Mindehhez a dolgozat a vizsgált négy nagytérség 1990 óta lebonyolított népszámlálásainak a megyei és helyhatósági szintű iskolázottsági adatait, valamint az adott területi szinten elérhető egyéb társadalmi-gazdasági alapadatokat elemzi, elsősorban a felsőfokú végzettségűek arányára fókuszálva. Az elemzés során a hangsúly a felsőfokú végzettségűek eloszlásának leíró elemzésén van. A területi egyenlőtlenségek alapvetően súlyozott relatív szórás értékek, a társadalmi-gazdasági mutatók térbeli együttmozgásai pedig korrelációs számítás segítségével kerülnek kiértékelésre. Az adatok értelmezését bizonyos esetekben térképi adatvizualizáció is segíti.

Az értekezés záró tartalmi fejezete már kifejezetten a külhoni magyarság felsőfokú végzettségbeli pozícióira és ennek térbeli sajátosságaira fókuszál. Ennek keretében a dolgozat először a magyarság felsőfokú végzettségbeli pozícióinak időbeli alakulását, majd a Kárpát-medence etnikai térszerkezetének változásain keresztül a

magyarság főbb térszerkezeti jellemzőit elemzi. Ezt követően az értekezés különféle térségi (nagyterési, megyei, helyhatósági) szinteken és módszerekkel elvégzett elemzéseken keresztül vizsgálja a külhoni magyarság iskolázottsági pozícióinak térbeli jellemzőit. Térbeli jellemzők alatt ebben az esetben is területi mintázatokat, területi különbségeket és egyenlőtlenségeket, a magyarság iskolázottsági pozíciói és más társadalmi-gazdasági jellemzők között valószínűsíthető térbeli összefüggéseket, valamint ezekből adódó karakteres területi konfigurációkat értünk.

A dolgozat a külhoni magyarság felsőfokú végzettségbeli pozícióinak területi mintázatát és egyenlőtlenségeit alapvetően megyei szinten elemzi, a felsőfokú végzettségű lakosság aránya kapcsán a magyar és nem magyar lakosság értékei közötti különbségekre fókuszálva. A hangsúly ezúttal is a felsőfokú végzettségbeli pozíciók térbeli mintázatának leíró elemzésén van, míg a területi egyenlőtlenségek alapvetően súlyozott relatív szórás értékek alapján kerülnek kiértékelésre. A térbeli összefüggés-vizsgálatok során a dolgozat alapvetően arra a kérdésre keresi a választ, hogy a vizsgált megyékben mennyire mozog együtt a külhoni magyarság iskolázottsági pozíciója más társadalmi-gazdasági mutatókkal. E térbeli együttmozgások korrelációs számítás segítségével kerülnek kiértékelésre. Az adatok értelmezését ezúttal is térképi adatvizualizációk segítik.

A részletesebb, helyhatósági szintű térségi összefüggés-vizsgálat fókuszában a felsőfokú végzettségű és a magyar nemzetiségű lakosság közötti térbeli összefüggések állnak. Ennek feltárásához a dolgozat egy, a négy nagyteréség nemzetiségre és az iskolázottságra vonatkozó helyhatósági szintű népszámlálási adatain elvégzett hatásmarány-elemzés főbb eredményeit foglalja össze.

A hatásmarány-elemzés²² alapvetően a területi sajátosságok, a lokális dinamika társadalmi súlyának, szerepének kimutatására szolgáló matematikai módszer. Segítségével mennyiségileg szétválasztható különböző társadalmi jelenségekben a területi, illetve más strukturális dimenziók szerinti összetétel súlya. A módszer klasszikus változata a gazdasági növekedés területi és ágazati tényezőinek szétválasztására szolgáló eljárás (PERLOFF, H. S. 1960, NEMES N. J. 1979), de minden olyan társadalmi jelenség elemezhető a módszerrel, amelyre a megfelelő területi szintű adatok rendelkezésre állnak (NEMES NAGY J. 2005).

²² A módszerről részletesen lásd: (NEMES NAGY J. 2005)

A módszer elvégzéséhez legalább két dimenzió szerinti – jellemzően területi és ágazati – bontású adatokra van szükség. Az ágazat megjelölés tetszőleges strukturális megoszlást takar: gazdasági ágazatokat, korcsoportokat, etnikailag plurális társadalmakban pedig egy adott nemzetiséghez tartozó lakosság jelenlétének nagyságrendje alapján tagolt kategóriákat. A területi dimenzió is többféle lehet: települések, helyhatóságok, megyék, országok. A felbontásban mindkét dimenziónak teljesnek kell lennie, vagyis a területi kategóriáknak az elemezni kívánt térség egészét, az ágazati kategóriáknak pedig a teljes ágazati spektrumot le kell fedniük (NEMES NAGY J. 2005).

Jelen dolgozat a hatásvény-elemzés során azt vizsgálja meg, hogy a külhoni megyékben a diplomások arányára a helyhatóságok magyarságaránya vagy pedig egyéb helyi (például településszerkezeti) tényezők voltak-e nagyobb hatással az ezredfordulón. A hatásvény-elemzés első lépéseként mindehhez megyénként és az egyes megyéken belül magyarságarány-kategóriánként szükséges összegezni a vizsgált helyhatóságok lakosságának és diplomás lakosságának a számát. Utóbbi értékeket előbbiekkal elosztva megkapjuk, hogy az egyes megyéken belül az egyes magyarságarány-kategóriákba tartozó helyhatóságokban átlagosan mekkora a diplomások aránya.

Az így kapott értékek összevethetők lesznek egyrészt az adott megye átlagértékével, másrészt az adott magyarságarány-kategória átlagértékével. Előbbi esetben, vagyis egy adott megye adott magyarságarány-kategóriája értékének a megyei átlagtól való eltérése alapján – a hatásvény-elemzés szabályai szerint elvégzett számítással²³ – meghatározható, hogy az adott megyében a diplomások arányának értékére mekkora hatással van a magyarság aránya. Utóbbi esetben, vagyis egy adott megye adott magyarságarány-kategóriája értékének a kategória átlagától való eltérése alapján pedig – szintén a megfelelő számítással – meghatározható, hogy az adott megyében a diplomások arányának értékére mekkora hatása vannak a magyarság arányán kívüli egyéb, lokális adottságok.

Egy megye hatásvény-típusát pedig minden esetben a diplomásarányának az összes megye átlagától való eltérése (a megye relatív képzettsége), valamint az ezt meghatározó strukturális és lokális hatások viszonya adja ki. Egy megye abban az esetben magasan képzett (M), ha a diplomásaránya több mint egy százalékponttal magasabb, mint a megyék átlagértéke. Abban az esetben pedig alacsonyan képzett, ha a

²³ A számítás menetét részletesen lásd: (NEMES NAGY J. 2005)

diplomásaránya több mint egy százalékponttal alacsonyabb, mint a megyék átlagértéke (A). Minden más esetben a megye közepesen képzett (K). A lokális hatások dominanciája (L) akkor mutatható ki, ha a lokális érték több mint egy százalékponttal haladja meg a strukturális értéket. A strukturális hatások dominanciája (S) pedig fordítva, ha a strukturális érték több mint egy százalékponttal haladja meg a lokális értéket. Amennyiben egyik hatás dominanciája sem kimutatható, a megyét a hatások szempontjából kiegyenlítettnek (K) minősítjük.

III. Szakirodalmi háttér

III.1. Elméleti keretek

A doktori kutatás alapvető elméleti háttérét GERHARD LENSKI többdimenziós rétegződési modellje adja, mely számos vélemény szerint megfelelő elméleti alapot biztosít az etnikailag rétegzett társadalmak vizsgálatához is. E modell mellett a fejezet az etnicitás és az iskolázottság összefüggéseit feltáró jelentősebb elméleti munkák főbb megállapításait is ismerteti.

III.1.1. Az iskolázottság szerepe a társadalom tagolódásában

A társadalmi rétegződésvizsgálatokban elfoglalt kiemelt szerepe ellenére az iskolázottság eleinte nem szociológiai, hanem közgazdaságtani háttérű kutatások hatására került a társadalomtudományok homlokterébe az 1960-as években. A humán tőke iskolájához kapcsolódó kutatások keretében ugyanis elsőként vizsgálták rendszerszerűen és empirikusan is azt, hogy milyen viszonyban vannak egymással az iskolai végzettség, valamint az egyes gazdasági és jóléti mutatók (SCHULTZ, T. W. 1961, BECKER, G. S. 1964). E közgazdaságtani háttérű kutatások az iskolai végzettséget a tudásba való befektetésként értelmezték és alapvetően ennek a befektetésnek a gazdasági szempontú megtérüléseit vizsgálták.²⁴

A humán tőke iskola eredményeire alapozva azóta számos kutatás bizonyította, hogy az iskolai végzettség mindezek mellett összefüggést mutat a várható élettartammal, az egyéni egészségi állapottal, az elégedettséggel, a társas kapcsolatok minőségével, a társadalmi és intézményi bizalommal, valamint a politikai részvétellel is (COLEMAN, J. S. 1988, VILA, L. E. 2000). A magasabb iskolázottság pedig össztársadalmi szinten hozzájárul a gazdasági fejlődéshez, a társadalmi struktúrák stabilitásához, valamint a hatékonyabb újraelosztáshoz is. Az eredmények alapján kijelenthető, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya különösen jól magyarázza egy közösség társadalmi és gazdasági pozícióit, gazdasági fejlettségét, fejlődési lehetőségeit.

A humán tőke koncepciója tekinthető a BOURDIEU-i kulturális tőke koncepció előzményének is, amely komoly hatással volt az iskolázottság, mint változó

²⁴ A humán tőke iskolához kapcsolódó legfontosabb munkák elméleti és módszertani háttéréről magyarul részletesen lásd: T. KISS, J. 2010

használatára a különféle társadalomtudományi kutatásokban. BOURDIEU szerint az iskolai végzettség nem más, mint az általa megkülönböztetett három fő tőketípus közül a kulturális tőke intézményesült formája, egy titulus, amely intézményes elismerést kölcsönöz az adott személy által birtokolt kulturális tőkének (BOURDIEU, P. 1983). Fontos, hogy a kulturális tőke koncepciója szakít a humán tőke iskola, valamint a belőle kiinduló iskolák azon nézetével, mely szerint az iskolai siker vagy sikertelenség alapvetően természetes „képességekre” vezethető vissza. Ezzel szemben azt állítja, hogy egy egyén iskolai sikereit erősen meghatározza a családjának a társadalmi státusza, méghozzá a kulturális tőke családon belüli átörökítésének eredményeképp. Ezzel BOURDIEU egyrészt még erősebb, ráadásul mindkét irányban oksági kapcsolatot feltételez a társadalmi pozíció, és ehhez kapcsolódóan a kulturális tőke inkorporált formája, valamint a kulturális tőke intézményesített formája, vagyis az iskolázottság között. Másrészt amellet érvel, hogy az oktatási rendszer valójában nem más, mint a társadalmi státusz átörökítésének, a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének egy jól működő, intézményes formája (BOURDIEU, P. 1983).

Mindezt megerősíti többek között YOSSI SHAVIT és HANS-PETER BLOSSFELD (1993) nagymintás kutatása is, akik tizenhárom országra (köztük Magyarországra és Szlovákiára) kiterjedő vizsgálatuk során azt tapasztalták, hogy a származási esélyegyenlőtlenségek a vizsgált országok oktatási rendszereinek átalakulása, illetőleg kiterjesztése után is fennmaradtak (persistent inequality). A származási esélyegyenlőtlenségeken összességében a felsőoktatási expanzió időszaka sem enyhített (SHAVIT, Y et al. 2007).

III.1.2. Az etnicitás és az iskolázottság összefüggései

A modern európai államokban a társadalom rétegződési jellemzőit eleinte kevésbé befolyásolta az etnicitás. A nemzetállamok XIX. századi felemelkedése azonban privilegizált helyzetbe hozta az egyes államok nemzetalkotó etnikumát, amely felerősítette az etnikai jellemzők szerepét a hatalmi egyenlőtlenségekben (WIMMER, A. 2002). Mindez MYRDAL szerint az ekkor létező hatalmi rendszerek tudatos konstrukciója volt: az etnikai előítéletesség tehát valójában egy olyan ideológiai termék, amelynek legfőbb funkciója a többségi privilégiumok fenntartása (MYRDAL, G. 1948). Az egyes etnikai csoportok ez által egyre inkább olyan érdekcsoportokká válnak, melyek viszonyára meghatározóan hat ki a szűkös erőforrások fölötti ellenőrzésért folytatott rivalizálás (BOBO, L. D. 1999).

Az etnikai vonatkozású aszimmetriák miatt a kisebbségi nemzetiségek számos problémával szembesülnek – legyen az oktatási, jogi vagy éppen munkaerő-piaci hátrány (CSATA Zs. 2017). A különféle jogok és erőforrások etnikailag egyenlőtlen eloszlása pedig e nemzeti kisebbségek tartósan gyenge társadalmi pozícióját eredményezi. Sőt, egyes esetekben az etnikai hovatartozás egyben kijelölt státusszá, a hatalmi hierarchiában elfoglalt pozícióvá is válhat (BRUBAKER, R. 1996).

Mivel a modern társadalmakban a magasabb társadalmi pozíciókba való bejutás egyik legfontosabb meghatározója az iskolázottság, az etnikai kisebbségek társadalmi pozícióit is kézenfekvő az iskolázottsági pozícióikon keresztül megragadni. A humán tőke iskola egyik leágazásaként ezért az 1960-as évektől kezdődően több olyan átfogó kutatás is megvalósult, amely bizonyos etnikai kisebbségekhez tartozó fiatalok oktatási esélyhátrányait mérték fel és ennek okait keresték. A túlnyomórészt az Egyesült Államokban megvalósuló kutatások középpontjában elsősorban egyrészt a fekete, másrészt a bevándorló kisebbségek álltak.

E munkák közül kiemelkedő jelentőséggel bír BLAU és DUNCAN (1967) amerikai társadalmi rétegződésről szóló műve. A szerzők arra mutattak rá, hogy bár az amerikai foglalkoztatási rendszer látszólag a teljesítményt és az érdemet helyezi előtérbe, a faji és etnikai aszimmetriák jelentős mértékben korlátozzák a társadalmi mobilitási lehetőségeket. Elemzésükben a feketék és a bevándorlók helyzetét hasonlították össze a fehérekével, hogy feltárják, mennyiben határozza meg az egyén születési helyzete a későbbi mobilitási esélyeket. A feketék esetében megállapították, hogy munkaerő-piaci lehetőségeik messze elmaradnak a fehérekétől. Mindez szerintük nem csupán az alacsonyabb iskolai végzettségüknek tudható be, hiszen minden iskolázottsági szinten kedvezőtlenebb helyzetben voltak a fehérekkel szemben. Az iskolázottság növekedésével ezek a foglalkoztatásban és a jövedelemben megmutatkozó különbségek ráadásul tovább nőttek, hátrányosan érintve ezzel a magasabb iskolai végzettségű feketéket, akiknek relatív esélyei így még az iskolázatlan társaikénál is rosszabbak voltak.

BLAU és DUNCAN szerint a magas iskolai végzettséggel rendelkezők e fokozott diszkriminációja jelentős mértékben csökkenti a fekete lakosság továbbtanulási hajlandóságát, hiszen ez azt üzeni nekik, hogy az oktatásba történő befektetéseik nem térülnek meg. Emiatt aztán ténylegesen jóval kevesebbet fektetnek be a magasabb iskolázottsági státusz megszerzésébe. Ezzel szemben az európai származású bevándorlók oktatási esélyei közelebb állnak a többségi társadalom tagjaiéhoz. Bár ők is

szembesülnek diszkriminációval, ez nem olyan mértékű, hogy gátolja őket teljesítmény-motivációjuk kibontakozásában.

BOND (1981) szerint az afroamerikai fiatalok gyengébb iskolai eredményei és alacsonyabb továbbtanulási rátáik abból adódnak, hogy jelentős részük alacsony társadalmi státuszú családból származik. Ezt azonban cáfolják egyrészt azok a megfigyelések, melyek szerint a fekete diákok gyengébb teljesítménye a társadalmi osztályokon belül is kimutatható. Másrészt az is ellentmond az iskolai teljesítmény státuszkülönbségekből eredő levezetésének, hogy az egyes társadalmi rétegek között meglévő teljesítménykülönbségek a feketék esetében jóval kisebbek, mint a fehéreknél. A fekete diákok iskolai sikere tehát egyértelműen szorosabb kapcsolatban van az etnikai jellemzőikkel, mint a szülei iskolázottságával, jövedelmével vagy társadalmi-gazdasági státuszával.

COLEMAN (1990) a feketék iskolázottsági elmaradásának elsődleges okaként a szegregált iskolarendszert nevezte meg. Híres, az amerikai iskolarendszert átfogó módon vizsgáló kutatásainak eredményei arra világítottak rá, hogy az etnikai kisebbségekhez tartozó fiatalok gyakran erősen szegregált iskolákba járnak, ahol az alacsonyabb társadalmi státuszú, túlnyomórészt kisebbségi háttérű diákok alacsonyabb színvonalú, mondhatni másodrangú oktatást kapnak a többségi fehér tanulókkal összehasonlítva. Az oktatási lehetőségek egyenlőségének biztosítása érdekében COLEMAN az iskolai szegregáció felszámolását szorgalmazta, ami olyan szociálpolitikai intézkedésekhez vezetett, mint például a buszoztatás, hogy az iskolákban kiegyensúlyozottabb legyen az etnikai csoportok aránya.

PÁSZTOR (2006) szerint ugyanakkor ezek az elméletek, amelyek a kisebbségi fiatalok teljesítménybeli elmaradását kívánták magyarázni, nem érték el céljukat, mert nem számoltak a kulturális kontextussal. Egyrészt, nem vették figyelembe azokat a történelmi és társadalmi erőket, amelyek ösztönözhetik vagy elbátortalaníthatják a kisebbségi gyerekeket az iskolai siker elérésében. Másrészt, nem számoltak az egyes kisebbségi csoportok iskoláztatással kapcsolatos „kollektív orientációjával” sem. Harmadrészt, elhanyagolták a kisebbségi egyének iskoláztatásról alkotott véleményét, amelyet saját társadalmi valóságuk tükrében formálnak.

E tényezők fontosságára hívta fel a figyelmet OGBU, aki szerint a kisebbségi fiatalok esélyhátrányainak oka nem a genetikai adottságban, az alacsonyabb társadalmi helyzetben vagy a szegregált oktatási rendszerben keresendő, hanem abban a kulturális modellben, amelyben a világot és a benne elfoglalt helyzetüket értelmezik (OGBU, J. U.

1978). A kisebbségek ugyanis általában a többségi lakosságtól eltérő kulturális modellt alkalmaznak. E modellek fő funkciója, hogy egy csoport tagjait olyan értelmezési kerettel lássák el, amely segít számukra a világban eligazodni. Segítenek többek között az oktatási helyzetek értelmezésében, és irányítják a csoport tagjainak viselkedését az iskolai folyamatok során. A többségitől eltérő kisebbségi kulturális modellek eltérő viselkedési mintákat eredményeznek, melynek következményeként a kisebbségi csoport iskolai sikerességi mutatói is eltérőek lesznek.

E kulturális megközelítés mentén vezette be OGBU a nem önkéntes kisebbség fogalmát. A nem önkéntes kisebbségek OGBU szerint az etnikai hovatartozás miatti diszkriminációra és a korlátozott tanulmányi lehetőségekre ellenkultúra kialakításával reagálnak és elsősorban a kulturális viszonyulásaik miatt kerülnek iskolázottsági hátrányba. E szabad akaratot vagy önkéntességet alapul vevő osztályozás lehetővé teszi a bevándorlók és a nemzeti kisebbségek megkülönböztetését.

Előbbi csoport tagjai az útjukban álló gazdasági, politikai és társadalmi akadályokat jobbra ideiglenesnek tekintik, melyek bizonyos idő után egyéni igyekezettel, azaz kemény munkával és magasabb iskolázottsággal, leküzdhetők. Azzal is tisztában vannak, hogy gyermekeiknek az iskolában diszkriminációval, valamint nyelvi és kulturális nehézségekkel kell szembenéznük, a rendszerbe vetett bizalom miatt mégis elvárják, hogy jól teljesítsenek (PÁSZTOR A. 2006).

Ezzel szemben a nem önkéntes kisebbségek a gazdasági, politikai és társadalmi akadályokat, melyekkel szembekerültek, eleve másképp érzékelik, hiszen helyzetüket minden esetben a domináns csoportéval vetik össze. Mivel az őket érintő diszkriminációt állandónak és intézményesítettnek vélik, nem tulajdonítanak nagy jelentőséget a többségi intézményeknek, többek között az iskolarendszernek sem. A bevándorlókkal szemben a kulturális különbségeket nem leküzdendő akadálynak, kihívásnak, hanem a csoportidentitás meghatározóinak tekintik. A teljes asszimilációt, mely a társadalomba való befogadásukat tenné lehetővé, elutasítják, a kulturális és nyelvi különbségek megőrzésével határvonalat húznak saját csoportjuk és a domináns csoport közé (PÁSZTOR A. 2006).

PÁSZTOR (2006) szerint a nem önkéntes kisebbségek OGBU által felvázolt kulturális viszonyrendszerei a külhoni magyarság vizsgálatában is jól értelmezhetőek:

„Mint az amerikai kasztszerű kisebbségek, a magyar nemzeti kisebbségek is megpróbálják fenntartani anyanyelvüket és identitásukat, így a többségi nyelv tanulását és mindennapi használatát – még ha önkéntelenül is – fenyegetőnek vélhetik saját nemzeti

identitásuk megtartására nézve. Másrésztől nézve, a többségi nemzet tagjai sem tolerálják a kisebbségek nyelvét, gyakran „emlékeztetik” őket az államnyelv nyilvános helyen való használatára, pl. „Szlovákiában (csak) szlovákul”, „magyarok a Dunán túlra” stb. Mindezek eredményeként a nyelv és a kultúra egyféle határfenntartó mechanizmussá válik a kisebbség és többség közt, s azok, akik megpróbálják áthágni ezeket határokat, társadalmi és lelki nyomásra egyaránt számíthatnak, mivel mindkét csoport az endogámiát hangsúlyozza, mint követendő példát.

A magyar kisebbség abbéli felfogásában is különbözik a többségtől, hogy hogyan lehet előrejutni a társadalomban, s ez meghatározza azokat a válaszokat is, melyeket az iskolázottságra adnak. A magyarok csakúgy, mint a feketék Amerikában, nagyra értékelik az oktatást, és az iskolázottság révén szeretnének előrejutni a társadalomban, mégis úgy vélhetik, hogy az egyéni igyekezet nem elégséges az előbbrejutáshoz. Mint Ogbu önkéntelen kisebbsége, a magyarok nem tartják igazságosnak az általuk tapasztalt kollektív előítéletet és diszkriminációt, amelyet tartósnak és intézményesítettnek látnak.” (PÁSZTOR A. 2006 84-85. o.)

A külhoni magyarok iskolázottsági pozícióinak makroszintű vizsgálatához ugyanakkor véleményem szerint a társadalmi rétegződéelméletek alapvetően alkalmasabb elméleti keretet biztosítanak, hiszen e modellek alapvető ambíciója, hogy a társadalmi csoportok egymáshoz való viszonyát makroszintű vizsgálatokon keresztül értelmezzék. Az etnikumközi viszonyokat tanulmányozó kutatások elméleti megalapozásában a rétegződéelméletek hagyományosan nem jutnak túl sok szerephez, hiszen a klasszikus rétegződéelméletek kifejezetten keveset foglalkoznak az etnicitás kérdéskörével, illetve ezek kapcsolódó hatásaival. Sőt, maga az etnikai hovatartozás, mint elemzési szempont is kifejezetten marginális helyzetben van a társadalmi rétegződés irodalmában, mely elsősorban annak tudható be, hogy az etnicitás a két uralkodó rétegződéelméleti paradigma, a funkcionalizmus és a marxizmus szempontjából is egyaránt problematikus (KISS T. 2010a).

KISS (2010a) szerint ugyanakkor GERHARD LENSKI többdimenziós rétegződési modellje jó lehetőséget biztosít az etnikai hovatartozás, mint elemzési szempont társadalmi rétegződési vizsgálatokba való bevezetésére. Modelljében LENSKI (1966) az elemzés három szintjét különböztette meg: a tág értelemben használt osztály, az osztályrendszer és az elosztási rendszer fogalmát. Osztálynak LENSKI azokat a csoportokat nevezi, amelynek tagjai a kiváltság vagy hatalom valamilyen formája (munkaerő-piaci, etnikai, nemi, stb.) tekintetében hasonló pozícióban állnak. Osztályrendszernek LENSKI a valamely tényező alapján meghatározott osztályok hierarchiáját nevezi. E különféle (munkaerő-piaci, etnikai, nemi, stb.) osztályrendszerek egymással is versengő összességéből áll össze a teljes társadalmat több szempont szerint magyarázó elosztási rendszer (LENSKI G. E. 1966 alapján KISS T. 2010a).

Az osztályrendszer és az elosztási rendszer közötti különbségtétel kulcsfontosságú: ezek csakis abban az esetben esnek egybe, ha egy társadalom csupán egyetlen hatalmi tényező mentén rétegződik (mint ahogy a marxizmus szerint ez a tényező a termelési eszközökhöz való hozzáférés). Amennyiben viszont más tényezők mentén is megfigyelhetők az egyenlőtlenségek, úgy az ezek alapján szerveződő osztályrendszerek is az elosztási rendszer részét képezik (LENSKI G. E. 1966 alapján KISS T. 2010a).

A modern piaci társadalmakban elsősorban a vagyon, a jövedelem, az iskolázottság, illetve a foglalkozás mentén figyelhetők meg rendszerszintű egyenlőtlenségek, azonban ezek mellett más tényezők (például a nemi) mentén is léteznek osztályrendszerek. Az etnikai rétegződési viszonyok kutatása szempontjából KISS kiemelt jelentőségűnek tartja, hogy LENSKI szerint vannak olyan helyzetek, amelyekben egyes etnikai csoportokat hatalmi osztályoknak, az etnikai hierarchiát pedig etnikai osztályrendszernek kell felfognunk:

„Amíg ezek a csoportok irrelevánsak az elosztási folyamat szempontjából, semmi esetre sem tekinthetők osztályoknak vagy státusz-csoportoknak. Ha azonban a bennük való tagság a fontos és szűkösen rendelkezésre álló erőforrásokhoz való hozzáférésben jelentékeny szerepet játszik, nem tekinthetjük őket másnak. Amikor ezeket a csoportokat osztályoknak nevezzük, nem állítjuk, hogy ezek nem értelmezhetők másként is, még csak azt sem, hogy más osztály-formákkal azonosak lennének. Azt azonban igen, hogy emberek egy olyan csoportját jelölik, akik egy, az erőforrások elosztásában szerepet játszó tulajdonság – ez esetben a faj, az etnikum, illetve a vallás – szempontjából közös pozícióban helyezkednek el.” (LENSKI G. E. 1966 alapján KISS T. 2010a 7. o.)

Az egyes hatalmi osztályok közös érdekei, hogy saját erőforrásaikat megvédjék, illetve növeljék, a konkurens osztályok erőforrásainak értékét pedig csökkentsék. Ez esélyt jelent a közös osztályhelyzet tudatosítására és az együttes cselekvésre. LENSKI szerint ugyanakkor ennek az esélynek a valóra válása nem szükségszerű. KISS szerint az etnikumközi viszonyok tekintetében ennek a tételnek kiemelt jelentősége van:

„Lenski azt mondja ugyanis, hogy a többetnikumú társadalmakban – ahol az etnikum a hatalom egyenlőtlen megosztásának egyik (de nem egyetlen) forrása – az egy etnikumhoz tartozók képesek ugyan a közös társadalmi, illetve politikai cselekvésre, de ennek megvalósulása nem következik be szükségszerűen. Miután a hatalmi aszimmetriáknak vannak egyéb forrásai is, elképzelhető, hogy a közös társadalmi, illetve politikai cselekvés az etnikai határokat átmetszve, más kritériumok alapján valósul meg. Ilyen kritérium lehet a marxi értelemben vett osztály- vagy akár a nemi hovatartozás. A kisebbségi elitek általában abban érdekeltek, hogy az etnikai választóvonalak mentén integráljanak és mozgósítsanak, míg az egyéb kritériumok mentén történő tagolódásban az egységet veszélyeztető tényezőt láthatnak.” (LENSKI G. E. 1966 alapján KISS T. 2010a 7-8. o.)

LENSKI etnikai osztályrendszer fogalmából kiindulva KISS általában az etnikai rétegződési rendszer kifejezést használja (KISS T. 2010a). Etnikailag rétegzett társadalomról abban az esetben beszélünk tehát, ha egy etnikai szempontból plurális társadalomban az egyes etnikumok között a hatalom intézményesített formái egyenlőtlen módon oszlanak meg. A kifejezés értelmezését segíti az alábbi ábra, amely a LENSKI többdimenziós rétegződési modelljére épülve egy olyan verziót modellez, amelyben – az iskolázottsági és munkaerő-piaci szempontok mellett – a hatalmi aszimmetriákat alakító legfőbb tényező az etnikai hovatartozás (4. ábra).

4. ábra: GERHARD LENSKI többdimenziós rétegződési modelljén alapuló etnikai rétegződési modell vázlat

Forrás: saját szerkesztés

A kisebbségi társadalmak iskolázottsági pozícióinak vizsgálata véleményem szerint jól illeszkedik az etnikai rétegződési modellbe, ezért jelen kutatás fő értelmezési kereteit is e modell határozza meg. Ez esetben a hatalom intézményesített formáját a felsőfokú végzettség jelenti, mely – a fentebb leírtak szerint – a modern társadalmakban a magasabb pozíciókba való bejutás egyik kiemelt mutatója.

Etnikailag rétegzett társadalomról tehát jelen esetben akkor beszélünk, ha egy etnikai szempontból plurális társadalomban az egyes etnikumok között jelentős eltérések tapasztalhatók a felsőfokú végzettségük arányában. Ennek megfelelően, a külhoni magyar kisebbségek iskolázottsági pozícióinak összehasonlító elemzése során LENSKI többdimenziós rétegződési modelljének két, számunkra kiemelten fontos tényezőjét, az etnikai hovatartozást, valamint a diplomások arányát fókuszba állítva érdemes tovább vizsgálni (8. táblázat).

A kutatás során vizsgált, hatalmi aszimmetriákat alakító tényezők		Iskolai végzettség		
		végzettség nélküli vagy alapfokú	középfokú	felsőfokú
Etnicitás	magyar			X
	nem magyar			X
	szlovák			
	roma			

8. táblázat: A kutatás GERHARD LENSKI többdimenziós rétegmodelljén alapuló vizsgálati keretei
 Forrás: saját szerkesztés

A modell alapján a fő kérdésünk tehát, hogy a küllhoni magyarság relatív, más etnikai csoportokhoz viszonyított felsőfokú végzettségbeli pozíciói visszaigazolják-e azt a feltételezést, mely szerint a szomszédos országokban az etnikai tényezők mentén jelentős hatalmi (iskolázottsági) különbségek figyelhetők meg?

III.2. Kutatási előzmények

A fent ismertetett elméleti megalapozó munkákra építve az elmúlt évtizedekben számos olyan empirikus kutatás valósult meg a Kárpát-medencében és azon kívül is, amelyekben kiemelt hangsúlyt kaptak az őshonos nemzeti kisebbségek társadalmi és iskolázottsági pozíciói. A fejezet második része ezért először a főbb nemzetközi, ezt követően pedig a közvetlen Kárpát-medencei kutatási előzményeket veszi számba.

III.2.1. Példák a Kárpát-medencén kívülről

Európában a magyar kisebbségeken kívül számos egyéb, nagy létszámú őshonos nemzeti kisebbségi csoport van jelen: az Oroszországgal szomszédos posztszovjet utódállamok orosz lakosságán túl ilyenek például a bulgáriai törökök, a finnországi svédek vagy az olaszországi német anyanyelvűek. Bár e kisebbségi csoportokat igencsak változatos társadalmi és gazdasági körülmények jellemzik, a politikai és kisebbségi jogi jellemzőik jóval fókuszáltabb témának számítanak (KÁNTOR Z. 2016), mint a társadalmi-gazdasági pozícióik (CÂRSTOCEA, A. 2018).

Néhány erre vonatkozó kutatás ugyanakkor megvalósult, amelyek alapján következtetni lehet arra, hogy e társadalmakban az etnikai tényezők mentén is megfigyelhetők-e jelentős hatalmi (iskolázottsági) különbségek. Az eredmények alapján egyértelmű különbséget lehet tenni a kelet- és a nyugat-európai országok között: míg előbbieik őshonos nemzeti kisebbségei esetében jelentős iskolázottsági (és ehhez

kapcsolódóan munkaerő-piaci) esélyhátrányokról számoltak be a kutatások, utóbbiak kapcsán ilyen hátrányokat nem lehet megfigyelni.

Egy, a társadalmi kirekesztés észtországi és lettországi etnikai viszonyait a NORBALT²⁵ felmérések etnikai hovatartozásra, állampolgárságra, iskolai végzettségre és foglalkoztatási státuszra vonatkozó adatainak elemzése által feltáró tanulmány például arra jutott, hogy a munkaerő-piacról kiesettek aránya mindkét országban magasabb a szláv háttérű (túlnyomórészt orosz) kisebbségeken belül, mint az államalkotó nemzetiségek esetében (AASLAND, A. – FLØTTEN, T. 2001).

Az észtországi orosz kisebbség helyzetét legátfogóbban egy, az orosz lakosság nyelvhátrányait alapvetően az észti oktatási integrációs stratégiák értékelésén keresztül bemutató tanulmány ismerteti, amely az utolsó szovjet, valamint az ezt követő két észti népszámlálás etnikai változós adatait veti össze. A tanulmány kifejti, hogy az észtországi oroszok jelentős része – hasonlóan a nem önkéntes kisebbségekről OGBU által leírtakhoz – állandónak és intézményesítettnek véelve az őket érintő diszkriminációkat, a kulturális és nyelvi különbségek megőrzésével határvonalat húz saját csoportja és a domináns csoport közé, mely számos esetben az észti nyelvtudás hiányosságaiban ölt testet. Ezek a nyelvhátrányok pedig egyértelműen kimutathatóak az orosz kisebbség iskolázottsági és munkaerő-piaci hátrányaiban is (WŁODARSKA-FRYKOWSKA, A. 2016).

Egy másik észti tanulmány az ország munkaerő-piaci etnikai egyenlőtlenségeit elemzi, részletesen vizsgálva az etnikai hovatartozás, az észti nyelvtudás és nyelvhátrányok, az iskolai végzettség, valamint az első munkakörben elért foglalkozási státusz közötti összefüggéseket. A tanulmány az EU-LFS 1995 és 1997 között, valamint 2002 és 2006 között Észtországra vonatkozó adatainak etnikai változós mikroadatait elemzi, alapvetően a 15-26 éves észti és orosz nemzetiségű diákok munkaerő-piacra való belépési körülményeire fókuszálva. A regresszió-elemzés eredményei azt mutatják, hogy bár az iskolai végzettségbe való befektetés bizonyos előnyöket természetesen biztosít az orosz nemzetiségű fiatalok számára is, az észti nyelvtudással rendelkező oroszok mégis kevésbé sikeresek a munkaerő-piacra való belépésben, mint az észti nemzetiségűek (LINDEMANN, K. 2009).

²⁵ Átfogó életkörülmény-felmérések, amelyeket 1994-ben és 1999-ben egyszerre végeztek Észtországra, Lettországra és Litvániára (AASLAND, A. – TYLDUM, G. 2002).

E két utóbbi kutatás eredményeivel összezsengenek egy, a második generációs orosz kisebbség és az észtek iskolázottsága közötti különbségeket a TIES²⁶ survey észtországi eredményei alapján elemző kutatás fő következtetései. A tanulmány arra a következtetésre jut, hogy az észti oktatási rendszer is hozzájárul az etnikai különbségek kialakulásához (LINDEMANN, K. – SAAR, E. 2011).

A 2010-ben körülbelül 600 ezer főt számláló bulgáriai török kisebbség társadalmi-gazdasági pozícióit is vizsgálták már átfogó jelleggel: a törökök gyengülő pozícióiról elsősorban szintén a népszámlálások iskolai végzettségre vonatkozó adatai szolgáltattak bizonyítékot (LIAKOVA, M. 2013).

A kelet-európai kisebbségektől jelentősen eltérő helyzetben vannak a nyugat-európai országok nemzeti kisebbségei: esetükben nem lehet beszámolni jelentős iskolázottsági hátrányokról. Sőt, egy tanulmány például annak az okait próbálja – elsősorban hosszú időtávon rendelkezésre álló népszámlálási mikroadatok elemzésével – feltárni, hogy a finnországi svédek iskolázottsági mutatói miért magasabbak, mint a finneké (SAARELA, J. – FINNÄS, F. 2003).

Egy másik kutatás az olaszországi Dél-Tirol német, rétoromán és olasz nyelvű lakosságának a társadalmi-gazdasági helyzetét hosszú távon összehasonlítva jut arra a következtetésre, hogy az 1960-as és 1970-es évek rossz gazdasági helyzet miatt etnikai konfliktusokkal is terhelt időszaka után a tartós gazdasági prosperitás és a kisebbségi jogok tudatos képviselése következtében mára nem jellemzőek az etnikai töltetű társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek a tartományban (HALLER, M. 2006).

III.2.2. A külhoni magyarságot vizsgáló kutatások összehasonlító értékelése

Ahogy a külhoni magyarság iskolázottsági pozícióit jelen kutatás is alapvetően e csoportok társadalmi-gazdasági helyzetét feltárni kívánó kutatások tágabb értelmezési keretébe illeszkedve elemzi, úgy az egyes Kárpát-medencei magyar közösségeket vizsgáló korábbi kutatások döntő részéről is elmondható, hogy céljuk nem kizárólag az iskolázottsági pozíciók, hanem a magyar kisebbségek társadalmi-gazdasági helyzetének feltárása volt.

A kutatás közvetlen előzményeinek megkerülhetetlen elemei azok az alapvetően szociológiai háttérű kutatások, amelyek az ehhez szükséges, etnikailag differenciált társadalomstatistikai (népszámlálási) adatok birtokában vizsgálták kifejezetten a

²⁶ The integration of the Second Generation in Europe

külhoni magyar közösségek társadalmi-gazdasági pozícióit és rétegzettségét. Mint a dolgozat korábbi állításaiból is kiderül, e tágabban értelmezett pozícióvizsgálati tevékenységeknek kulcsfontosságú részét képezi – a foglalkoztatottsági, jövedelmi és életminőségbeli pozíciók vizsgálata mellett, illetve ezeket megelőzve – az iskolázottsági pozíciók feltárása. A fejezet²⁷ ezért először az egyes külhoni magyar közösségek társadalmi-gazdasági pozícióit alapvetően az elmúlt harminc év népszámlálási adatai elemzése által vizsgáló korábbi kutatásoknak a magyarság iskolázottsági pozícióira vonatkozó főbb állításait és információit gyűjti össze és értékeli.

A külhoni magyarság társadalmi-gazdasági jellemzőit vizsgáló kutatások másik jelentős csoportját képezik a földrajzi fókuszú vizsgálatok, melyek alapvetően a szomszédos országok közigazgatási területegységeire vonatkozó különféle társadalom- és gazdaságstatisztikai adatok elemzésére épülnek. Bár e kutatások az iskolázottsági jellemzőkre kevésbé fókuszálnak, a fejezet az ilyen típusú kutatások legfontosabb megállapításait is összegyűjti.

A fent leírt kutatások mellett néhány olyan vizsgálat is megvalósult, amely a külhoni magyarság, illetőleg egyes külhoni magyar közösségek iskolázottsági, oktatási, illetve kifejezetten felsőoktatási pozícióinak a feltárását ambicionálta. Természetesen e kutatások főbb megállapításainak is itt a helye a fejezetben.

Etnikai fókuszú kutatások

Bár a külhoni magyarság társadalmi-gazdasági jellemzőit vizsgáló kutatásokhoz szükséges etnikailag differenciált társadalomstatisztikai (elsősorban népszámlálási) adatok beszerzése sokszor idő- és/vagy költségigényes feladat, az elmúlt évtizedekben a vizsgált nagytérségek, országok összmagyarságára vonatkozóan több ilyen típusú tanulmány is napvilágot látott. A legtöbb ilyen – alapvetően szociológiai háttérű – kutatás az erdélyi magyarságra vonatkozóan valósult meg (VERES V. 2006, 2014, 2015, PAPP Z. A. 2008, KISS T. 2010a, 2010b, 2014, CSATA ZS. 2017), de találunk a szlovákiai (GYURGYÍK L. 2005, 2006a, 2008, 2014), és – az 1991-es és 2001-es népszámlálások kapcsán – a vajdasági magyarság (BADIS R. 2008) pozícióit feltáró elemzéseket is.

E tanulmányok túlnyomórészt keresztmetszeti jelleggel, egy adott ország vagy nagytérség egy adott évre vonatkozó népszámlálási adatainak a felhasználásával,

²⁷ A fejezetben szereplő, megalapozó jellegű információk jelentős részét egy, a jelen dolgozat szerzőjének társszerzőségében megjelent tanulmány már részletesebben ismertette (BORBÉLY M. et al. 2022). A tanulmányban megjelent minden, jelen dolgozatban is megjelenő információ egyedül a szerző saját munkájának eredménye.

elsősorban az iskolázottsági és foglalkoztatási jellemzők feltárásán keresztül vizsgálták az adott térség magyar népességének többségi társadalomban elfoglalt relatív társadalmi pozícióit. Elméleti keretrendszerüket túlnyomórészt valamelyik népszerűbb foglalkoztatási osztályszerkezeti modell, leggyakrabban az EGP-modell adta, ugyanakkor egyes elemzésekben GERHARD LENSKI többdimenziós rétegződési modellje is megjelenik, mint fő értelmezési keret (KISS T. 2014).

Elmondható, hogy bár ezek a kutatások jobbra a vizsgált nagytérségek összmagyarságára vonatkozóan tesznek érvényes megállapításokat, néhány kérdés mentén a legtöbbjükre jellemző bizonyos fokú területi differenciálás is. Ez azonban a legtöbb esetben kimerül az adott nagytérség középszintű közigazgatási terület egységeinek (megyék), valamint magyar lakosságuknak a rövid társadalomstatisztikai elemzésében, illetőleg egy-két kivételes esetben a nagytérség tömb- és szórványmagyarságának elkülönült elemzésében (KISS T. 2014).

Ennél részletesebb területi bontású elemzéseket ugyanakkor csak kevés etnikai fókuszú kutatás tartalmaz (BADIS R. 2008, GYURGYÍK L. 2006b, 2008), ezek is jobbra csupán egy-két alapmutató vonatkozásában. Ennek elsődleges oka nagy valószínűséggel az, hogy etnikailag differenciált társadalomstatisztikai (népszámlálási) adatok ilyen területi részletességgel csak igen korlátozottan érhetőek el.

Az etnikai fókuszú előzmények egy különleges csoportját jelentik azok a munkák, amelyek nemcsak egy, hanem több jelentős magyar lélekszámú nagytérségben, összehasonlító jelleggel vizsgálták a bennük élő magyarság társadalmi-gazdasági jellemzőit (GYURGYÍK L. et al. 2010, KISS T. 2012). E szintén elsősorban népszámlálási adatokkal dolgozó elemzések ugyanakkor alapvetően a fontosabb demográfiai mutatókra fókuszáltak, és csak érintőlegesen tértek ki néhány egyéb társadalmi jellemzőre (iskolai végzettség, foglalkozási státusz).

Látni kell azonban, hogy e fentebb bemutatott tanulmányok eredményei egymással csak korlátozottan hasonlíthatók össze. Ennek egyik legfőbb oka, hogy a tanulmányok forrásául szolgáló országos adatközlések korcsoportos bontása eltérő volt, sokszor egy adott országban a különböző népszámlálási évekre vonatkozóan is (9. táblázat). Az eltérő korcsoportok mellett ugyanakkor egyéb módszertani különbségek is korlátozhatják e másodlagos adatközlések összehasonlíthatóságát.

Időpont		Erdély		Szlovákia			Vajdaság			
1990	Forrás	Papp Z. 2008		Gyurgyík 2008	Gyurgyík 2014		Badis 2008			
	A vizsgált korosztály	12 év felettek	18 év felettek	15 év felettek	nem derül ki		nem derül ki			
	A diplomások aránya	a teljes lakosságban	5,2%	nem vizsgálta	7,7%	5,8%		8,1% (szerb lakosság)		
		a magyar lakosságban	3,6%	4,0%	3,6%	2,9%		5,1%		
	Fő állítás	"... az alacsonyabb iskolai szinteken rendszerint magasabb a magyarok aránya, míg a magasabb szinteken, a felsőfokú oktatásban alacsonyabb"			"... a magyarok relatív (országshoz viszonyított) aránya a magasabb végzettségi szintek felé haladva csökken."	"A magyar nemzetiségűek iskolai végzettsége folyamatosan kedvezőtlenebb az összlakoságnál: jelentősen magasabb az alapiskolai végzettséggel, és sokkal alacsonyabb a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya."		"A magasán képzettek aránya a magyar nemzetiségűek körében alacsonyabb, mint a másik két vizsgált csoport esetében."		
2000	Forrás	Papp Z. 2008		Gyurgyík et al. 2010 Kiss 2012	Gyurgyík 2008	Gyurgyík et al. 2010 Kiss 2012	Gyurgyík 2014	Badis 2008	Gyurgyík et al. 2010 Kiss 2012	
	A vizsgált korosztály	10 év felettek	18 év felettek	16 év felettek	16 év felettek	16 év felettek	nem derül ki	nem derül ki	16 év felettek	
	A diplomások aránya	a teljes lakosságban	7,1%	nem vizsgálta	8,1%	9,8%	9,8%	7,9%	9,4%	9,4%
		a magyar lakosságban	4,9%	5,4%	5,3%	5,4%	5,4%	4,5%	6,1%	6,1%
	Fő állítás	ua.		"Az iskolázottság az a dimenzió, amelynek mentén a határon túli magyarok hátrányos helyzete legnyilvánvalóbban kitapintható."	ua.	ua.	ua.	ua.	"... javult a Vajdaságban élő magyarság iskolai végzettsége, bár nem olyan ugrásszerűen, mint a szerb nemzetiségűek esetében"	ua.
2010	Forrás	Veres 2015		Gyurgyík 2014			-			
	A vizsgált korosztály	10 év felettek		nem derül ki			-			
	A diplomások aránya	a teljes lakosságban	14,4%		13,8%			-		
		a magyar lakosságban	10,2%		8,7%			-		
	Fő állítás	"Az viszont egyértelmű, hogy a korábbi felsőfokú iskolázottságbeli lemaradást a romániai magyarság nem tudta „ledolgozni” 2011-re sem."		ua.			-			

9. táblázat: Az egyes országok/térségek magyarságának iskolázottsági pozícióit bemutató kutatások vizsgált korosztályai és főbb eredményei; 1990, 2000, 2010

Forrás: a szerző saját összeállítása

Fontos, hogy a szakirodalmi forrásokban közölt adatok korlátozott összehasonlíthatósága miatt kizárólag ezen adatok használata esetén a tévkövetkeztetések lehetősége is fennáll. Példa lehet erre CSETE ÖRS és munkatársainak (2010) tanulmánya, amely az említett munkákban szereplő értékeket hasonlította össze, anélkül, hogy megemlítette volna az egyes eredmények összehasonlításának módszertani különbségekből eredő torzítását. A főbb eredményeken és megállapításokon persze ezek az eltérések aligha változtatnak, ugyanakkor véleményem

szerint – amennyiben lehetőség van rá – érdemes „tiszta vizet önteni a pohárba” és nagyobb módszertani körültekintéssel elvégezni az összehasonlítást.

Hasonlóképpen gondolkodva, az említett módszertani anomáliákat GYURGYÍK L. és munkatársai (2010), valamint KISS T. (2012) már részben feloldották, amikor egységesen a 16 éven felüli külhoni magyar lakosság iskolázottsági mutatóit vizsgálták három ország (Románia, Szlovákia és Szerbia) 2000-es népszámlálási adatainak felhasználásával. A 2010-es és a 2020-as népszámlálásokra vonatkozóan ugyanakkor még nem kerültek ily módon összehasonlításra a külhoni magyar közösségek iskolázottsági mutatói.

Sőt, 2010-re vonatkozóan – magyar nyelven – kizárólag az erdélyi (VERES V. 2015), valamint a szlovákiai (GYURGYÍK L. 2014) magyarság adatai kerültek – külön-külön – bemutatásra. A 2020-as iskolázottsági adatok ilyen típusú feldolgozása pedig egyedül Szlovákia esetében történt meg (TÁTRAI P. 2023). Nagytérségénél alacsonyabb területi szinten pedig még egyik népszámlálásra vonatkozóan sem kerültek átfogó összehasonlításra az egyes nagytérségek magyar közösségeinek iskolázottsági mutatói.

Néhány, általánosabb jellegű megállapítást ugyanakkor e kutatási előzmények alapján is le lehet vonni a három vizsgált külhoni magyar közösség iskolázottsági pozícióiban 1990 és 2010 között történt változásokról. Egyértelmű például, hogy a diplomások arányát tekintve már 1990-ben is jelentős lemaradásban volt mindhárom közösség a többségi társadalmakhoz képest (BADIS R. 2008, GYURGYÍK L. 2008, PAPP Z. A. 2008). Az is kiderül, hogy a legnagyobb térségi pozícióhátrányban a szlovákiai, a legkisebben pedig az erdélyi magyarság volt ekkor. Annak megítélése ugyanakkor már problémás, hogy pontosan milyen volt e három közösség egymáshoz képest értelmezett pozíciója a kilencvenes évek elején (9. táblázat).

A fentebb említett, kifejezetten összehasonlító igényű kutatások által a 2000-es évre vonatkozóan lehetőség van e három külhoni magyar közösség felsőfokú végzettségbeli pozíciójának a pontos összehasonlítására is (GYURGYÍK L. et al. 2010, KISS T. 2012). Ez alapján megállapítható, hogy az ezredfordulón a külhoni közösségek közül a vajdasági magyarság volt a legjobb pozícióban, őket pedig nagyon hasonló eredménnyel követték a szlovákiai és az erdélyi magyarok. A térségén belüli pozíciók terén nem történt változás: a legkevésbé rossz relatív pozícióban továbbra is az erdélyi magyarság volt, őket a vajdasági magyarok követték, a legnagyobb pozícióhátrányt pedig továbbra is a szlovákiai magyarság mutatta (9. táblázat).

A 2010-es évre vonatkozóan jóval kevesebb szekunder információ áll rendelkezésre. Amit biztosan ki lehet jelenteni, az egyrészt az, hogy a kétezres évek első évtizedében jelentős mértékben nőtt a diplomások aránya mind az erdélyi, mind a szlovákiai magyarságon belül. Másrészt az is nyilvánvaló, még e korlátozott információtartalmú közlésekből is, hogy az évtized folyamán tovább gyengült mindkét külhoni közösség pozíciója (9. táblázat).

Földrajzi fókuszú kutatások

Azonosítható néhány olyan szakirodalmi előzmény is, amely kifejezetten a külhoni magyarság társadalmi pozícióinak területileg differenciált megismerését ambicionálja. Átfogóan és kifejezetten a külhoni magyarok szemszögéből vizsgálja a XXI. századi gazdasági integráció lehetőségeit a *Közeledő régiók a Kárpát-medencében* című kétkötetes tanulmánygyűjtemény, amely hat szlovákiai, nyolc erdélyi és három vajdasági fókuszú tanulmányt tartalmaz (RÉTI T. 2004, 2005). Az összehasonlító elemzések Szlovákia, Románia és Szerbia nemzetgazdaságaitól kiindulva az egyes megyéken keresztül egészen a magyarul lakta területekig jutva vizsgálják a főbb társadalmi-gazdasági tényezőket. Hasonló felfogású HUSZKA B. és BAKÓ T. (2007) tanulmánya, akik az észak-vajdasági, magyar többségű községek átfogó és részletes társadalmi-gazdasági elemzését végezték el, több adatforrás adatait felhasználva.

Tematikusan kevésbé átfogó, viszont földrajzilag részletesebb CSATA ZSOMBOR 2019-es kutatása, melyben a jólét és az etnikai polarizáció összefüggéseit elemezte Erdély területén, községi szinten (CSATA ZS. 2019a). Mivel ennyire részletes földrajzi bontásban társadalomstatisztikai adatok nem álltak rendelkezésére, a szerző az LHDI²⁸ mutatót használta, mint komplex jóléti mutatót. Megállapítása szerint Erdély városaiban és községeiben a jólét csupán kis mértékben függ az etnikai összetételtől: leginkább azokban a térségekben alacsonyabb a humán fejlettség helyi mutatója, ahol nagyobb arányban élnek hátrányosabb gazdasági helyzetű kisebbségek, elsősorban romák.

Hasonló megközelítéssel dolgoztak a Nemzetstratégiai Kutatóintézet munkatársai is, akik összesen hét komplex mutató mentén vizsgálták meg a magyar többségű városok fejlettségi pozícióit a teljes romániai kis- és középvárosi hálózaton belül (MEGYESI Z. – PÉTI M. 2019). Az eredményeik vegyesek: míg a népesebb székely

²⁸ Local Human Development Index: Dumitru Sandu román szociológus által kifejezetten a romániai községszintű adatellátás figyelembe vételével kidolgozott komplex fejlettségi mutató.

városok átlagon felüli, a vizsgált partiumi települések átlagon aluli fejlettségi mutatókkal rendelkeznek.

A teljes erdélyi magyarság lélekszámának, valamint társadalmi-gazdasági pozíciójának változása közötti összefüggéseket is vizsgálták már, kifejezetten a magyarság által többségben lakott térségek vonatkozásában (KISS T. 2014). KISS megállapítása szerint az erdélyi magyarok társadalmi pozícióinak fokozatos gyengülése szorosan összefügg a tömbösödési folyamatokkal, vagyis az erdélyi magyarság magyar többségű településekre való koncentrálódásával. Az összefüggés oka elsősorban az, hogy ezek a – jellemzően alacsony népességű – települések általában a kevésbé urbanizált, szegényebb infrastruktúrával rendelkező, gazdaságilag fejletlenebb területek közé tartoznak. Az erdélyi magyarság tömbterületekre való koncentrációja tehát meghatározza a magyarság fokozatos pozícióvesztését is.

CSATA (2019b) szerint ugyanakkor az erdélyi tömbösödési folyamatoknak mutatkoznak pozitív gazdasági összefüggései és hatásai is. Ezek között lehet említeni például az erősödő társadalmi szolidaritás miatti alacsonyabb tranzakciós költségeket, az etnikai régiótudatot, illetve az ebből fakadó, gazdaságfejlesztéssel összefüggő komparatív előnyöket. Ennek példaként az etnikai vállalkozások és az etnikai marketing szerepét emeli ki a szerző (CSATA ZS. 2019b).

Iskolázottsági, oktatási fókuszú kutatások

A fent értékelt, alapvetően a külhoni magyarság társadalmi pozícióinak leírását ambicionáló kutatások mellett néhány olyan vizsgálat is megvalósult, amely e közösségeknek kifejezetten az iskolázottsági, illetve oktatási pozícióit vizsgálta. A fejezet ezek közül kizárólag azokat a kutatásokat foglalja össze, amelyek összehasonlító jelleggel elemezték mindegyik, a doktori munkában is vizsgált külhoni magyar közösség iskolázottsági, illetve oktatási pozícióit.

Ez utóbbiak közé tartozik TÁTRAI PATRIK és munkatársainak (2022) két éve megjelent munkája. Bár a kötet a külhoni magyar közösségek felsőoktatási jellemzőivel nem foglalkozik, annak 2010-es évekbeli bemeneti viszonyairól átfogó és részletes képet ad, a négy nagy lélekszámú magyar kisebbség közoktatási létszámadatainak elemzésén keresztül. A munka behatóan vizsgálja a négy szomszédos ország oktatási rendszereit és ezek 2010-es évekbeli változásait, mindezekben belül pedig különösen a magyar anyanyelvi oktatás helyzetét (TÁTRAI P. et al. 2022).

Szintén összehasonlító jellegű PÁSZTOR ADÉL (2006) munkája, aki JOHN U. OGBU – alapvetően egyes tengerentúli kisebbségi csoportok iskolai alulteljesítésének okait vizsgáló kutatásoknak koncepcionális háttérrel nyújtó – kulturális-ökológiai elméletének európai alkalmazhatóságát tesztelte a külhoni magyarság – mint nem önkéntes kisebbségek – iskolázottsági pozícióinak elemzésén keresztül.

A szerző kiemeli az anyanyelvi iskolák jelentőségét: az európai nem önkéntes kisebbségek – szemben az amerikai nem önkéntes kisebbségekkel – a létüket jelentős mértékben fenyegető asszimilációs folyamatok ellen elsődlegesen a kisebbségi oktatási rendszereiken keresztül harcolnak. Ez hatványozottan igaz a külhoni magyar közösségekre, amelyek az elmúlt száz évben fokozott többségi asszimilációs törekvéseknek tartottak ellen (PÁSZTOR A. 2006).

A kisebbségi közösségben maradásra való törekvés ugyanakkor a külhoni magyarok esetében gyakran a saját lehetőségeik tudatos korlátozását jelenti, ami számos esetben a felsőfokú továbbtanulás elkerülésében ölt testet (PÁSZTOR A. 2006). Mindezek figyelembe vételével hasonlította össze PÁSZTOR az Ifjúság 2000 és a Mozaik 2001 felmérések adatait felhasználva a négy nagy lélekszámú külhoni magyar közösség, a többségi társadalmak, valamint a magyarországi lakosság ifjúságának iskolázottsági pozícióit.²⁹

Az adatok a vajdasági magyar ifjúság jelentős pozícióelőnyét mutatták ki, sorrendben az erdélyi, a kárpátaljai, a magyarországi és végül a szlovákiai magyar fiatalokkal szemben. Az eredmények alapján a magas iskolázottságot mutató vajdasági és erdélyi magyar fiatalok esetében ráadásul etnikai esélyhátrányokról sem beszélhetünk: a felsőfokú végzettségűek aránya Erdélyben a magyar és a román fiatalok körében gyakorlatilag megegyezett, míg a Vajdaságban a magyar fiatalok körében jóval magasabb volt, mint a szerbeknél. A szlovákiai magyar fiatalok esetében ugyanakkor jelentős etnikai esélyhátrányokról tanúskodnak az adatok. Azt a népszámlálási adatokból következő állítást tehát, hogy a legnagyobb relatív pozícióhátrányról a szlovákiai magyarság kapcsán beszélhetünk, ez a vizsgálat is egyértelműen megerősítette (PÁSZTOR A. 2006).

²⁹ Fontosnak tartom itt is megjegyezni, hogy az említett nagymintás felmérések iskolázottsági adatainak a teljes alapsokaságot leíró interpretálásával – bármilyen jól is sikerült a vizsgált csoportokra vonatkozóan a mintavételezés és az adatfelvétel – érdemes óvatosan bánni. Ezek az adatok ugyanis nem a teljes lakosság, hanem egy annál jóval kisebb számosságú (általában párezres) minta megkérdezésével zajlanak, és ezekből a válaszokból következtek a vizsgált sokaság bizonyos jellemzőire, általában egy korábbi census továbbvezetett adatain alapulva. Emiatt e felmérések nem nyújthatnak olyan teljes körű és megbízható betekintést a vizsgált csoportok iskolázottsági jellemzőibe, mint a censusok.

IV. A felsőfokú végzettség térbeli és időbeli sajátosságai a Kárpát-medencében

Az értekezés előző fejezete összefoglalta a kutatás főbb elméleti és módszertani hátterét jelentő, valamint a kutatás közvetlen előzményének tekinthető szakirodalmi munkák főbb kapcsolódó megállapításait. Ezek után jelen fejezet részletesen feltárja az iskolázottság, illetve különösen a felsőfokú végzettség főbb időbeli és térbeli sajátosságait a kutatás földrajzi keretétől szolgáló négy Kárpát-medencei nagytérségre vonatkozóan. Mindehhez a fejezet a vizsgált négy nagytérség 1990 óta lebonyolított népszámlálásainak a megyei és helyhatósági szintű iskolázottsági adatait, valamint az adott területi szinten elérhető egyéb társadalmi-gazdasági alapadatokat elemzi, elsősorban a felsőfokú végzettségük arányára és ezek hatótényezőire fókuszálva.

IV.1. Történeti folyamatok: a felsőoktatás lassú Kárpát-medencei tömegesedése

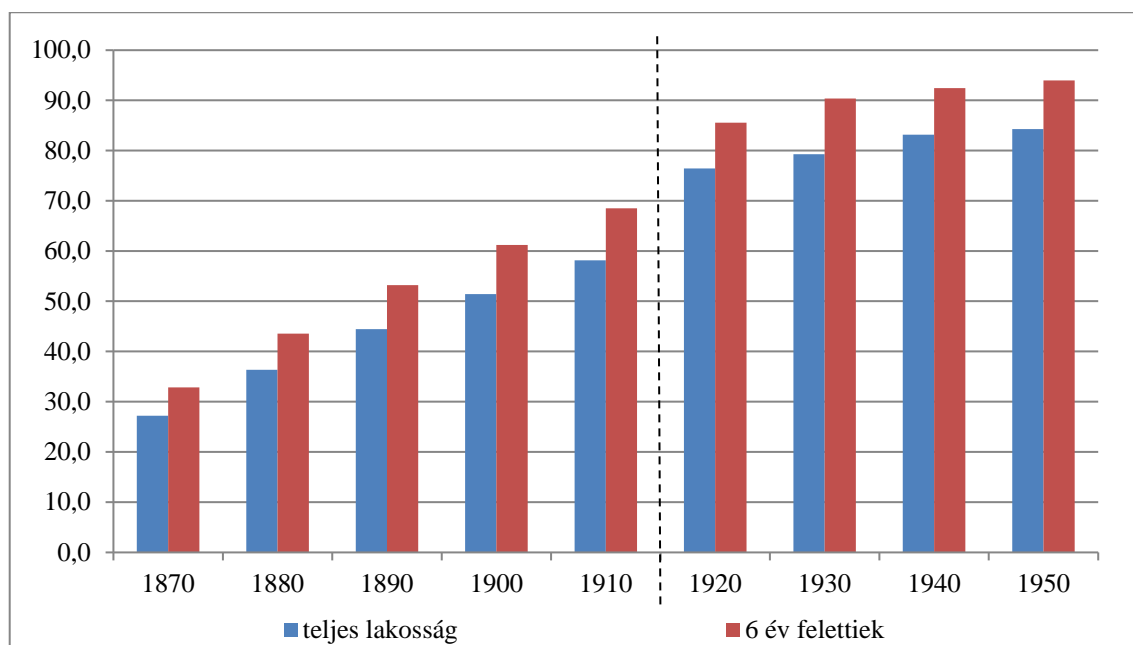
A felsőfokú végzettség jelenkori jellemzőit nem lehet megérteni a felsőoktatási és iskolázottsági helyzet történeti folyamatainak megismerése nélkül. E fejezet ezért röviden számba veszi az iskolázottság történeti alakulását és térbeli sajátosságait a Kárpát-medencében.

IV.1.1. A dualizmus időszaka: az írni-olvasni tudás gyors terjedése

Ahogy a módszertani fejezet már említette, a történelmi Magyarország területén az 1869 és 1900 között zajlott négy népszámláláson a lakosság iskolázottságára még nem kérdeztek rá, a műveltségi fok mérésének az egyetlen mutatója ebben az időszakban az írni-olvasni tudás volt. Ugyan 1910-től már az iskolai végzettségre vonatkozó kérdéseket is feltettek, az írni-olvasni tudás még sokáig a népszámlálási kérdések között szerepelt, hiszen a lakosság műveltségének leírásában még ez a mutató is sokáig releváns maradt. Sőt, a hivatalos statisztikai elemzésekben 1950-ig, mint külön téma szerepelt. Mindezek miatt a fejezetben elsőként az írni-olvasni tudásra vonatkozó adatokat elemezzük, és csak utána térünk rá a felsőfokú végzettség térbeli és időbeli jellemzőire.

A történelmi Magyarországon az írni és olvasni tudók aránya 1870 és 1910 között végig dinamikus emelkedést mutatott (5. ábra), köszönhetően elsősorban a báró

Eötvös József által hozott 1868. évi XXXVIII. törvénynek, amely szabályozta a népiskolai tanintézetek felállításának és fenntartásának rendjét (SZUKICSNÉ S. K. 1993). Mindez természetesen erős összefüggésben volt azzal, hogy a magyar társadalom a Kiegyezést követően kezdett el kiemelkedni a feudális viszonyokból és a modernizáció útjára lépni (KARÁDY V. 2013).

5. ábra: Az írni és olvasni is tudó lakosság arányának alakulása Magyarországon; 1870-1950 (%)³⁰

Az adatok forrása: Magyarországi népszámlálások, 1869-1949

Fontos megemlíteni, hogy a fenti adatok az 1920-as évtől kezdődően kizárólag a mai Magyarország területére vonatkoznak, ezért a korábbi adatokkal nem vehetők össze. Az 1910 és 1920 közötti növekedés persze abban az esetben is látványos, ha a bázisra is a mai Magyarország területére vonatkozó értékeket (1910 – teljes lakosság: 68,27%; 6 év feletti: 80,30%) vizsgáljuk. Az ugyanakkor szintén megállapítható, hogy a növekedés üteme 1910 után a megelőző időszakhoz képest lelassult, a növekedés csúcsidezőzaka pedig egyértelműen az 1870 és 1890 közötti két évtized volt.

Jelentős műveltségbeli területi különbségek

Az írni-olvasni tudásnak a dualizmus időszakában bekövetkezett e rendkívül dinamikus növekedése azonban jelentős területi eltérésekkel zajlott le a Kárpát-medencében, köszönhetően a modernizációs jelenségek egyenlőtlen térbeli elterjedésének (KARÁDY V. 2013). Ezt megerősítik az írni és olvasni tudásra vonatkozó megyei adatok is. A történelmi Magyarország lakosságának műveltségében már a

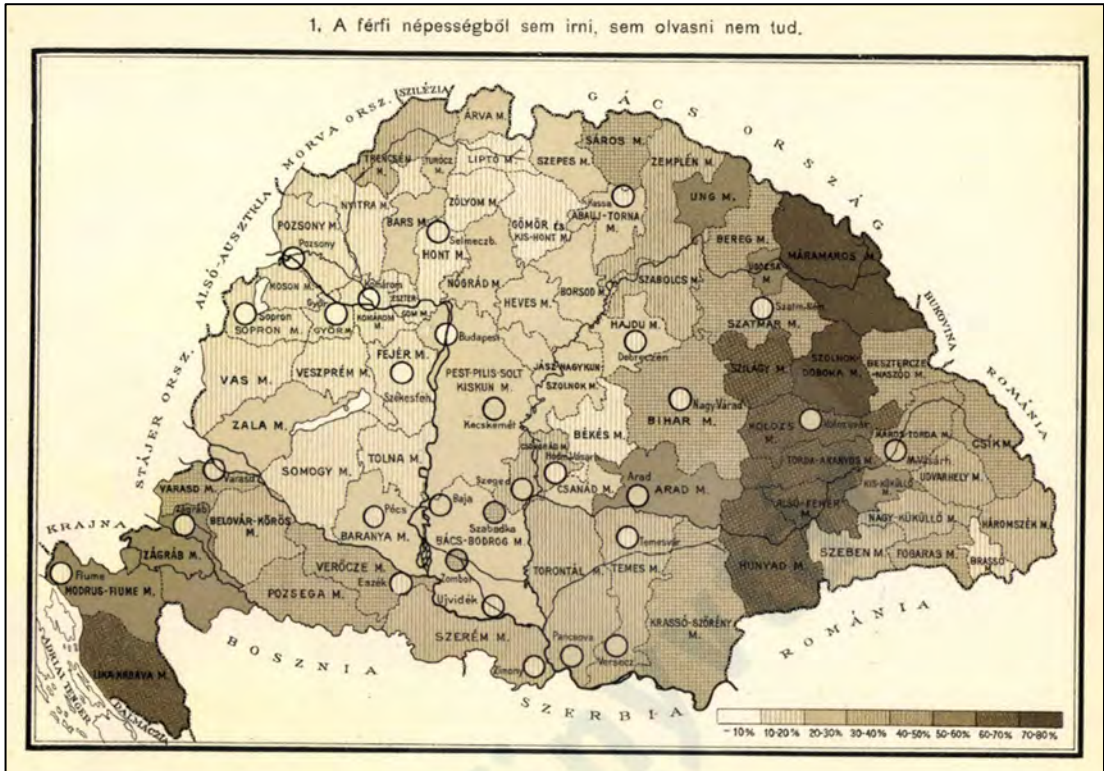
³⁰ Az adatok az 1870 és 1910 közötti időszakban a történelmi Magyarország (Horvát-Szlavónország nélküli) területére, az ez utáni időszakban pedig a mai Magyarország területére vonatkoznak.

dualizmus elején is jelentős területi különbségek voltak megfigyelhetők. 1870-ben a megyék kétharmadában a 6 év feletti lakosság több mint fele, a megyék felében pedig a 6 év feletti lakosság több mint kétharmada nem tudott sem írni, sem olvasni.

Az ország nyugati és északi térségeiben fekvő, iparosodottabb megyékben ugyanakkor már ebben az időben is 30 százalék alatt volt az analfabéta lakosság aránya. Közülük azonban mindössze három olyan megye volt, ahol a férfi lakosság több mint a háromnegyede tudott írni és olvasni is (Moson, Sopron és Gömör megyék). Az írni-olvasni tudás térbeli terjedésének dinamikáját jól érzékelteti, hogy 1890-re mindez már 14 megyére volt igaz. E megyék – egy-két kivétellel – természetesen továbbra is rendre az ország nyugati, északi vagy központi régiójából kerültek ki. Szintén beszédes, hogy 1890-re már csak néhány olyan megye maradt, ahol a 6 éven felüli lakosságnak több mint a kétharmada volt analfabéta.

Az analfabéták férfi népességbeli arányait bemutató korabeli térképek alapján a késői dualizmus műveltségi viszonyainak három térbeli jellemzőjét mindenképpen érdemes kiemelni (6. és 7. ábrák). A három közül a leglátványosabb az írástudás Kárpát-medencei léptékű centrum-periféria jellege: a Magyar Királyság központi, illetőleg Ausztriához közelebb eső térségeiben nagyságrendekkel alacsonyabb volt az analfabéták aránya, mint a periférikusabb térségekben. Mindez azt jelenti, hogy a mai Magyarországnak és Szlovákiának lényegében mindegyik térségében magasabb volt az írni-olvasni tudó lakosság aránya, mint a Magyar Királyság többi térségében. Ez alól egyedül talán néhány dél-erdélyi megye volt kivétel, élükön Brassó megyével. A közép-erdélyi térség ugyanakkor hatalmas lemaradásban volt: akadt olyan megye, amely férfi lakosságának több mint kétharmada írástudatlan volt a századfordulón.

1. A férfi népességből sem írni, sem olvasni nem tud.

6. ábra: Az analfabéták aránya a 6 éven felüli férfi lakosságon belül a történelmi Magyarország vármegyéiben és városaiban; 1900

Forrás: Népszámlálás, 1900

1. Az analfabéták aránya a 6 éven felüli népességben.
a) A férfi népességben.

7. ábra: Az analfabéták aránya a 6 éven felüli férfi lakosságon belül a történelmi Magyarország vármegyéiben és városaiban; 1910

Forrás: Népszámlálás, 1910

A térképekről leolvasható második fő jellemző a városok pozícióelőnye: térségükből – néhány kivételtől eltekintve – mindkét évben szigetszerűen „kiemelkedtek” azok a nagyvárosok, amelyek adatait külön is jegyezték a korabeli népszámlálási összesítésekben. A városok pozíciója a legtöbb esetben igazodott a térségeik pozíciójához: a legműveltebb városok mindkét évben a központi, illetve az Ausztriához közeli városok voltak (Budapest, Sopron, Pozsony, Győr, Székesfehérvár). Akadt ugyanakkor néhány olyan város is, amelynek műveltsége látványosan meghaladta a körülötte lévő térségeket: ilyen volt például Kolozsvár, Fiume, Zágráb, Szatmárnémeti és Arad.

A harmadik fő jellemző a két térkép összehasonlítása által válik látványossá: az írni-olvasni tudó lakosság arányának a dualizmus egészét végigkísérő dinamikus növekedése a késői dualizmus időszakára egyértelműen elérte a Kárpát-medence teljes területét. Bár még 1910-ben is akadt jó néhány térség, ahol nagyon magas volt az analfabéták aránya, az 1900-as értékhez képest e térségekben látványos (legalább 10 százalékpontos) volt az analfabéták aránycsökkenése.

Ugyan az 1910-es népszámláláson már rákérdeztek a lakosság iskolai végzettségére is, a felsőfokú végzettséget külön még nem jegyezték. Így a Kárpát-medencében a diplomások aránya kapcsán az 1920 előtti időkre vonatkozóan nincsenek hivatalos adataink. A mai Magyarország területére vonatkozóan ugyanakkor – a korabeli hallgatói létszámadatok és a későbbi részletes népszámlálási adatok segítségével – a dualizmus korabeli diplomáсарányokat is egész pontosan meg lehet becsülni (NAGY P. T. 2014).

A diplomásokra vonatkozó adatok hiányában a magasan képzett Kárpát-medencei lakosság késői dualizmus korabeli területi jellemzőit jól szemléltetik az 1910-es népszámlálás legalább 8 középiskolai osztályt végzett férfi lakosságra vonatkozó megyei adatai is (8. ábra). Sőt, már az első 4 középiskolai osztály elvégzése is megkülönböztetett társadalmi státusszal járt (KARÁDY V. 2013).

8. ábra: A legalább 8 középiskolai osztályt végzettek aránya a 6 éven felüli férfi lakosságon belül a történelmi Magyarország vármegyéiben és városaiban; 1910

Forrás: Népszámlálás, 1910

A magasan képzettek térbeli eloszlása – nem meglepő módon – hasonul az írni és olvasni tudó lakosság térbeli jellemzőihez: a mai Magyarország és Szlovákia területén lévő megyék lakossága alapvetően iskolázottabb volt, mint a Kárpát-medence többi térségének lakossága. Ez alól szintén csak egyes dél-erdélyi megyék jelentettek kivételt. Egyes megyék között akár négy-ötösörös különbségek is voltak a magasan képzett lakosság arányában. Fontos ugyanakkor, hogy a legalacsonyabb aránnyal rendelkező megyék – az írni-olvasni tudással ellentétben – nem Közép-Erdélyben, hanem a Partiumban és Horvát-Szlavónországban voltak. Egyes észak-szlovákiai megyék iskolázottsága pedig a magyarországi megyék többségénél is magasabb volt.

Szintén lényegi különbség, hogy a magasan képzettek arányát tekintve a nagyvárosok még látványosabban kiemelkedtek a térségükből, mint az írástudó népesség aránya alapján. A legmagasabban képzett Zágráb város esetében volt ez a különbség a leglátványosabb, de a szintén 10 százalék feletti aránnyal rendelkező Budapestre és Kolozsvárra, illetve lényegében az összes városra igaz volt ez az állítás.

IV.1.2. A két világháború közötti időszak: adathiány, stagnáló hallgatói létszámok

Ahogy a módszertani fejezetből kiderült, a Kárpát-medencében az első olyan népszámlálás, amelyben a felsőfokú végzettségre is rákérdeztek, már csak a mai Magyarország területén zajlott 1920-ban. Mindez ugyanakkor a korabeli népszámlálások között kifejezetten nagy innovációnak számított. Nem csoda tehát, ha a Kárpát-medence országait vizsgálva szintén jelentős adathiánnyal szembesül a kutató, amikor historikus iskolázottsági adatokról van szó (NAGY P. T. 2014).

Látni kell azonban, hogy – a historikus iskolázottsági adatok fentebb ismertetett hiányosságai miatt – a diplomások arányának az 1920 és 1950 között bekövetkezett változásai még e szakirodalmi források alapján is csak nagyon korlátozottan mutathatóak be (10. táblázat).

Nagytertség	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010
Magyarország	1,1	1,1	1,3	1,3	2,0	3,2	5,1	7,6	9,9	16,8
Erdély	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	1,5	2,2	2,7	5,3	8,1	14,4
Szlovákia	n.a.	n.a.	n.a.	0,7	1,6	2,2	5,2	7,8	9,7	16,4
Vajdaság	n.a.	n.a.	n.a.	0,6	1,2	2,8	5,1	8,3	9,4	14,1

10. táblázat: A felsőfokú végzettséggel rendelkező lakosság arányának alakulása a Kárpát-medence egyes nagyteréseiben; 1920-2010 (%)

Az adatok forrása: szakirodalmi források³¹

A hivatalosan közzétett és szakirodalmi forrásokból összegyűjtött historikus adatok alapján is jól látható, hogy a felsőfokú végzettséggel kapcsolatos adatok a leghosszabb időtávban Magyarország vonatkozásában állnak rendelkezésére. Mindezek alapján megállapítható, hogy a hazai lakosságban a két világháború között csak nagyon lassan emelkedett a diplomások aránya. Ennek okai egyrészt a nők és a zsidó vallásúak felsőoktatásba való belépésének az erőteljes korlátozásában, másrészt a közoktatás szerkezeti hiányosságaiban keresendők, melyet az időszak részletes hallgatói létszámadatai is alátámasztanak (NAGY P. T. 2014).

³¹ Az egyes nagyterések iskolázottsági adatait közlő szakirodalmi források:

Magyarország (SZUKICSNÉ S. K. 1993)

Erdély (PAPP Z. A. 2008, KISS T. 2010b, 2012, VERES V. 2015)

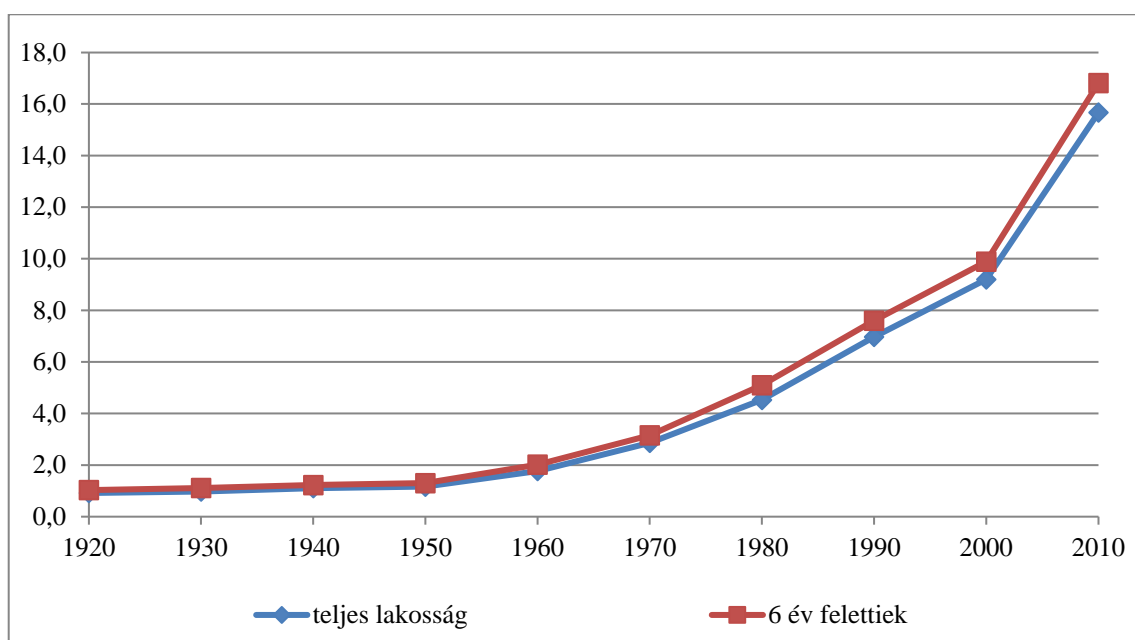
Szlovákia (GYURGYÍK L. 2006a, 2008, 2014, KISS T. 2012, <https://www.scitanie.sk>)

Vajdaság (GÁBRITY M. I. 2004, BADIS R. 2008, KISS T. 2012, ŽIVKOVIĆ M. B. et al. 2020)

IV.1.3. Az államszocializmus időszaka: a felsőoktatás tömegesedése

A II. világháború után Magyarországon a társadalmi-politikai változások – illetve ennek eredményeként a korábbi korlátozások megszűnése és az oktatási rendszer strukturális változásai – nagyon gyorsan elhozták a felsőoktatás tömegesedését. Mindezt a hallgatói létszámok is megerősítik: a II. világháború előtti évtizedekben végig 10 és 20 ezer fő között mozgó létszám 1945 után jelentős növekedésnek indult, és 1953-ban 60 ezer fő környékén tetőzött (NAGY P. T. 2014).

1960-ra a létszám ugyan visszaesett 40 ezer fő környékére, ám a hatvanas években megint megduplázódott. Az 1980 és 1990 közötti időszakban a hallgatólétszám százezres nagyságrenden stabilizálódott. Mindez azzal magyarázható, hogy a II. világháború utáni politikai és társadalmi változások elhárították a korábbi akadályokat a nők felsőoktatásba való tömeges belépése elől, így 1946-tól a teljes felsőoktatás megnyílt a nők számára is (NAGY P. T. 2014). Ez a tömegesedés a diplomások arányában természetesen időben kissé elcsúszva fejtette ki a hatását: 1950 és 1970 között mérsékelt, az 1970-es évektől kezdődően azonban már igen dinamikus növekedésről beszélünk (9. ábra).

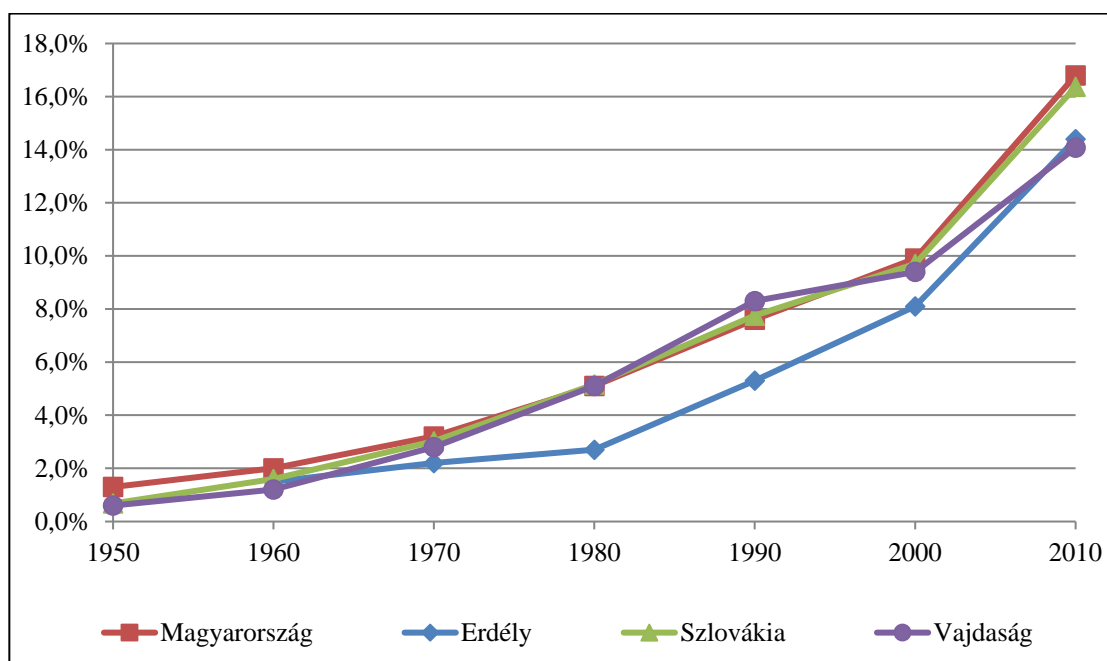
9. ábra: A felsőfokú végzettséggel rendelkező lakosság arányának alakulása a mai Magyarország területén; 1920-2010 (%)

Az adatok forrása: Magyarországi népszámlálások, 1920-2011

Látható ugyanakkor az is, hogy a diplomások arányának az államszocializmus alatti növekedése összességében elmarad a rendszerváltás utáni időszak rendkívül

dinamikus átlagnövekedésétől. Ez még úgy is igaz, hogy a nyolcvanas években ez a növekedés nagyobb volt, mint a kilencvenes években.

Az államszocializmus időszakában a magyarországihoz – többé-kevésbé – hasonló ívet járt be a felsőoktatás tömegesedése, és ezzel összefüggésben a diplomások arányának változása a Kárpát-medence többi vizsgált nagytérségében is. Mindez a rendelkezésre álló adatokból még úgy is kitűnik, hogy pontos összehasonlításra – az adatok eltérő korcsoportos bontása miatt – nincs lehetőségünk (10. ábra). Mivel a vizsgált adatok közül rendre a magyarországiak vonatkoznak a legnépesebb korcsoportra (7 év feletti), az is megállapítható, hogy az ismert adatok alapján a vizsgált nagytérségek rangsorát végig Magyarország vezette. Erdély pedig nagy valószínűséggel az időszak jelentős részében sereghajtó pozícióban volt.

10. ábra: A felsőfokú végzettséggel rendelkező lakosság arányának alakulása a Kárpát-medence egyes nagytérségeiben; 1950-2010 (%)³²

Az adatok forrása: szakirodalmi források³³

³² A felsőfokú végzettséggel rendelkező lakosság esetében használt korcsoportok a vizsgált nagytérségek népszámlálásainak hivatalos adataiban:

Magyarország: 1920-2011: 7 év feletti

Erdély: 1956, 1966, 1977 és 1992: 12 év feletti, 2002: 16 év feletti, 2011: 10 év feletti

Szlovákia: 1950-2011: 15 év feletti

Vajdaság: 1953, 1961, 1971, 1981 és 1991: 15 év feletti, 2002: 16 év feletti

³³ Az egyes nagytérségek iskolázottsági adatait közlő szakirodalmi források:

Magyarország (SZUKICSNÉ S. K. 1993)

Erdély (PAPP Z. A. 2008, KISS T. 2010b, 2012, VERES V. 2015)

Szlovákia (GYURGYÍK L. 2006a, 2008, 2014, KISS T. 2012, <https://www.scitanie.sk>)

Vajdaság (GÁBRITY M. I. 2004, BADIS R. 2008, KISS T. 2012, ŽIVKOVIĆ M. B. et al. 2020)

A fentebb ismertetett adat-ellátottsági és módszertani problematikák miatt a Kárpát-medence egyes nagytérsegein belüli területi különbségek történeti alakulásának feldolgozását jelen munka nem ambicionálta. Az 1990-es évektől kezdődően azonban jóval kevesebb térségi adat-ellátottsági problémával szembesülünk. A következő fejezetben ezért részletesen elemezzük a felsőoktatási expanzió Kárpát-medencében végbemenő főbb jelenkori térbeli folyamatait.

IV.2. Jelenkori folyamatok: a felsőoktatási expanzió térbeli sajátosságai a Kárpát-medencében

A XX. század második felétől kezdve tehát – számos egyéb országgal együtt – a Kárpát-medence országaiban is ugrásszerűen növekedett a lakosságon belül a diplomások aránya (NAGY P. T. 2014). Ez a folyamat a rendszerváltások környékén ugyan valamelyest lelassult, ám a kilencvenes évek piacgazdasági átmenete a korábbiaknál is jóval kiterjedtebb felsőoktatási expanziót generált, mely a kétezres évek első évtizedében a diplomások arányának rendkívül dinamikus növekedését idézte elő a térség minden országában (POLÓNYI I. 2014). Ezt a növekedési periódust a 2000-es évtized végétől kezdődően a legtöbb országban évekig tartó létszámcsökkenés követte. Mindezek miatt a hazai oktatáskutatók körében már egy ideje megindult a diskurzus a felsőoktatási expanzió végéről (HÍVES T. – KOZMA T. 2014, HRUBOS I. 2014, POLÓNYI I. 2014, 2023).

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy ez a nagyon dinamikus expanzió az egyes országokon belül bizonyos meghatározottságok és jellemzők mentén rendkívül differenciáltan ment végbe, melyek közül az egyik leginkább szembetűnő a térbeli dimenzió. Egy egyetemvárosban például egészen biztosan magasabb a diplomás lakosság aránya, mint egy aprófalvas, periférikus térségben. A felsőfokú végzettségűek térbeli eloszlásának a vizsgálata ráadásul – amennyiben elfogadjuk a diplomások aránya és a fejlettség közötti szoros együttmozgást – egyidejűleg a vizsgált térségek egymáshoz képest értelmezett fejlettségének a vizsgálatát is jelenti. Tágabban értelmezve: „... minden térség jövője azon múlik, hogy mennyi és milyen tanulás folyik benne” (KOZMA T. 2016). Nem meglepő tehát, hogy a felsőoktatás és a regionális fejlődés kapcsolata az utóbbi évtizedekben itthon is egyre jobban felkeltette mind az oktatáskutatók (KOZMA T. 2016, POLÓNYI I. 2023), mind a földrajztudósok és regionalisták (RECHNITZER J. 2009, GÁL Z. 2014, 2016) figyelmét is.

A felsőfokú végzettség Kárpát-medencében végbemenő főbb jelenkori térbeli folyamatait érdemes tehát részletesen is megvizsgálni. Mindehhez a fejezet három alfejezete a kutatás nagytérégi, megyei és helyhatósági szintű eredményeit foglalja össze.

IV.2.1. Nagytérégi szint: eltérő térbeli és időbeli dinamikák

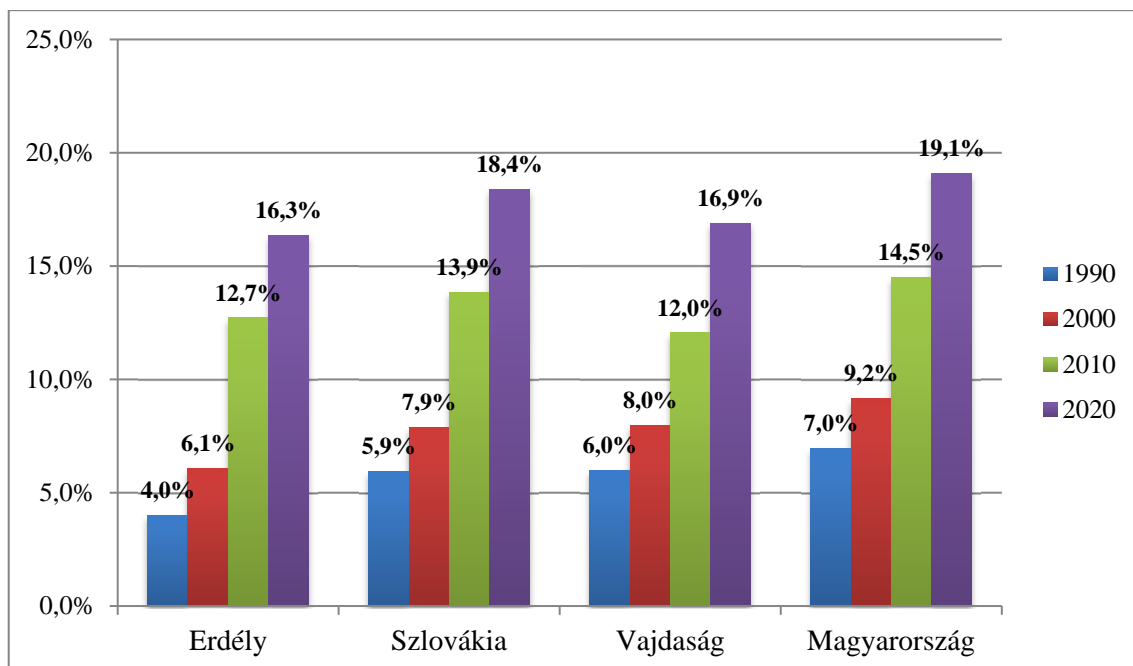
A rendszerváltozások környékén megtorpanó felsőoktatási expanzió a szakirodalmi előzmények alapján a Kárpát-medence országai közül először Magyarországon indult be újra a kilencvenes évek közepén (POLÓNYI I. 2014). Ennek következtében 1990 és 2002 között megháromszorozódott a nappali tagozatra, és megnégyszereződött az összes tagozatra felvett hallgatók száma (LANNERT J. 2004). Nem meglepő tehát, hogy az 1990-es években a diplomások arányában (százalékpontban) mért legnagyobb növekedést a vizsgált térségek közül Magyarország produkálta (11. táblázat).

Időtáv	Erdély	Szlovákia	Vajdaság	Magyarország
1990-2000	2,1	1,9	2,0	2,2
2000-2010	6,6	6,0	4,1	5,3
2010-2020	3,6	4,5	4,9	4,6

11. táblázat: A felsőfokú végzettségűek arányának változása a vizsgált nagytérsegek teljes lakosságában; 1990-2000, 2000-2010, 2010-2020 (százalékpont)

Az adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

Romániában szintén az évtized közepén indult be a felsőoktatási expanzió, melynek következtében 1995 és 2003 között a 20 éves korosztályon belül megduplázódott az egyetemisták aránya (KISS T. 2017). Ez az ugrásszerű változás természetesen a diplomások arányának alakulásában is tetten érhető: a kiinduló értékhez viszonyítva az évtized folyamán a legnagyobb növekedés a vizsgált térségek közül Erdélyben (51,1%) volt (11. ábra).

11. ábra: A felsőfokú végzettségűek aránya a vizsgált nagytérségek teljes lakosságában; 1990, 2000, 2010, 2020 (%)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

E térségi növekedések ugyanakkor nem nevezhetők kiugrónak, hiszen a többi térség értéke gyakorlatilag alig maradt el ezektől. Sőt, a következő évtizedek jóval dinamikusabb változásai egyértelművé teszik: a diplomások aránynövekedését tekintve az 1990-es évek kifejezetten mérsékelt időszak volt minden vizsgált térségben (11. táblázat). A Kárpát-medence országaiban a kilencvenes évek közepén felpörgő felsőoktatási expanziónak a diplomások arányára gyakorolt jelentős hatását tehát az ezredforduló környékén lezajlott népszámlálások alkalmával még kevésbé lehetett kimutatni.

A 2000-es évek első tíz évében ugyanakkor már minden vizsgált térségben jóval nagyobb növekedést mutatott a felsőfokú végzettségűek aránya, mint az 1990-es években, amelynek közvetlen oka minden bizonnyal a felsőoktatási létszámok folytatódó növekedése volt (OECD 2022). A jelenség ezúttal Romániában volt a leglátványosabb, ahol az 1995 és 2003 közötti duplázódás után 2003 és 2007 között ismét a duplájára nőtt az egyetemisták aránya a 20 éves korosztályon belül (KISS T. 2017). Mindez természetesen Erdélyre is hatással volt: a 2000-es évek első tíz évében a vizsgált régiók közül itt nőtt a legnagyobb mértékben a diplomások aránya (11. táblázat).

Az évtized másik győztese Erdély mellett Szlovákia volt, ahol a diplomások aránya – 6,0 százalékpontos növekedéssel – 2011-re megközelítette a magyarországi

értéket (*11. ábra*). E rendkívül dinamikus növekedést szintén jól magyarázzák az ország felsőoktatási létszámadatai: bár csak az évtized második felében indult meg igazán, Szlovákiában összességében nagyobb mértékben nőtt a hallgatók létszáma, mint Magyarországon (POLÓNYI I. 2014). Ennek ellenére összességében hazánkban is rendkívül nagy hatása volt a felsőoktatási expanzióknak: 2000 és 2010 között több mint másfélszeresére nőtt a diplomások aránya az országban (*11. ábra*).

Az 1990-es évek mérsékelt változásaihoz viszonyítva a 2000-es évek első évtizedében a Vajdaság is jelentős – százalékpontban mérve dupla akkora – növekedést produkált. A másik három vizsgált nagytérség kiugró növekedéséhez hasonlítva ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a vajdasági folyamatok dinamikája összességében messze elmaradt a térségi átlagtól (*11. táblázat*). Ennek egyik fő oka minden bizonnyal a 1990-es években zajló délszláv háború volt, amely – számos egyéb társadalmi-politikai változással együtt – a felsőoktatási expanziót is jelentős mértékben késleltette Szerbia teljes területén, így a Vajdaságban is.

Nagy valószínűséggel a háború következménye volt egyebek mellett az is, hogy Szerbia (akkor még Jugoszlávia) a másik három vizsgált országgal ellentétben nem 1999-ben, hanem csak 2003-ban csatlakozott a Bologna-folyamathoz és vele együtt az európai felsőoktatási térséghez. E nemzetközi felsőoktatási együttműködés pedig – számos egyéb jellemző mellett – minden bizonnyal a csatlakozó országok felsőoktatási létszámadataira, illetőleg a diplomások arányának növekedési ütemére is jelentős hatással volt (KOZMA T. 2009).

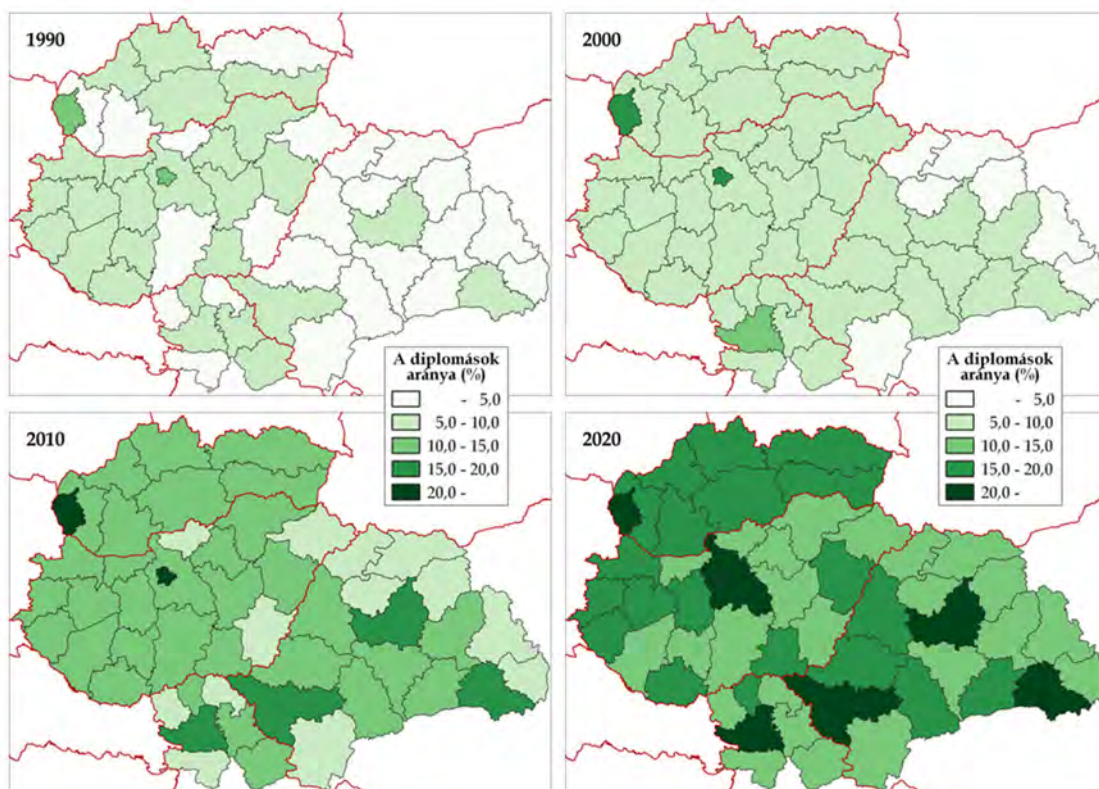
A 2010-es években a két korábbi évtizedhez képest összességében átlagos növekedésről beszélhetünk, bár ez nem minden nagytérségről mondható el. Magyarország esetében ugyanis a kutatás záró évtizedében mért növekedés megközelítette a 2000-es évek első évtizedében tapasztaltakat, a Vajdaság esetében pedig meg is haladta azt. Ez utóbbi magyarázata valószínűsíthetően a kissé eltolódott szerbiai felsőoktatási expanzió, amely a 2000-es évek mellett a 2010-es években is jelentős szerepet kapott (ahogy kisebb arányban persze az EU-s országokban is így volt). A 2010-es évek korábbiaknál mérsékeltebb dinamikája nagy valószínűséggel annak köszönhető, hogy a gazdasági világválság után, részben annak hatására a vizsgált országok mindegyikében megindult a felsőoktatási létszámok lassú, de tartós csökkenése (POLÓNYI I. 2014). A megtorpanás Erdélyben volt a leglátványosabb: a diplomások arányának 3,6 százalékpontos emelkedésével ez a térség produkálta az évtized legkisebb növekedését a vizsgált nagytérségek közül (*11. táblázat*).

Össességében megállapítható, hogy a népszámlálási adatok elemzésének nagytárségi szintű eredményei alapvetően egybe vágnek a szakirodalmi előzményekben az 1990 után a térség országaiban lezajlott felsőoktatási expanzió kapcsán olvasható információkkal. Az 1990-es évek elején a négy vizsgált nagytárség közül Magyarországon volt a legmagasabb, Erdélyben pedig a legalacsonyabb a diplomások aránya. A nagytárségek sorrendjében a mérsékelt 1990-es évek nem hoztak változást, a dinamikus 2000-es évek azonban már igen: 2011-re Erdély és Szlovákia is megelőzte a Vajdaságot. Az átlagos dinamikájú 2010-es évek újabb változásokat hoztak a sorrendben, Erdély ugyanis visszacsúszott a negyedik helyre. Az első helyen nem voltak ilyen változások, Magyarország végig meg tudta őrizni vezető pozícióját a térségben.

IV.2.2. Megyei szint: mérsékelt közeledés, kilövő nagyvárosias térségek

Dinamizálódó nagyvárosias és lemaradó vidékies megyék

A megyei szintű eredmények térképi ábrázolásával kirajzolódnak a felsőfokú végzettségűek területi mintázatai is (12. ábra). Ezeket megfigyelve megállapítható, hogy a vizsgált három évtized alatt a legtöbb megyére látványos növekedés volt jellemző, néhányban ugyanakkor alig változott a helyzet. Ez utóbbiak jobbára vidékies karakterű térségek, míg a látványos növekedést produkáló térségek központja minden esetben egy – 200 ezer főnél nagyobb lakosságú – nagyváros. Szembetűnő emellett az is, hogy míg 1990-ben a legtöbb magyarországi megyében egyértelműen magasabb volt a diplomások aránya, mint a határon túli térségek többségében, 2020-ra már számos külhoni térség lehalmozta a magyarországi megyék többségét.

12. ábra: A felsőfokú végzettségűek aránya a vizsgált megyék teljes lakosságában; 1990, 2000, 2010, 2020 (%)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

A vidékies térségek fokozatos lemaradása még jobban megragadható, ha megvizsgáljuk a legmagasabb és a legalacsonyabb diplomásarányal rendelkező térségek közötti különbség változását. Megállapítható, hogy a vizsgált három évtized alatt a különbség folyamatosan és jelentős mértékben nőtt (12. táblázat). A különbségek növekedésének mértéke ráadásul évtizedről-évtizedre nőtt, ami egy gyorsuló polarizációt, képzett és képzetlen megyék közötti egyre gyorsabban nyíló ollót jelent.

	1990	2000	2010	2020
A legképzettebb és a legkevésbé képzett megye közötti különbség	11,3	14,5	18,6	23,5
A legképzettebb és a legkevésbé képzett öt megye közötti különbség	8,7	10,6	13,7	17,7

12. táblázat: A legképzettebb és a legkevésbé képzett megyék értéke közötti különbség; 1990, 2000, 2010, 2020 (százalékpont)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

A megyei rangsor első két helyén végig a két fővárosi térség osztozott: 1990-ben még hajszálnyival a Pozsonyi kerület vezetett, az utána következő években azonban már végig a magyar főváros volt elől. Nem meglepő az sem, hogy a harmadik helyen két regionális központ és térsége, az Újvidék központú Dél-bácskai körzet és Kolozs megye osztozott: előbbi 1990-ben és 2000-ben, utóbbi 2010-ben és 2020-ban került fel a

dobogóra. E négy térség végig benne volt az első tízben, elmondható tehát, hogy az élvonalba mindegyik vizsgált időpontban mindegyik nagytérségből legalább egy térség bekerült. Az említett négy térségen kívül ez egyedül Csongrád-Csanád megyének sikerült, a harmadik hely fölött ugyanis már jóval nagyobb volt a fluktuáció.

A hazai megyék többségének visszaszorulása a megyei rangsor alapján is látványos: míg a fent említett öt térségen kívül a rangsor első tíz helyén eleinte kizárólag magyarországi nagyvárosi térségek (Győr-Moson-Sopron, Baranya) foglaltak helyet, az ezredfordulót követően e térségeket fokozatosan elkezdték leahagyni Erdély feltörekvő nagyvárosi megyéi (elsősorban Temes és Brassó megye). 2020-ra pedig a magyarországi megyék közül – Budapest és Pest megye kivételével – már egyedül Csongrád-Csanád megye került be az első tízbe.

A mezőny végén ez a fluktuáció ugyanakkor szintén kevésbé volt jellemző, akadt ugyanis néhány – kivétel nélkül erdélyi – térség, amely végig a tíz leggyengébb között szerepelt (Hargita, Kovászna, Beszterce-Naszód, Szilágy, Szatmár és Máramaros megyék). Látható tehát, hogy a sereghajtók között a jelentős számú és arányú magyar lakossággal rendelkező külhoni megyék végig felül voltak reprezentálva. A két székelyföldi megye ráadásul a harminc év alatt végig a három leggyengébben teljesítő térség között volt.

Az egyes nagytérségek eltérő mintázatai miatt érdemes azt is megvizsgálni, hogy azokon belül az egyes megyék helyzete milyen volt egymáshoz képest egy adott időpontban. Ez alapján összességében kétféle (egy homogénebb és egy heterogénebb) nagytérségről beszélhetünk. Előbbieket Szlovákia és a Vajdaság képviseli, hiszen e nagytérségekben – a magasan képzett központi térségek kivételével – az egyes megyék között alig volt eltérés (13. táblázat). Magyarország és Erdély ezzel szemben heterogénebb képet mutat, e nagytérségekben ugyanis szinte végig előfordultak alacsony, magas és közepes státuszú térségek is. Ezt a heterogenitást ugyanakkor – a térségek között ténylegesen meglévő különbségek mellett – részben magyarázhatja a megyék magasabb száma is e két nagytérségben.

	1990	2000	2010	2020
Magyarország	9,2	12,3	18,2	22,4
Magyarország Budapest nélkül	2,2	3,4	5,8	8,6
Erdély	3,5	5,8	10,1	14,1
Erdély Kolozs megye nélkül	3,3	5,0	8,7	11,5
Szlovákia	9,5	11,0	14,7	16,0
Szlovákia a Pozsonyi kerület nélkül	1,5	1,5	1,6	1,8
Vajdaság	3,6	4,8	7,2	10,2
Vajdaság Dél-Bácska nélkül	1,1	1,5	2,0	2,9

13. táblázat: A legképzettebb és a legkevésbé képzett megye értéke közötti különbség; 1990, 2000, 2010, 2020 (százalékpont)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

Az eredmények az egyes nagytérségek központi térségeinek – a teljes nagytérség eredményeit – torzító hatásait is nagyon látványosan megmutatják. Magyarországon például a második legképzettebb megye értéke végig jóval közelebb áll a legkevésbé képzett megye értékéhez, mint Budapestéhez. A főváros nélkül tehát közel sem voltak olyan nagyok az egyes megyék közötti különbségek hazánkban. Tény ugyanakkor, hogy az évtizedek során e mérsékeltebb különbségek is egyértelműen növekedtek. Mindez magyarázza a – Budapesten és Pest megyén kívüli – hazai megyék fokozatos Kárpát-medencei lemaradását is.

Szlovákiában a főváros torzító hatása még ennél is jóval látványosabb: a Pozsonyi kerület nélkül az ország megyéi között lényegében nem voltak különbségek. Figyelemreméltó, hogy a rendkívül dinamikus növekedést mutató kétezres években sem növekedett a megyék közötti különbség. Mindez azt mutatja, hogy a vizsgált időszakban a diplomások arányát tekintve a fővárosi térség kivételével Szlovákia minden kerületének a fejlődési pályája nagyon hasonló volt.

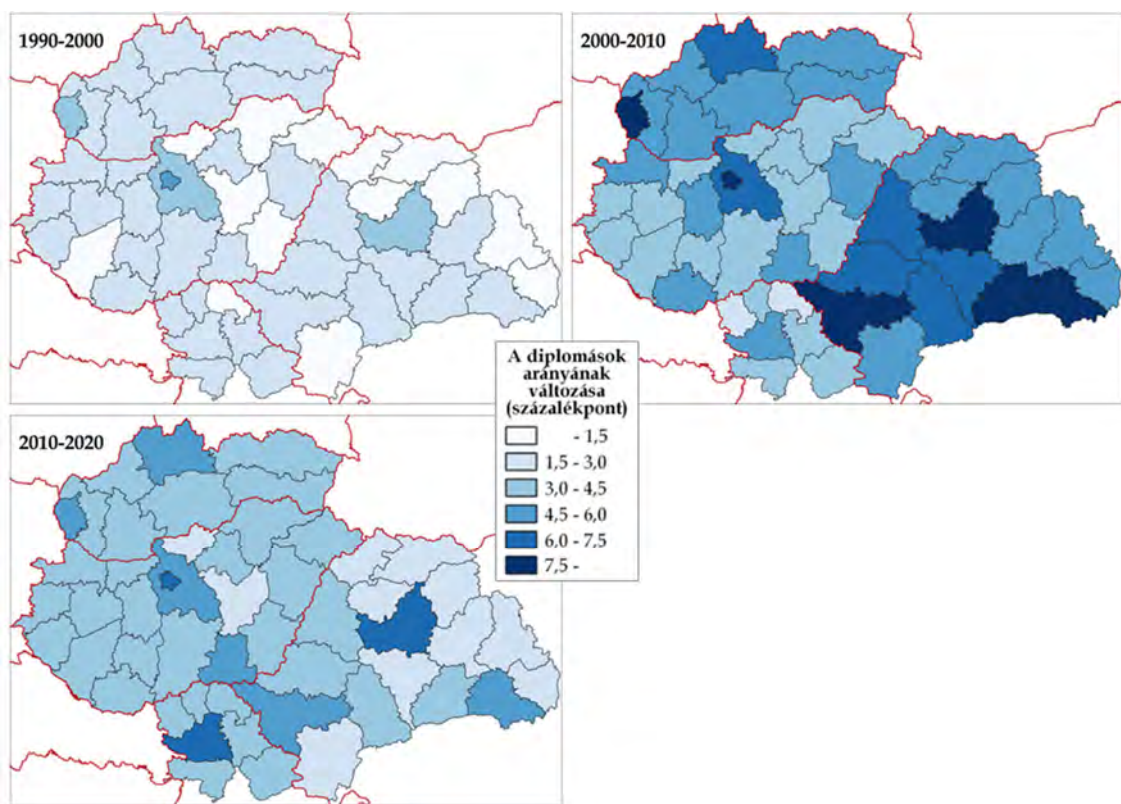
Bár a két fővárosi térségnél kevésbé látványos, de az Újvidék központú Dél-bácskai körzet hatása is kimutatható a Vajdaságban: e térség nélkül minden vizsgált évben jóval kisebb a különbség a legképzettebb és a legkevésbé képzett megye között. Szlovákiával ellentétben ugyanakkor ez az eleinte alig észlelhető különbség a Vajdaságban az évtizedek folyamán egyre nagyobb lett. Itt tehát kevésbé volt egységes a térségek fejlődése, mint Magyarország északi szomszédjában.

A másik három nagytérséghez képest Erdélyben jóval kevésbé mutatható ki az éllóvas Kolozs megye hatása, a második Temes megye értékei ugyanis rendre jóval közelebb állnak előbbi értékeihez, mint a többi megyééhez. Erdélyben a legképzettebb térség tehát alapvetően nem emelkedik ki annyira a többi térség közül, mint a másik három nagytérség esetében. Ellenkezőleg, a három évtized során a megyei értékek alapján végig szépen kirajzolódott egy – kezdetben viszonylag enyhe, ám idővel egyre

meredekebb – lejtő. Az eredmények azt is jól mutatják, hogy Erdélyben egyik nagyváros és térsége sem játszik domináns szerepet.

Mérsékelt kilencvenes, dinamikus kétezres évek

A nagytérségi szintű eredmények alapján világossá vált, hogy a három vizsgált évtized mindegyike markánsan eltérő karakterjegyekkel jellemezhető. Ezek az eltérések még látványosabbak, ha – a diplomások arányának területi mintázatai után – az egyes évtizedek során bekövetkezett változások területi mintázatait is megvizsgáljuk (13. ábra). Mindezek miatt az egyes évtizedekre jellemző térségi trendeket – a nagytérségek elemzéséhez hasonlóan – érdemes külön-külön is összefoglalni.

13. ábra: A felsőfokú végzettségűek arányának változása a vizsgált megyék teljes lakosságában; 1990-2000, 2000-2010, 2010-2020, 1990-2020 (százalékpont)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

Az 1990-es évek kisebb volumenű változásai (átlag: 2,1 százalékpont) összességében megyei szinten is mérsékelt változásokat hoztak: bár mindenhol növekedett a diplomások aránya, a térségek több mint kétharmadában ez 2,0 százalékpont alatt maradt. A többi térségben is csak mérsékelt gyarapodás volt megfigyelhető, az egyetlen kiugró mértékben növekedő térség Budapest (4,5 százalékpont) volt. Pozsony és Újvidék térségei kivételével csak magyarországi és erdélyi megyékben volt 2,0 százalékpontnál magasabb növekedés, ugyanakkor az 1,5

százalékpont alatti változás is csak e két nagytérségben volt jellemző. Erdélyben és Magyarországon tehát a megyék egy kisebb csoportja átlag feletti, egy nagyobb csoportja pedig átlag alatti növekedést produkált az 1990-es évek során, míg a szlovákiai és a vajdasági térségek átlagos növekedést mutattak. A megyei rangsorban Pest megye lépett a legnagyobbat előre, ám az évtized vesztese is magyarországi megyék voltak: a 19 megyéből 15 került hátrébb a rangsorban.

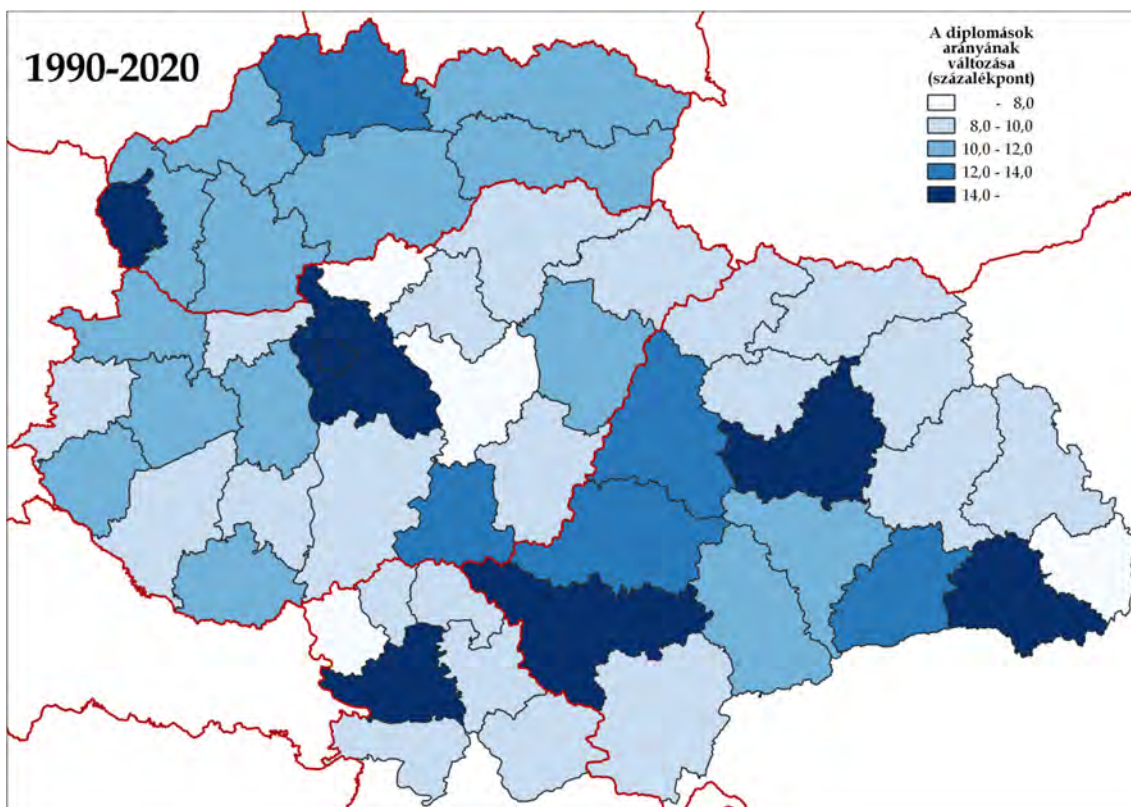
A 2000-es évek nagyobb volumenű változásai (átlag: 5,8 százalékpont) a korábbiaknál még országspecifikusabbak voltak: a legdinamikusabb növekedés egyértelműen a szlovákiai és erdélyi, a legkevésbé dinamikus pedig a vajdasági és a magyarországi térségekre volt jellemző. A változás mértékében jelentős különbségek figyelhetők meg az egyes térségek között: bár a leggyakoribb a 4,0-5,0 százalékpontos növekedés volt, akadt 3,0 alatti és 9,0 feletti is. A legkisebb növekedést Nyugat-Bácska (2,8 százalékpont), míg a legnagyobbat Kolozs megye (9,1 százalékpont) produkálta.

Az évtized győztese Szlovákia egésze mellett Erdély városiasabb megyéi, valamint Budapest és Pest megye voltak. Ezzel szemben Vajdaság és Magyarország szinte mindegyik térsége vesztesként említhető: előbbi összes, míg utóbbi 17 megyéje hátrébb került a rangsorban. Vajdaság kapcsán beszédes adat, hogy még a legjobban teljesítő térség, az Újvidék központú Dél-Bácska növekedése is alig haladta meg a leggyengébben teljesítő szlovákiai térségét, a Besztercebányai kerületét. A 2000-es évek dinamikáját jól szemlélteti, hogy ezúttal 32 térség is meghaladta az előző évtized legnagyobb mértékű, budapesti növekedését.

A 2010-es évek mérséklődő változásai (átlag: 4,3 százalékpont) összességében újra kevésbé bizonyultak országspecifikusnak: a legjobban teljesítő térségek között minden nagytérségből szerepel legalább kettő. A leggyakoribb a 3,0-4,0 százalékpontos növekedés volt, ám akadt 2,0 alatti és 6,0 feletti is. A legdinamikusabb növekedést ezúttal is Budapest (7,0 százalékpont) produkálta. A leggyengébben teljesítő térségek között ugyanakkor szinte kizárólag erdélyi és magyarországi térségeket találunk: a tíz legkisebb növekedést produkáló térségből nyolc erdélyi és kettő magyarországi volt. Beszterce-Naszód (1,6 százalékpont) és Kovászna (1,8 százalékpont) megyékben különösen alacsony volt a növekedés üteme. Az erdélyi regionális központok ugyanakkor ismét egytől-egyig az élmezőnyben végeztek.

A vizsgált harminc év alatt összességében egyértelműen a nagyvárosokkal rendelkező térségek teljesítettek a legjobban: Budapest növekedése a 20,0 százalékpontot is meghaladta, de Kolozs megye és a Pozsonyi kerület is nagyon

látványos (18,0 százalékpont feletti) növekedést produkált (14. ábra). A 200 ezer fő fölötti lakosságú központtal rendelkező térségek közül csak a Kassai kerület és Hajdú-Bihar megye növekedése volt átlag alatti. A megyei rangsorban a három évtized alatt a legnagyobb előrelépést Szeben és Bihar megye, Pest megye, valamint a Nagyszombati kerület mutatta be, de a legtöbb erdélyi és szlovákiai megye pozíciója is jelentősen javult.

14. ábra: A felsőfokú végzettségűek arányának változása a vizsgált megyék teljes lakosságában; 1990-2020 (százalékpont)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

A három évtized egyértelmű vesztesei a vidékies térségek voltak: néhány szlovákiai kerület kivételével az összes 100 ezer fő alatti lakosságú központtal rendelkező megye növekedése a térségi átlag alatt maradt. Azok a megyék pedig, amelyek központja az 50 ezer fős lakosságú számot sem érte el, rendre a legkisebb növekedést produkálták. Mindössze 6,9 százalékpontos növekedésével Nógrád megye még közülük is kilóg, de Jász-Nagykun-Szolnok megye, Kovászna megye és a Nyugat-bácskai körzet értéke is 8,0 százalékpont alatt maradt. Szlovákia minden térsége a 10,0 százalékpont feletti növekedést produkáló legjobb 25-ben volt. A megyei rangsorban a legnagyobb hátralépést összességében Jász-Nagykun-Szolnok, Nógrád, valamint Borsod-Abaúj-Zemplén megye szenvedte el, de a legtöbb magyarországi és vajdasági megye pozíciója jelentősen visszaesett.

Csökkenő megyei egyenlőtlenségek

A fentebb bemutatott területi mintázatokkal és folyamatokkal egybevágóan, ugyanakkor azokat egyben árnyalják is a felsőfokú végzettségűek területi eloszlásának megyei szintű egyenlőtlenségeire számított súlyozott relatív szórás értékek (14. táblázat).

A teljes vizsgált területre vonatkozóan megállapítható, hogy a kezdeti magas érték a vizsgált időtávon végig fokozatosan csökkent. A diplomások arányát tekintve a Kárpát-medence megyéit az elmúlt harminc évben tehát összességében egy fokozatos közeledés jellemezte. A szórás értékében a legnagyobb (9,1 egységnyi) csökkenés a 2000-es évek első évtizedében történt, amely egybevág az évtizedet jellemző, fentebb részletesen ismertetett dinamikus változásokkal, melyek alkalmával az addig kevésbé képzett szlovákiai és erdélyi térségek felzárkóztak a Kárpát-medencei átlaghoz. Az 1990-es években szintén viszonylag jelentős közeledés volt jellemző a megyékre (4,7 egységnyi csökkenés), a 2010-es években ugyanakkor csak minimálisan (1,8 egységnyivel) csökkent a megyék közötti egyenlőtlenség.

Nagyterség	1990	2000	2010	2020
Magyarország (N=20)	46,7	45,6	41,2	38,3
Erdély (N=16)	29,6	30,6	25,8	27,7
Szlovákia (N=8)	47,8	41,7	31,7	28,5
Vajdaság (N=7)	25,6	24,5	25,3	25,1
Összesen (N=51)	49,4	44,7	35,6	33,8

14. táblázat: A vizsgált megyék teljes lakosságán belül a felsőfokú végzettségűek arányának súlyozott relatív szórás mutatói az egyes nagyterségekben; 1990, 2000, 2010, 2020

Forrás: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

Ha az egyes nagyterségeken belüli megyei egyenlőtlenségeket is megvizsgáljuk, a Kárpát-medencei makro-folyamatokat erősítő, valamint azokat gyengítő térségi trendeket is megfigyelhetünk. Az 1990-es évek makro-regionális közeledéséhez például a legnagyobb mértékben az egyenlőtlenségek Szlovákián belüli, jelentős mértékű csökkenése járult hozzá, ám az értékek magyarországi és vajdasági enyhe csökkenése is erősítette azt. Erdélyen belül ugyanakkor ebben az időszakban nem csökkentek, hanem kis mértékben még növekedtek is a diplomások arányának megyei szintű egyenlőtlenségei. Mindez megerősíti a fentebb ismertetett, a változások területi mintázatát elemző eredményeket is, melyek alapján az évtized folyamán a szlovákiai térségek egymáshoz nagyon hasonló pályája mellett az egyes térségek növekedése közötti különbség Erdélyben volt a legnagyobb.

A makro-regionális léptékű megyei egyenlőtlenségek 2000-es évek első évtizedére jellemző jelentős csökkenéséhez szintén a szlovákiai megyék közeledése járult hozzá a legnagyobb mértékben. Emellett Magyarországon és Erdélyben is az egyenlőtlenségek jelentős mértékű csökkenése volt megfigyelhető. A Vajdaságban ugyanakkor – a kilencvenes évek erdélyi folyamataihoz hasonlóan – enyhén növekedtek a diplomások arányának megyei szintű egyenlőtlenségei. Mindez szintén egybevág a 2000-es évek első évtizedének fentebb bemutatott, országspecifikus területi dinamikáival, mely során az egyes megyék növekedési üteme leginkább az adott nagytérségek többi megyéjének az üteméhez hasonlított.

A 2010-es évek enyhe Kárpát-medencei léptékű közeledésére összességében a magyarországi és a szlovákiai egyenlőtlenségek kismértékű csökkenése volt hatással. A vajdasági érték stagnálása mellett ebben az évtizedben Erdélyben ismét növekedtek a megyei szintű egyenlőtlenségek. Ez szintén megerősíti az évtizedre jellemző, fentebb bemutatásra került térségi dinamikákat, melyek alapján ezúttal minden nagytérségben voltak jól és rosszul teljesítő megyék is.

Érdekesség, hogy míg Szlovákián és Magyarországon belül végig közeledés volt jellemző, a vajdasági és az erdélyi megyék ettől eltérő, ugyanakkor egymással is ellentétes utat jártak be. Míg előbbi nagytérségen belül csak az 1990-es és a 2010-es években volt (minimális) közeledés, utóbbin belül e két évtizedben pont távolodtak egymástól (szintén enyhe mértékben) a megyei értékek, és csak a 2000-es évek első évtizedében volt egy nagyobb közeledés. Mindkét nagytérségre igaz, hogy a harminc év alatt összességében minimálisan közeledtek a megyei értékek.

A szlovákiai és a magyarországi értékek jelentős csökkenését ugyanakkor részben magyarázza, hogy e két országban a kezdeti érték jóval magasabb volt. E két országban tehát eredetileg sokkal nagyobbak voltak a megyei szintű egyenlőtlenségek, mint a másik két nagytérségben. A szlovákiai dinamikákat az is jól szemlélteti, hogy 2020-ra ez a magas érték lényegében az erdélyi és a vajdasági szint környékére csökkent.

A megyei szintű egyenlőtlenségek változása végső soron egybevág a területi mintázatok alakulására jellemző dinamikákkal. Az 1990-es évek lassú növekedése a megyei egyenlőtlenségek mérsékelt változásaival, valamint a képzetlenebb és a képzetlenebb megyék közötti különbségek enyhe növekedésével járt. A 2000-es évek rendkívül dinamikus változásai a jól és a gyengén teljesítő megyék közötti különbségek gyorsuló növekedése mellett összességében az egyenlőtlenségek komolyabb mértékű

csökkenésével is együtt jártak. A 2010-es évek mérséklődő növekedése ezzel szemben – az egyenlőtlenségek minimális csökkenése mellett – a képzett és képzetlen megyék közötti különbségek további jelentős növekedését hozta el.

IV.2.3. Helyhatósági szint: növekedési zónák, leszakadó térségek

A vizsgált nagyterületek legutóbbi három népszámlálásának iskolázottsági adatai a legtöbb esetben a megyei szint alatti helyhatósági (LAU) szinten is elérhetők. Az élesebb területi kép kedvéért ezért a 2000-es, a 2010-es és a 2020-as népszámlálások vonatkozó adatait ezen a területi szinten is érdemes megvizsgálni. Mivel ezen a szinten már több ezer területegység kerül elemzésre, az adatok mennyisége és ebből következően a belőlük nyert képek komplexitása miatt ezúttal az egyes népszámlálási évekre vonatkozó helyzetképeket külön-külön, részletesebben is megvizsgáljuk.

Három nagyváros esetében az adatok ráadásul nem csak települési, hanem városrészi szinten³⁴ is rendelkezésre állnak. Mivel egy adott településen belül, az egyes városrészek között is jelentős eltérések lehetnek az iskolázottsági mutatókban, a helyhatósági szintű vizsgálatokat érdemes kiterjeszteni e rendelkezésre álló városrészi adatokra is. A helyhatósági szintű adatok tehát részben városrészekre, részben településekre, részben pedig községekre vonatkoznak.

2000: kiugró nagyvárosi értékek

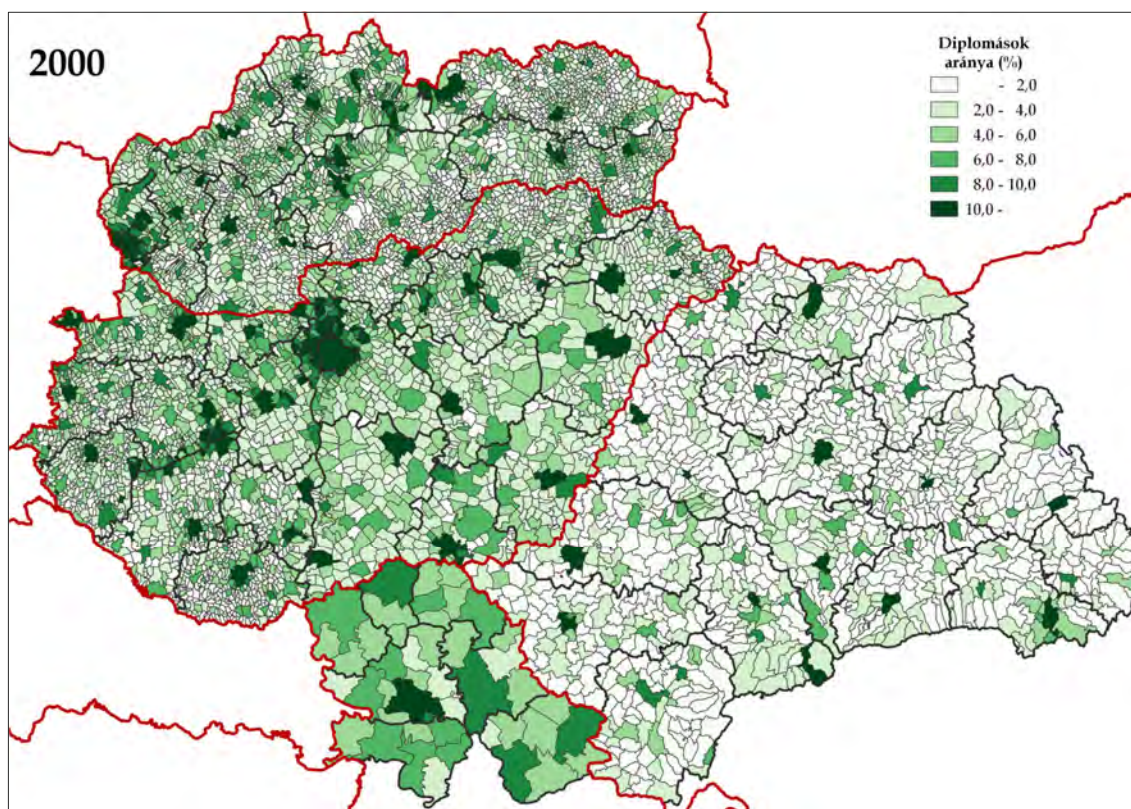
A vizsgált helyhatósági szintű területegységek országoként eltérő mérete tehát ugyan kissé torzít az összképen, de ettől eltekintve ez a területi szint alapvetően tökéletesen alkalmas a megyei szinten kapott eredmények árnyalására.

A megyék szinte mindegyikében jól azonosítható például a központi helyhatóság kiugró értéke a térség többi helyhatóságához képest (*15. ábra*). Erdélyben ez különösen jellemző, mely minden bizonnyal annak köszönhető, hogy míg a – valószínűleg alpból magasabban iskolázott – megyeközpontokhoz közigazgatásilag általában csak egy-két kisebb település tartozik, addig a megyék e központi térségeken kívüli községeinek értékében összevonva jelenik meg a – sokszor falusias – községközpont és a körülötte lévő számos kistelepülés – vélhetően szintén alacsony – értéke.

Vajdaság esetében – az erdélyitől eltérő, alapvetően népesebb településekből álló településszerkezet, valamint a romániai átlagnál jóval népesebb községeket eredményező közigazgatási beosztás miatt – pont fordított jelenség figyelhető meg: a

³⁴ Budapest 23 kerületére, valamint Pozsony 17 és Kassa 22 városrészére.

népesebb, jobbára valódi városokat is magukban foglaló (gyakorlatilag járási szintű) községek összevont értéke a legritkább esetben került a legalacsonyabb kategóriába.

15. ábra: A felsőfokú végzettségűek aránya a vizsgált helyhatóságok teljes lakosságában; 2000 (%)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

Jól azonosíthatók a térképen a Kárpát-medence nagyvárosi agglomerációi is, különösen a budapesti és a pozsonyi (15. ábra). Emellett a Kárpát-medence egyes fejlettebb, illetőleg városiasabb térségei is kirajzolódnak: a Balaton térsége mellett azonosíthatóak ilyen (félíg-meddig összefüggő) térségek Komárom-Esztergom és Fejér megyében, a Besztercebányai, Zsolnai és Trencsényi kerületekben, valamint az Alföld mezővárosi térségeiben.

Az eltérő nagyságú helyhatóságok, valamint az egyes nagyterületek települései között fennálló, a térképi ábrázolás segítségével is megfigyelhető iskolázottsági különbségeket megerősíti a települések méret és nagyterület szerint összesített adatainak elemzése (15. táblázat). Bár a legmagasabb értékeket a magyarországi és a szlovákiai főváros képviseli, a 200 ezer fő feletti kategóriát már magasan vezeti az egyetlen vajdasági nagyváros (Újvidék). Emellett a négy erdélyi nagyváros átlagértéke is megelőzi a magyarországi és szlovákiai társakét.

Méretkategória	Magyarország	Szlovákia	Erdély	Vajdaság	Összesen
1) főváros	18,0% (1)	19,1% (1)	-	-	18,3% (2)
2) 200 ezer fő feletti	13,2% (1)	12,8% (1)	14,3% (4)	16,3% (1)	14,3% (7)
3) 100-200 ezer fő	13,3% (7)	-	11,1% (5)	8,6% (3)	11,7% (15)
4) 50-100 ezer fő	11,8% (12)	12,4% (9)	9,3% (9)	7,2% (7)	10,4% (37)
5) 20-50 ezer fő	9,2% (41)	9,2% (29)	6,4% (28)	5,4% (19)	7,9% (117)
6) 10-20 ezer fő	7,2% (80)	7,5% (32)	4,5% (42)	4,5% (14)	6,4% (168)
7) 5-10 ezer fő	5,5% (133)	6,2% (53)	2,4% (164)	9,6% (1)	4,2% (351)
8) 2-5 ezer fő	4,4% (500)	4,1% (253)	1,5% (585)	-	3,0% (1338)
9) 1-2 ezer fő	3,8% (655)	3,6% (547)	1,5% (235)	-	3,3% (1437)
10) 500-1000 fő	3,1% (685)	3,1% (786)	1,4% (27)	-	3,1% (1498)
11) 500 fő alatti	2,2% (1020)	2,6% (1170)	1,0% (9)	-	2,4% (2199)
Összesen	9,2% (3135)	7,7% (2881)	6,1% (1108)	8,0% (45)	7,8% (7169)

15. táblázat: A felsőfokú végzettségűek aránya a vizsgált helyhatóságok teljes lakosságában településméret-kategóriák szerint; 2000 (%)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

A többi kategóriában ugyanakkor az erdélyi és a vajdasági értékek – egy kivétellel – rendre alacsonyabbak voltak a magyarországi és a szlovákiai átlagoknál, jelentős részben azért, mert e nagytérségekben nem településeket, hanem községeket vizsgálunk. A kivétel az 5 és 10 ezer fő közötti kategória, amelybe a Vajdaságból mindössze egyetlen község, az átlag vajdasági községméretnél kisebb (8800 fős), ám jóval magasabban iskolázott, Újvidék-közeli Karlóca (Sremski Karlovci) került be. A 20 és 200 ezer fő közötti három kategóriában ráadásul az erdélyi értékek rendre megelőzik a vajdaságiakat, amely jelentős részben szintén a két nagytérség eltérő településszerkezetéből és közigazgatási beosztásából adódik (lásd fentebb).

Különösen látványos azonban az erdélyi községek lemaradása a 10 ezer fő alatti kategóriákban, egyrészt a hasonló kategóriájú magyarországi és szlovákiai településektől, másrészt a 10 ezer fő fölötti erdélyi községektől. Kijelenthető tehát, hogy a diplomások arányát tekintve a 10 ezer fő alatti erdélyi községek 2001-ben teljes Kárpát-medencei viszonylatban is jelentős lemaradásban voltak.

A magyarországi és szlovákiai értékek kiegyenlítettek, egyes kategóriákban az előbbieket, más kategóriákban pedig az utóbbiak enyhe előnye mutatkozik. A két országban az egyes kategóriák átlagértékei is „arányosan”, nagyobb ugrások nélkül követik egymást. Az egyetlen kivételt talán a 2 és 5 ezer fő, valamint az 5 és 10 ezer fő közötti szlovákiai települések jelentik, e két kategória értéke között ugyanis a magyarországinál jóval nagyobb, 2,1 százalékpontos különbség volt.

A településkategóriákat vizsgálva összességében elmondható, hogy a 20 ezer fő fölötti kategóriák a nagytérségi átlagok felett, a 20 ezer fő alatti kategóriák pedig az

alatt teljesítettek mindenhol. Kivételt egyedül a Vajdaság képez, ahol csak a 100 ezer fő feletti kategóriák haladták meg a nagytérségi átlagot.

Amennyiben ennél is részletesebb képet szeretnénk kapni, érdemes röviden megvizsgálni a települések konkrét sorrendjét is. Az összes vizsgált település elemzésébe a városrészi szintű adatokat is bevéve elmondható, hogy 2001-ben a vizsgált 7 228 „település” közül a (15,0 százalék feletti értékkel rendelkező) legjobb 50-be összesen 27 nagyvárosi (13 budapesti, 11 pozsonyi és 3 kassai) városrész került be. E városrészek mellett az élbolyban 23 teljes település szerepelt: 6 népesebb város (Kolozsvár, Temesvár, Újvidék, Besztercebánya, Veszprém és Eger) mellett 14 Pest megyei település, két kis szlovák falu (Donovaly és Alsókálnok [Dolný Kalník]), valamint a 19 fős lakosságából 3 diplomással is rendelkező Zala megyei Felsőszenterzsébet.

A legjobb ötben 4 budapesti kerület (2., 12., 1. és 5.) volt (a három budai kimagasló, 35,0 százalék feletti értékkel), a 4. pedig Pozsony-Óváros. A két főváros dominanciáját jól szemlélteti, hogy a legjobb húszba Budapest és Pozsony városrészein kívül mindössze 5 Pest megyei település került be: Telki, Nagykovácsi, Budakeszi, Solymár és Szentendre.

A városrészek nélküli, 7 169 teljes települést/községet tartalmazó lista első 50 helyére 2001-ben a fentebb említett településeken kívül még 16 magyarországi és 8 szlovákiai település (köztük Budapest és Pozsony), valamint 3 erdélyi város fért be. Az élmezőnyben így összesen 33 magyarországi település kapott helyett: Budapest (10.) mellett 10 megyeszékhely, 15 Pest megyei és 7 dunántúli település. A magyar központi régió dominanciája ezúttal is látványosan megmutatkozik: az első 10 településből 9, az első 20-ból pedig 13 volt a budapesti várostérség része. Szlovákiából 11 település került be a legjobb 50-be: Pozsony (7.) mellett 3 kerületközpont és 7 egyéb település.

A legjobb 20-ba közülük a fővároson túl csak Donovaly (20.) tudott bekerülni. Erdélyből 5 megyeközpont fért be az élmezőnybe, a 3 legnépesebb város mellett Nagyszeben és Déva. A legjobb 20-ba közülük egyedül Kolozsvár (13.) került be. A Vajdaságból kizárólag Újvidék (14.) kapott helyett a legjobb 50-ben.

Mindhárom városrészenként is vizsgált nagyvárosról elmondható, hogy van néhány kevésbé képzett lakossággal rendelkező városrésze is. Budapesten 2001-ben az alapvetően falusias jellegű 23. kerületben volt a diplomások aránya a legalacsonyabb (8,8%), amely azonban még így is meghaladta a vizsgált települések átlagértékét (7,8%). Pozsony 17 városrésze közül mindössze egy (a szintén falusias jellegű

Horvátjárfalu/Jarovce; 6,3%) nem érte el az átlagot, Kassa 22 városrészéből ugyanakkor 10 is alatta maradt. A kelet-szlovákiai nagyváros helyzetét jól mutatja, hogy e 10 városrészéből 6-ban az 5,0 százalékos értéket sem érte el a diplomások aránya, a város nyomornegyedében, a Luník IX lakótelepen (FILČÁK, R. – FICER, O. 2021) pedig rendkívül alacsony (0,2%) volt az érték. Két városrész között a legnagyobb, 27,9 százalékpontos különbség Budapesten volt, míg a másik két nagyvárosban ez az érték 20,0 százalékpont körül volt.

2001-ben a vizsgált települések közül 192-ben egyetlen egy diplomás sem élt. A legtöbb ilyen település 200 fő alatti lakosságszámú volt, de többek között az 1500 fős lakosságú szlovákiai Kislomnicon (Lomnička) is ez volt a helyzet. A 192 településből 101 magyarországi és 91 szlovákiai volt, utóbbiak közül 10 volt a magyar többségű település. Erdélyből és Vajdaságból feltehetőleg azért nem szerepelnek a listán, mert Romániában és Szerbiában az elérhető iskolázottsági adatok nem településekre, hanem az ezek együtteséből álló községekre vonatkoznak, és e községeknek legalább a központjában egész biztosan él néhány diplomás. Ha azonban Románia és Szerbia esetében is rendelkezésre állnának településekre vonatkozó adatok is, minden bizonnyal e két nagytérségben is számos diplomás lakos nélküli település lenne azonosítható.

2000-2010: eltérő növekedési pályák

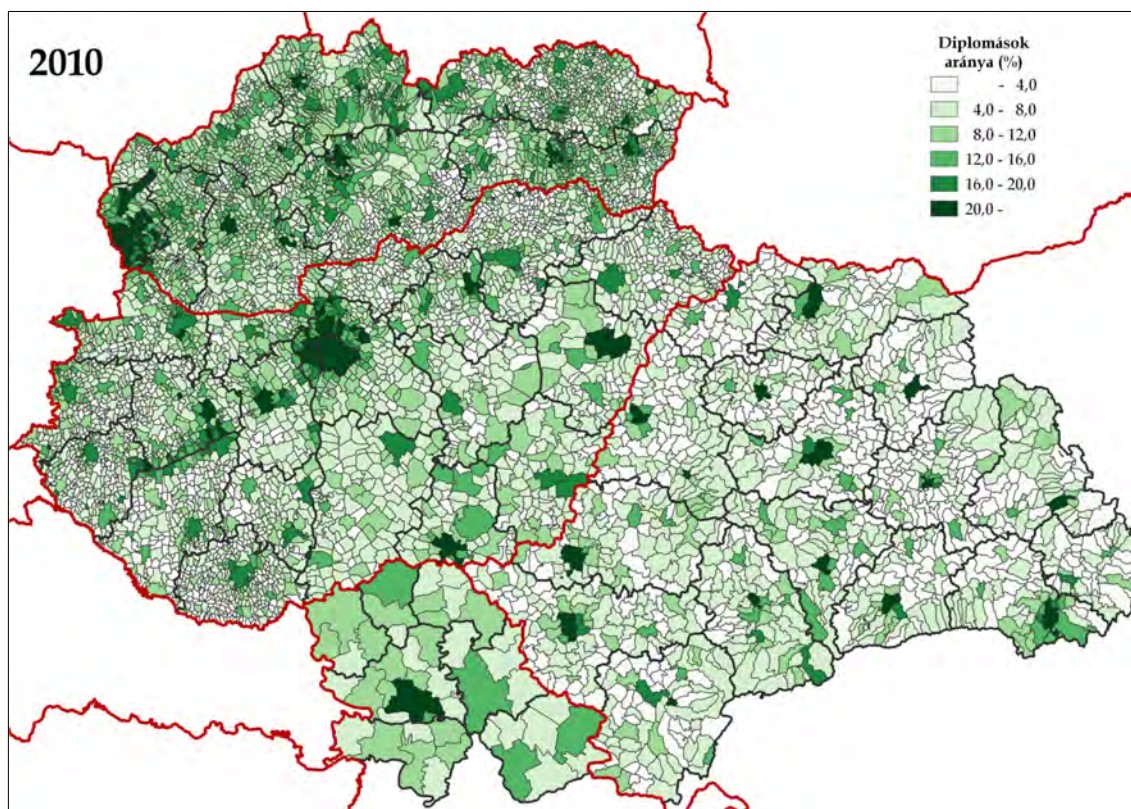
A 2001 és 2011 közötti időszak közigazgatási változásai miatt a 2001-es lista 19 magyarországi és 10 szlovákiai településsel, valamint 75 erdélyi községgel bővült, így 2011-ben a városrészek nélkül összesen 7 273, azokkal együtt pedig összesen 7 332 települést/községet vizsgáltunk.

A települési szintű eredmények térképi ábrázolásával természetesen a 2011-es évre vonatkozóan is lehetőségünk van a megyei szintű térbeli mintázatok árnyalására (16. ábra). A 2011-es térképeken a 2001-esekhez képest a legjobban talán a diplomások arányának általános, a teljes Kárpát-medencére kiterjedő növekedése érhető tetten, hiszen mindegyik nagytérségben számos megye, település és község van, ahol látványos gyarapodás figyelhető meg.

A növekedés Szlovákiában a legszembetűnőbb, ahol 2011-ben már csak néhány olyan mikrotérség volt (egyész déli és keleti térségek), ahol az alacsony képzettségű, 4,0 százalék alatti diplomás aránnyal rendelkező települések voltak többségben (16. ábra). Magyarország esetében szintén látványos a változás, amely ugyanakkor nem terjedt ki

az ország teljes területére: számos olyan térség azonosítható, melyben a 4,0 százalék alatti diplomás aránnyal rendelkező települések dominálnak.

A térképen jól beazonosítható, hogy az alacsony képzettségű lakossággal rendelkező térségek jobbára Magyarországon és Szlovákiában is megféleltethetők a különféle fejlettségi kategorizálások alapján klasszikusan perifériás, lemaradó, hátrányos helyzetű térségeknek. A Vajdaság esetében szintén látványos növekedés figyelhető meg a legtöbb térségben, amely azonban elsősorban a nagytérség kapcsán már említett településszerkezeti és adat-ellátottsági sajátosságokra vezethető vissza. A két főváros térsége természetesen 2011-ben is a magasan képzettek között volt, ahogy a Kárpát-medence más fejlett térségei (a Balaton térsége, Fejér megye északi része, Győr környéke, Brassó megye déli része, Szlovákia egyes térségei) is jól beazonosíthatók a térképen.

16. ábra: A felsőfokú végzettségűek aránya a vizsgált helyhatóságok teljes lakosságában; 2010 (%)
Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

A diplomások arányában az évtized folyamán bekövetkezett változások nagyságrendje és térbeli egyenlőtlenségei miatt ugyanakkor a megyéken belüli különbségek is jóval látványosabban érhetők tetten a 2011-es évre vonatkozó térképen, mint a 2001-esen. Ez Erdély esetében a legszembetűnőbb, ahol a megyeközpontok és a megyék többi térsége közötti, 2001-ben is jellemző különbségek 2011-re még

látványosabbak lettek. Az erdélyi megyeközpontok növekedése ugyanakkor nem csak a nagytérség többi térségéhez képest volt látványos: e városok 2011-re megelőzték a magyarországi és a szlovákiai nagyvárosok többségét is.

Szintén szembetűnő, hogy Erdélyben 2011-ben már jellemzően a megyeközpontokkal szomszédos községek is magasan iskolázottak voltak. Ez a szuburbanizációs folyamat Erdélyben leginkább Temesvár, Kolozsvár és Brassó körül figyelhető meg. Emellett azonban, e folyamattól látszólag függetlenül, a megyeközpontokon kívül is azonosítható néhány magasabban képzett térség Erdélyben, elsősorban a déli megyékben. A térségközpontok és más települések közötti különbségek a többi nagytérségben is jól azonosíthatók, bár nem annyira látványosan, mint Erdélyben. Magyarországon ez leginkább a Dunántúlon és Észak-Magyarországon jellemző, hiszen településszerkezetéből adódóan az Alföldön jóval nagyobb a képzetesebb lakossággal rendelkező települések aránya.

A fentieket ez esetben is megerősítik a települések méret és nagytérség szerint összesített adatai (*16. táblázat*). Különösen látványos az erdélyi városok pozíciójának javulása: a 200 ezer fő feletti erdélyi nagyvárosok (immár Nagyvárad nélküli) átlaga például 2011-ben már nem csak a többi nagytérség egy-egy nagyvárosának az értékét előzte meg jelentős mértékben, de a budapesti értéket is lehagyta. Emellett a 100 és 200 ezer fő közötti, valamint az 50 és 100 ezer fő közötti kategóriában is az erdélyi városok szerepeltek a legjobban. A 2001-re jellemző gyenge pozíció ezért Erdély esetében 2011-re csak az 50 ezer fő alatti kategóriákban maradt meg.

Ráadásul ezekben sem változatlanul, hiszen a magyarországi értékek, bár ezúttal is rendre meghaladták az erdélyieket, már általában közelebb voltak azokhoz, mint a magasabb szlovákiai értékekhez. Az erdélyi értékek tehát 2011-re a magyarországiakhoz majdnem minden kategóriában közelebb kerültek. Mindemellett Erdélyben 2011-re nagyon látványossá vált az 50 ezer fő alatti és fölötti kategóriák közötti különbség. További érdekesség, hogy az 500 fő alatti erdélyi községek értéke ezúttal meghaladta az 500 és 1000 fő közötti erdélyi községekéét, amit elsősorban e kategória alacsony elemszámával lehet magyarázni. Az alacsony elemszámú kategóriák átlagértékére ugyanis egy-egy kiugró értékű helyhatóság sokkal nagyobb hatással van, mint magasabb elemszámú kategóriák esetén. Egy alapvetően alacsony átlagértékű kategóriában ráadásul már egy kevésbé magas helyhatósági érték is hamarabb számít kiugrónak, mint egy magasabb átlagértékű kategóriában. Nem meglepő tehát, hogy Erdély legkisebb lakosságszámú községe, Temesfő, a rendkívül magas (25,2

százalékos) 2011-es diplomásarányával egymagában ilyen jelentős hatást gyakorol az 500 fő alatti kategóriában. Temesfő kiugró értéke nélkül ennek a kategóriának az értéke (3,7 százalék) már az 500 és 1000 közötti kategória értéke alatt lenne.

Méretkategória	Magyarország	Szlovákia	Erdély	Vajdaság	Összesen
1) főváros	27,0% (1)	27,8% (1)	-	-	27,2% (2)
2) 200 ezer fő feletti	20,8% (1)	18,6% (1)	27,4% (3)	23,0% (1)	24,4% (6)
3) 100-200 ezer fő	19,7% (7)	-	22,5% (6)	12,6% (3)	19,5% (16)
4) 50-100 ezer fő	17,7% (10)	19,4% (8)	20,2% (7)	10,5% (7)	17,1% (32)
5) 20-50 ezer fő	14,2% (42)	16,5% (29)	13,7% (28)	8,1% (16)	13,8% (115)
6) 10-20 ezer fő	12,1% (81)	14,6% (33)	10,7% (39)	6,6% (17)	11,7% (170)
7) 5-10 ezer fő	10,1% (136)	12,8% (61)	7,8% (135)	14,2% (1)	9,7% (333)
8) 2-5 ezer fő	8,1% (472)	9,6% (279)	4,6% (595)	-	6,8% (1346)
9) 1-2 ezer fő	6,9% (641)	9,4% (562)	4,1% (314)	-	7,2% (1517)
10) 500-1000 fő	5,8% (638)	8,5% (772)	3,9% (45)	-	7,1% (1455)
11) 500 fő alatti	4,7% (1125)	7,9% (1145)	4,4% (11)	-	6,3% (2281)
Összesen	14,5% (3154)	14,0% (2891)	12,8% (1183)	12,0% (45)	13,7% (7273)

16. táblázat: A felsőfokú végzettségűek aránya a vizsgált helyhatóságok teljes lakosságában településméret-kategóriák szerint; 2010 (%)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

A szlovákiai települések értékében szintén nagyon látványos volt a növekedés: a 200 ezer fő fölötti kategórián (Kassa) kívül immár mindegyik kategóriában jóval jobban teljesítettek, mint a magyarországiak. Sőt, Szlovákiában még az 500 és 1000 fő közötti települések átlagértéke is meghaladta a magyarországi 2 és 5 ezer fő közötti településeket is. A Vajdaság esetében továbbra is két község értékét nevezhetjük kiugrónak: Újvidék a 200 ezer fő fölötti és Karlóca (Sremski Karlovci) az 5 és 10 ezer fő közötti kategóriában. A többi kategóriában ugyanakkor jelentősen nőtt a vajdasági községek lemaradása (17. táblázat).

Méretkategória	Magyarország	Szlovákia	Erdély	Vajdaság	Összesen
1) főváros	9,0	8,7	-	-	8,9
2) 200 ezer fő feletti	7,6	5,8	13,0	6,7	10,1
3) 100-200 ezer fő	6,3	-	11,4	4,0	7,9
4) 50-100 ezer fő	5,9	6,9	10,9	3,3	6,7
5) 20-50 ezer fő	5,0	7,3	7,3	2,8	5,9
6) 10-20 ezer fő	4,9	7,1	6,1	2,1	5,3
7) 5-10 ezer fő	4,6	6,6	5,4	4,6	5,5
8) 2-5 ezer fő	3,7	5,5	3,1	-	3,8
9) 1-2 ezer fő	3,1	5,8	2,6	-	3,9
10) 500-1000 fő	2,7	5,4	2,5	-	4,1
11) 500 fő alatti	2,5	5,3	3,4	-	3,9
Összesen	5,3	6,3	6,8	4,1	5,9

17. táblázat: A felsőfokú végzettségűek arányának változása a vizsgált helyhatóságok teljes lakosságában településméret-kategóriák szerint; 2000-2010 (százalékpont)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

A településkategóriákat vizsgálva összességében elmondható, hogy Szlovákiában 2011-ben már minden 10 ezer fő feletti kategória teljesített a nagytérségi átlag felett, míg Erdélyben a 20 ezer fő, Magyarországon az 50 ezer fő, a Vajdaságban pedig ismét csak a 100 ezer fő feletti kategóriák haladták csak meg az adott nagytérség átlagát.

2001 és 2011 között tehát a települések többségében a diplomások arányának jelentős mértékű (átlagosan 5,9 százalékpontos) növekedése figyelhető meg, azonban ez a változás országonként, térségenként és településtípusonként is jelentős eltéréseket mutat. A leginkább kiugró növekedést jellemzően a nagyvárosok egyes agglomerációs települései/községei produkálták: Újszentes (Dumbrăvița) – Temesvár: 28,9 százalékpont; Szászfenes (Florești) – Kolozsvár: 27,7 százalékpont; Horvátgurab (Chorvátsky Grob) – Pozsony: 26,9 százalékpont).

A nagyvárosi városrészek között a legnagyobb (19,4 százalékpontos) növekedés Pozsonyligetfalu (Petržalka) városrészben volt megfigyelhető, Budapesten pedig a 9. kerületben nőtt a legdinamikusabban (15,4 százalékponttal) a diplomások aránya. A nagyvárosok közül Temesváron és Kolozsváron volt tapasztalható a legnagyobb (12,9-12,9 százalékpontos) gyarapodás, megelőzve Budapest (9,0 százalékpont) és Pozsony (8,7 százalékpont) növekedési ütemét.

A 2000-es évek első évtizedében 89 magyarországi és 20 szlovákiai településen csökkent a diplomások aránya. Ezek jellemzően 500 fő alatti kistelepülések, de a 2000 fő körüli lakosságú, jelentős arányban romák által lakott Tiszabő és Kömlő is e települések közé tartozik.

A 2001-es, legjobb 50 települést (és városrészt) tartalmazó listából a 2011-es listában 29 elem maradt benne. A 21 új település közül egy valójában nem új, hiszen Remeteszőlős már korábban is benne volt az élmezőnyben, ám ekkor még Nagykovácsi részeként. A 20 új „trónkövetelőből” 7 magyarországi és 11 szlovákiai (2 kivételével a pozsonyi várostérségbe tartozó) település, valamint (a már említett, kiugró növekedést produkáló) 2 erdélyi község volt. Az új települések közül a legmagasabbra (5. hely) a 21 fős Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Sima került. A trónkövetelők közé igazi városok nem kerültek be: a legnépesebb közöttük – a két említett erdélyi agglomerációs községen kívül – a 7 300 fős Üröm volt.

A térbeli kiegyenlítődés jeleként is értelmezhető, hogy a legjobb 50 közé 2011-ben már csak 20 nagyvárosi (11 budapesti és 9 pozsonyi) városrész került be. Az is látványos különbség 2001 és 2011 között, hogy a korábbi élmezőnyben lévő 6 népesebb

város közül 2011-ben már csak Kolozsvár és Temesvár került be. A lista legelején ugyanakkor nem sok változás történt: az első négy helyre ugyanaz a négy budapesti kerület került, ami 2001-ben is a legjobb 5-ben volt, annyi különbséggel, hogy a 2. kerület helyett ezúttal a 12. kerület értéke volt a legmagasabb. Az első három budai kerület 2011-ben is toronymagasan (45,0% feletti értékekkel) vezette a listát. A legjobb 20 közé ugyanakkor már nem 15, hanem csak 12 nagyvárosi (9 budapesti és 3 pozsonyi) városrész került be.

A városrészek nélküli, 7 273 teljes települést/községet tartalmazó lista első 50 helyére 2011-ben a fentebb említett településeken kívül még 5 magyarországi és 6 szlovákiai település, valamint 7 erdélyi város és község fért be. Az élmezőnyben így összesen már csak 23 magyarországi település kapott helyett: Budapest (28.) mellett ezúttal 14 Pest megyei, 6 dunántúli és 2 Borsod-Abaúj-Zemplén megyei település (közülük Sima az 1. helyen). Érdekesség, hogy a magyarországi megyeközpontok 2011-re egytől-egyig eltűntek az élmezőnyből. Emellett a fővárosi agglomeráció dominanciája is megtört, hiszen e térségből immár csak 3 település (Telki, Budakeszi, Nagykovácsi) szerepelt a legjobb 10-ben.

E két fenti jelenség közül Szlovákiára csak az egyik volt igaz: a kerületközpontok közül 2011-ben már kizárólag Pozsony (20.) tudott bekerülni a legjobb 50 közé. A szlovák főváros agglomerációs települései ugyanakkor a budapestivel pont ellentétesen mozogtak, hiszen az előbbi listán még nem, a 2011-esen viszont már szép számmal szerepeltek: az élmezőnybe került 16 szlovákiai településből 11 a pozsonyi várostérség része volt. A legjobb 50-be ezúttal vajdasági község nem került be, így a fennmaradó 11 helyen erdélyi városok és községek osztoztak: 7 megyeszékhely és 3 agglomerációs község mellett egy apró krassó-szörényi község, Temesfő (Brebu Nou) is bekerült. A megyeszékhelyek közül a legjobban Kolozsvár (11.) és Temesvár (21.) teljesített, a községek közül pedig Újszentes (Dumbrăvița) (2.) és Szászfenes (Florești) (5.).

A nagyvárosok belső szerkezetét tekintve összességében elmondható, hogy a 2001-es helyzet nem változott meg jelentősen 2011-re. A városrészi rangsort továbbra is toronymagasan vezették az említett budai kerületek, sőt, az első tíz városrészből már nem 6, hanem 8 volt budapesti. Kassa városrészei ugyanakkor a korábbinál is gyengébben teljesítettek: míg 2001-ben a városrészi rangsor első 25 helyére 3 kassai városrész is bekerült, 2011-ben már egy sem. A leggyengébben teljesítő budapesti

kerület ezúttal a 21. kerület volt, amelynek értéke (14,4%) viszont ezúttal is fölülmúlta a vizsgált összes település átlagértékét (13,7%).

Pozsony városrészei közül szintén nem volt már egy sem az átlagérték alatt, sőt, a leggyengébben teljesítő pozsonyi városrész 4 budapesti kerületet is megelőzött. A teljes településlistát tekintve összességében Kassa városrészei is javítottak a helyzetükön, hiszen immár nem 10, hanem csak 6 városrész értéke volt a vizsgált összes település átlaga alatt, az 5,0 százalékot pedig egyedül a Luník IX lakótelep értéke nem érte el. A nagyvárosokon belüli különbségek Pozsonyban enyhén csökkentek, Kassán és Budapesten pedig mérsékelten növekedtek. Két városrész között a legnagyobb (32,6 százalékpontos) különbség így ezúttal is Budapesten volt, míg a másik két nagyvárosban továbbra is 20,0 százalékpont körül volt ez az érték.

2001 óta jelentősen csökkent azoknak a településeknek a száma, ahol egyetlen diplomás sem élt: 2011-ben már csak 30 magyarországi és 6 szlovákiai településről beszélünk, melyek lakossága minden esetben 500 fő alatt volt.

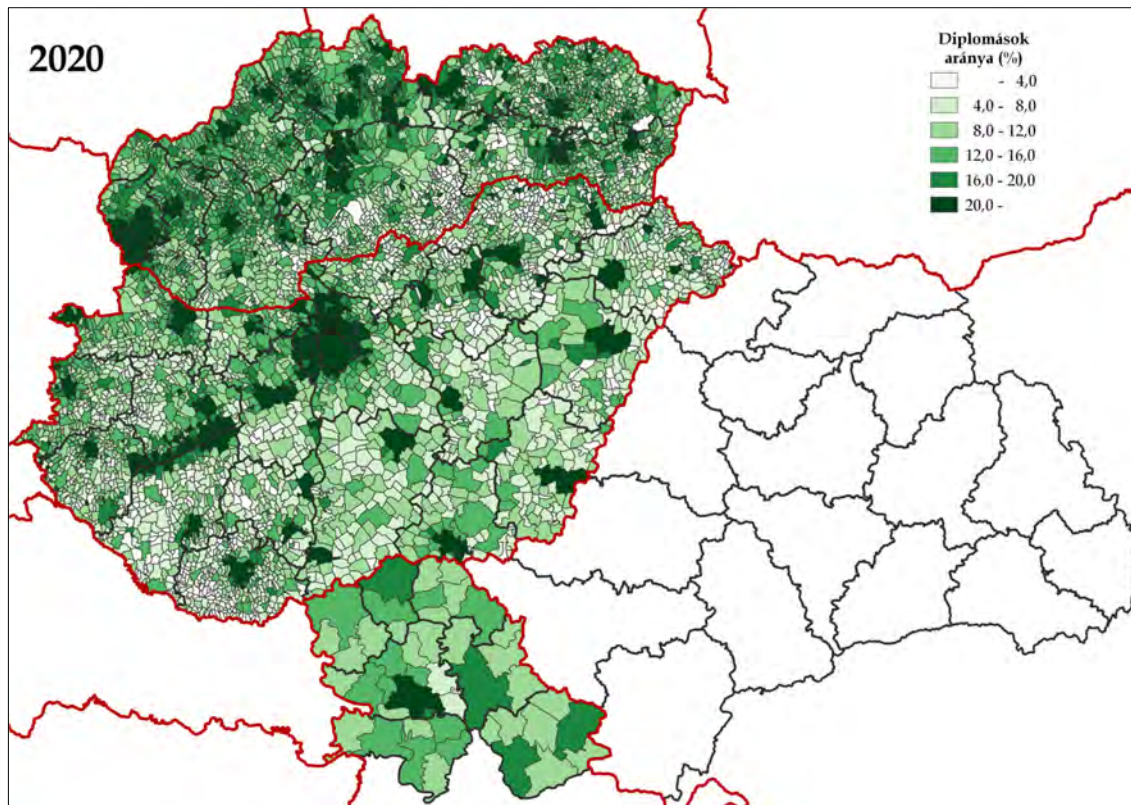
2010-2020: a perifériák folytatódó leszakadása

Mivel a legfrissebb romániai népszámlálás iskolázottsági adatai LAU szinten a kutatás idején nem voltak elérhetők, a 2021-es évre vonatkozó elemzésből kénytelen voltam kihagyni az erdélyi városokat és községeket. Érdemes ezért figyelembe venni, hogy a 2021-re vonatkozó elemzés így csak korlátozottan hasonlítható össze a 2001-re és a 2011-re vonatkozó elemzésekkel. 2011 és 2021 között nem történt jelentősebb közigazgatási változás, ezért a három vizsgált nagytérséghez kapcsolódóan – a 2011-es listához hasonlóan – 2021-ben is 6 090 települést/községet vizsgáltam összesen, a nagyvárosi városrészekkel együtt pedig összesen 6 149-et.

A vizsgált településeken a diplomások arányának 2011 és 2021 közötti növekedése összességében majdnem megismételte az előző évtized ugrásszerű változásait: a 2000-es években Erdély nélkül átlagosan 5,5 százalékpontos, a 2010-es években pedig 4,8 százalékpontos volt a növekedés. Ez a változás ugyanakkor ezúttal is jelentős eltéréseket mutatott országonként, térségenként és településtípusonként. A települési szintű eredmények térképi ábrázolásával természetesen a 2021-es évre vonatkozóan is lehetőségünk van a megyei szintű térbeli mintázatok árnyalására (17. ábra).

A diplomások arányának általános, mindhárom vizsgált nagytérségre kiterjedő növekedése mellett a legszembetűnőbb Magyarországon és Szlovákiában is a képzett és

a képzelten térségek közötti különbségek növekedése, vagyis a hátrányos helyzetű térségek folytatódó leszakadása. Észak-Magyarország, Dél-Dunántúl, valamint a Besztercebányai és a Kassai kerületek e perifériás térségei ezúttal jóval markánsabban kirajzolódnak, mint a korábbi évek térképein (17. ábra).

17. ábra: A felsőfokú végzettségűek aránya a vizsgált helyhatóságok teljes lakosságában; 2020 (%)
Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

A legjobban teljesítő térségek szintén markánsabban kirajzolódnak a 2021-es térképen, mint a korábbiakon. A megyéken belüli különbségek ugyanakkor – részben az erdélyi adatok hiánya, részben pedig a többi nagytérség településeinek részleges felzárkózása miatt – ezúttal kevésbé látványosak, mint 2011-ben.

Az adathiány miatt a települések méret és nagytérség szerint összesített adatainak elemzése sem lehet teljes (18. táblázat). Az viszont a három nagytérség településeit vizsgálva is megállapítható, hogy a fővárosok értéke ezúttal is kimagaslik. Emellett, az egyes nagytérségeken belül ismét látványos határvonal húzódik bizonyos kategóriák között: Magyarországon a főváros és a többi település között, a Vajdaságban az egyetlen 200 ezer fő fölötti (Újvidék) és a többi község között, Szlovákiában pedig Pozsony és a többi település, valamint az 50 ezer fő feletti és alatti települések között is markáns különbségek figyelhetők meg.

Méretkategória	Magyarország	Szlovákia	Erdély	Vajdaság	Összesen*
1) főváros	34,1% (1)	37,6% (1)	-	-	34,8% (2)
2) 200 ezer fő feletti	-	27,5% (1)	-	29,8% (1)	28,9% (5)
3) 100-200 ezer fő	25,4% (7)	-	-	17,0% (3)	23,3% (15)
4) 50-100 ezer fő	22,5% (10)	27,8% (7)	-	14,5% (3)	23,2% (29)
5) 20-50 ezer fő	19,9% (41)	20,8% (28)	-	12,3% (17)	18,5% (109)
6) 10-20 ezer fő	16,6% (81)	18,2% (32)	-	10,1% (13)	16,3% (170)
7) 5-10 ezer fő	13,7% (130)	16,7% (66)	-	10,6% (8)	14,5% (344)
8) 2-5 ezer fő	11,6% (466)	13,5% (301)	-	-	12,4% (1334)
9) 1-2 ezer fő	9,5% (584)	13,3% (581)	-	-	11,4% (1475)
10) 500-1000 fő	8,6% (682)	12,5% (754)	-	-	10,6% (1502)
11) 500 fő alatti	7,6% (1152)	11,7% (1120)	-	-	9,7% (2288)
Összesen	19,1% (3154)	19,0% (2891)	-	16,9% (45)	18,8% (7273)

18. táblázat: A felsőfokú végzettségűek aránya a vizsgált helyhatóságok teljes lakosságában településméret-kategóriák szerint; 2020 (%)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

*Erdély nélkül

A szlovákiai települések ettől függetlenül immár mindegyik kategóriában jóval jobban teljesítettek, mint a magyarországiak. Sőt, a szlovákiai 50 és 100 ezer fő közötti városok már a magyarországi 100 és 200 ezer fő közöttiek értékét is meghaladták. Másrészt, Szlovákiában immár az 500 fő alatti települések átlagértéke is meghaladta a magyarországi 2 és 5 ezer fő közötti településeket is. A magyarországi települések lemaradása mindemellett leginkább a 2 ezer fő alatti kategóriákban érhető tetten (19. táblázat). A vajdasági községek lemaradása továbbra is látványos minden 200 ezer fő alatti kategóriában.

Méretkategória	Magyarország	Szlovákia	Erdély	Vajdaság	Összesen*
1) főváros	7,0	9,7	-	-	7,6
2) 200 ezer fő feletti	-	8,9	-	6,9	7,9
3) 100-200 ezer fő	5,8	-	-	4,4	5,6
4) 50-100 ezer fő	4,8	8,4	-	4,0	6,9
5) 20-50 ezer fő	5,6	4,3	-	4,2	4,7
6) 10-20 ezer fő	4,5	3,6	-	3,4	4,3
7) 5-10 ezer fő	3,6	3,9	-	-3,6	3,5
8) 2-5 ezer fő	3,6	3,9	-	-	3,7
9) 1-2 ezer fő	2,6	3,9	-	-	3,3
10) 500-1000 fő	2,9	4,0	-	-	3,4
11) 500 fő alatti	2,9	3,8	-	-	3,3
Összesen	4,6	5,1	-	4,9	4,8

19. táblázat: A felsőfokú végzettségűek arányának változása a vizsgált helyhatóságok teljes lakosságában településméret-kategóriák szerint; 2010-2020 (százalékpont)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

*Erdély nélkül

Összességében elmondható, hogy 2021-ben Szlovákiában és Magyarországon minden 20 ezer fő feletti kategória a nagytérési átlag felett teljesített, míg a

Vajdaságban továbbra is csak a 100 ezer fő feletti kategóriák haladták meg a nagytérségi átlagot.

A települési eredményeket még részletesebben vizsgálva megállapítható, hogy a 2000-es évekhez hasonlóan ezúttal is volt néhány kiugró, 20 százalékpont feletti növekedést produkáló település (7 db). Ezek egy kivételével mind 100 fő alatti aprófalvak voltak. Az egyetlen kivétel Pozsony Óvárosa volt, amely a 2000-es évek meglepően alacsony növekedését követően ezzel a kiugró (21,4 százalékpontos) növekedéssel 2001 után újra bebiztosította magának a helyet a legjobb 5 között. A két szlovák nagyváros erősödését jól szemlélteti, hogy az Óváros mellett további 8 pozsonyi, valamint 9 kassai városrész is jelentős, 10 százalékpont feletti növekedést produkált.

A budapesti kerületekről ez nem mondható el: a legnagyobb növekedést produkáló 8. kerületben is csak 9,6 százalékpontos volt ez az érték. A 2000-es évektől eltérően a 2010-es években a nagyvárosok és az agglomerációs települések között sem volt igazán kiugró változás: a legnagyobb növekedést előbbiek közül Besztercebánya (9,1 százalékpont), utóbbiak közül pedig a Pozsony-környéki Tótgurab (Slovenský Grob; 15,5 százalékpont) produkálta.

Ezúttal is volt viszont számos olyan település (155 magyarországi és 239 szlovákiai), ahol csökkent a diplomások aránya. A 2000-es évekkkel ellentétben, a 2010-es években ez a jelenség már nem kizárólag a kistelepülésekre volt jellemző: Pozsony 2,4 százalékpontos csökkenést produkáló Pozsonyligetfalu (Petržalka) városrésze mellett több szlovákiai kis- és középvárosban volt megfigyelhető, elsősorban a Besztercebányai (Losonc, Rimaszombat, Fülek) és a Kassai (Szepsi, Nagykapos, Nagymihály) kerületekben. Nem volt ritka a 3,0 százalékpontot meghaladó csökkenés sem. Emellett, a szlovákiaiainál ugyan kisebb számban és mértékben, de Magyarországon is csökkent a diplomások aránya néhány közepes méretű (1000 és 3000 fő közötti) községben is, elsősorban a keleti országrészben. Ennek oka feltehetőleg, hogy e jelentős arányban romák lakta településekről az évtized folyamán a képzettebb lakosság egy része fejlettebb térségekbe költözött, a települések növekvő arányú roma lakossága körében pedig eközben csak minimális mértékben növekedett a diplomások száma.

Az élmezőnyben ezúttal kevesebb változás történt, mint a 2000-es évek első évtizedében: a 2011-es, legjobb 50 települést (és városrészeket is) tartalmazó listából a 2021-esben 35 település maradt benne. A 15 új település közül 4 magyarországi és 11 szlovákiai volt, előbbiek többsége aprófalva, míg utóbbiak között nagy számban

szerepelnek Pozsony és Kassa városrészei. Utóbbi jelenség is sejteti, hogy az élmezőny 2000-es évekre jellemző térbeli kiegyenlítődése a 2010-es években megfordulni látszik: 2021-ben a legjobb 50 településnek több mint a fele nagyvárosi (12 budapesti, 11 pozsonyi és 5 kassai) városrész volt. A lista legelején szintén alig volt változás, a korábban az első ötben szereplő négy budapesti kerület között megint csak a sorrend változott: ezúttal az 1. kerület került az élre, megelőzve a 2., a 12. és az 5. kerületeket.

A szlovákiai települések előretörése a városrészek nélküli élmezőnyben is látványos volt: az erdélyi települések nélküli, 6 090 teljes települést/községet tartalmazó lista első 50 helyén 2021-ben már pontosan fele-fele arányban osztoztak magyarországi és szlovákiai települések – az első 20-ba ugyanakkor már csak 4 szlovákiai település fért be. Pozsonyon (10.) és Budapesten (20.) kívül ezúttal csak két szlovákiai kerületközpont, Besztercebánya (48). és Nyitra (49.) fért be az élmezőnybe. Az 50-es listán 2021-ben is többségben voltak Budapest és Pozsony agglomerációs települései, néhány szlovákiai és Borsod-Abaúj-Zemplén megyei aprófalú mellett. A listát azonban meglepő módon ez utóbbiak vezetik: az első 5 helyből négyen Borsod-Abaúj-Zemplén megyei település volt (Sima, Tornakápolna, Tornabarakony, Keresztéte), míg Telki megőrizte a 2011-es 3. helyét.

Ahogy arra már a fentebb leírtakból is lehet következtetni, a 2010-es években a nagyvárosok városrészeinek a sorrendje is jelentősebb mértékben változott, mint a 2000-es években. Bár kassai városrész az első 10 helyre továbbra sem tudott bekerülni, az első 25-ben a kelet-szlovákiai városnak már 5 városrésze is szerepelt 2021-ben. A leggyengébben teljesítő budapesti kerület ismét a 23. kerület volt, amelynek értéke (20,4%) viszont ezúttal is fölülmúlta a vizsgált összes település átlagértékét (18,8%). A legkevésbé képzett pozsonyi városrész (Pozsonypüspöki, 24,8%) pedig ezúttal már 7 budapesti és 9 kassai városrészt is maga mögé utasított.

Bár Kassa városrészei összességében látványos növekedést produkáltak, a leggyengébben teljesítő városrészek (6 db) továbbra is a kelet-szlovákiai városhoz tartoznak, melyek közül négyen nem érték el a vizsgált összes település átlagértékét. A város Luník IX lakótelepe továbbra is rendkívül alacsony, 0,1 százalékos értéket produkált. A nagyvárosokon belüli különbségek Budapesten enyhén csökkentek, Pozsonyban mérsékelten, Kassán pedig jelentősen növekedtek. Két városrész között a legnagyobb különbség így ezúttal már Kassán volt (38,0 százalékpont). Összességében elmondható, hogy Pozsony a korábbiaknál nagyobb előnyre tett szert Budapesttel (3,5

százalékpont) és Kassával (10,0 százalékpont) szemben is, míg a Budapest és Kassa közötti különbség enyhén csökkent (8,5-ről 6,5 százalékpontra).

A három vizsgált nagytérsgében 2021-ben 23 db olyan település volt, ahol egyetlen diplomás sem lakott. A 13 magyarországi és 10 szlovákiai település mindegyike 500 fő alatti volt.

Csökkenő helyhatósági szintű egyenlőtlenségek, mérsékelt megyén belüli közeledés

A fentebb bemutatott helyhatósági szintű területi mintázatokat megerősítik, és egyben árnyalják a felsőfokú végzettségűek területi eloszlásának egyenlőtlenségeire számított súlyozott relatív szórás értékek (20. táblázat). Érdekes megjegyezni, hogy LAU szinten ezek az értékek természetesen minden esetben jóval magasabbak, mint a megyei szintre vonatkozó adatok, hiszen előbbi esetben az utóbbinál két nagyságrenddel nagyobb számú, így jóval nagyobb diverzitást mutató területegységekről beszélünk, melyeket ráadásul utóbbiak magukban is foglalnak. Azt is fontos látni, hogy a 2021-es évre vonatkozó helyhatósági szintű erdélyi adatok hiánya miatt még a 2001 utáni időszakra sem tudunk teljes összehasonlítást mutatni.

Ami a rendelkezésre álló adatokból biztosan kijelenthető a vizsgálat teljes területére vonatkozóan, hogy a helyhatósági szintű szórás érték a 2000-es évek első évtizedében a megyei szintű értéket is meghaladó (11,2 egységnyi) mértékben csökkent. Hasonlóan dinamikus (10,2 egységnyi) csökkenést mutatott ugyanebben az időszakban a helyhatóságok erdélyi községek nélküli csoportja is. E térségcsoportnak már nem csak a 2000-es, hanem a 2010-es években történt változását is össze tudjuk vetni a megyei érték ugyanebben az időszakban lezajlott csökkenésével (14. táblázat).

Nagytérsg	2000	2010	2020
Magyarország (N=3154)	61,9	55,4	51,7
Szlovákia (N=2928)	68,6	48,2	47,9
Erdély (N=1183)	82,7	70,5	-
Vajdaság (N=45)	47,1	45,7	42,6
Összesen (N=7310)	69,0	57,9	-
Erdély nélkül összesen (N=6127)	63,0	52,8	49,9

20. táblázat: A vizsgált helyhatóságok teljes lakosságán belül a felsőfokú végzettségűek arányának súlyozott relatív szórás mutatói az egyes nagytérsgékben; 2000, 2010, 2020

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

Mindezek alapján megállapítható, hogy a vizsgált húsz év alatt a Kárpát-medencében a felsőfokú végzettségűek területi eloszlásának helyhatósági szinten mért jelentős egyenlőtlenségei összességében a megyei szinten mért csökkenéshez hasonló, azt enyhén meghaladó mértékben csökkentek. Mindez a vizsgálat teljes területére

vonatkozóan egyben azt is implikálja, hogy az egyes megyéken belüli jelentős területi különbségek összességében csak minimális mértékben csökkentek ebben az időszakban, sőt, 2010 és 2020 között már enyhén növekedtek (21. táblázat).

Nagytertség	2000	2010	2020
Magyarország	16,3	14,1	13,4
Szlovákia	26,9	16,4	19,4
Erdély	52,1	44,7	-
Vajdaság	22,6	20,3	17,5
Összesen	24,3	22,3	-
Erdély nélkül összesen	19,4	15,0	15,2

21. táblázat: A felsőfokú végzettségűek arányának megyei és helyhatósági szintű súlyozott relatív szórás mutatói közötti különbségek az egyes nagytertségekben; 2000, 2010, 2020

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

A teljes vizsgált területre vonatkozó értékek mellett érdemes megvizsgálni az egyes nagytertségeken belüli helyhatósági szintű területi különbségeket is (20. táblázat). A legjobban talán az tűnik fel, hogy a vajdasági községek értékei jóval alacsonyabbak, mint a többi nagytertségben mért értékek, és inkább közelítenek a megyei értékekhez. Ez persze nem meglepő, hiszen a vajdasági községek létszámukban és méretükben is közelebb állnak a megyei szinthez, mint a – többi helyhatóság által reprezentált – településihez.

A Vajdaság kapcsán feltűnő ugyanakkor az is, hogy a 2000-es évek első évtizedében a területi egyenlőtlenségek csökkenése jóval kisebb mértékű (1,5 egységnyi) volt, mint a többi nagytertségben. Visszaidézve a megyei eredményeket, ez persze szintén nem meglepő, hiszen ebben az időszakban a megyék közötti különbségek pont, hogy enyhén növekedtek a Vajdaságban (14. táblázat). Mindezek ismeretében elmondható, hogy 2001 és 2021 között a Vajdaságban a megyéken belüli – összességében mérsékelt – területi különbségek enyhén (5,1 egységgel) csökkentek (20. táblázat).

A vajdaságiaknál végig magasabbak voltak a szlovákiai és a magyarországi értékek. A két ország közül 2001-ben még az előbbiben, 2011-től viszont már az utóbbiban voltak magasabbak a települési szintű egyenlőtlenségek. Ennek oka, hogy e két év között Szlovákiában rendkívüli (20,5 egységnyi) mértékben csökkent a diplomások arányának települési szintű súlyozott relatív szórás mutatója. Az országban 2011-re ezzel lényegében a vajdasági szintre csökkent az egyenlőtlenség mértéke. Ebben az évtizedben megyei szinten is jelentős, ám a helyhatósági szintűhöz képest csak fele akkora csökkenést tapasztalhattunk az országban. Ezért kijelenthető, hogy

Szlovákiában ezzel együtt a megyéken (kerületeken) belüli – összességében közepes nagyságú – területi különbségek is lecsökkentek.

A 2010-es évtizedben ugyanakkor csak minimálisan, a megyeinél kisebb mértékben csökkentek a szlovákiai települési szintű egyenlőtlenségek, vagyis ebben az évtizedben a megyéken belüli területi különbségek még enyhén növekedtek is az országban. Magyarország a szlovákiai pályához képest kiegyensúlyozottabb változást mutatott települési szinten is: a 2000-es évek első és második évtizedében is közepes, a megyei szinten mért csökkenést minimálisan meghaladó mértékben csökkentek a települési szintű egyenlőtlenségek. Hazánkban tehát – az átlagosnál alapvetően jóval kisebb – megyéken belüli különbségek csak minimálisan csökkentek a két vizsgált évtizedben (21. táblázat).

A négy nagytérség közül Erdélyben voltak messze a legnagyobbak a helyhatósági szintű különbségek (20. táblázat). Mindeközben a megyei szintű különbségek itt alacsonyabbak voltak, mint Szlovákiában vagy Magyarországon. Ez a rendkívül magas (45-50 egységnyi) megyéken belüli területi különbségekkel magyarázható (21. táblázat). Mindez megerősíti a fentebb említett, a területi mintázatok vizsgálata során kapott eredményeket, melyek alapján Erdélyben a megyeközpontok és a megyék többi térsége között hatalmas iskolázottsági különbségek vannak.

IV.3. A diplomások arányának térbeli együttmozgása egyéb társadalmi-gazdasági jellemzőkkel

A felsőfokú végzettség térbeli mintázatai és egyenlőtlenségei mellett szintén izgalmas kérdés, hogy a vizsgált térségekben a felsőfokú végzettségűek aránya milyen szorosan mozog együtt más társadalmi-gazdasági jellemzőkkel. A fejezet első része a megyei, a második a helyhatósági szintű eredményeket ismerteti.

IV.3.1. Erős megyei szintű kapcsolatok

Megyei szinten az egyes nagytérségekre vonatkozóan³⁵ nem, ám a teljes vizsgált terület kapcsán érdemes megvizsgálni, hogy mennyire mozog együtt a diplomások aránya más társadalmi-gazdasági jelenségekkel (22. táblázat). Az eredmények alapján a magas végzettség – egy kivétellel – mindegyik vizsgált mutatóval erős pozitív irányú

³⁵ Az egyes nagytérségeken belüli folyamatok vizsgálatát ezúttal kihagytam, ugyanis a megyék száma még a teljes vizsgált területen is csak éppen, hogy eléri a korrelációs számítás statisztikailag javasolt elemszámának alsó határát (N=51, illetve bizonyos esetekben N=44).

kapcsolatban van. Sőt, a gazdasági teljesítménnyel (BHÉ/fő és GDP/fő) és a magas hozzáadott értékű ágazatok (foglalkoztatottsági és hozzáadott értékbeli) jelenlétével való kapcsolat rendkívül erősnek³⁶ bizonyul. E négy fejlettségi mutatóval való szoros együttmozgás – az adathiányokból fakadó módszertani kérdőjelekkel együtt is – megerősíti a kutatás egyik alaphipotézisét, mely szerint egy adott térségben a felsőfokú végzettségűek aránya nagyon erős összefüggést mutat a gazdaság fejlettségével és fejlődési lehetőségeivel.

A vizsgált társadalmi-gazdasági jelenségek közül tehát egyedül a kisebbségi nemzetiségű lakosság aránya³⁷ a kivétel: ezzel ugyanis a diplomások aránya rendre enyhe negatív irányú korrelációt mutat, mely azonban egyre erősödik. Nyilvánvaló tehát, hogy alapvetően a kisebbségi lakosság jelenléte és a diplomások aránya között is fennáll egyfajta negatív irányú kapcsolat, még akkor is, ha ez természetesen nem olyan szoros, mint a vizsgált jelenséggel jóval direkter módon összekapcsolódó társadalmi-gazdasági jellemzők (pl. gazdasági fejlettség) esetében. Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy például a foglalkoztatottak arányával való kapcsolat erőssége 2000-ben még közelebb állt a kisebbségi lakosság arányával való kapcsolatéhoz, mint a fejlettségi mutatókkal valóéhoz. Innen nézve a diplomások aránya és a kisebbségi lakosság aránya közötti kapcsolat erőssége nem is feltétlenül olyan enyhe.

³⁶ Mivel a vajdasági adathiányok miatt általában pont ebben a három esetben volt alacsonyabb a vizsgálat elemszáma, mindez nem jelenthető ki teljes bizonyossággal.

³⁷ A diplomások aránya és a magyarságarány közötti kapcsolatot az V. fejezet tárgyalja jóval részletesebben.

Társadalmi-gazdasági mutató	2000	2010	2020
Lakosságszám	0,59	0,68	0,72
Népsűrűség	0,65	0,63	0,63
A térségközpont lakosságszámának aránya a térség teljes lakosságszámából	0,73	0,74	0,70
Kisebbségi nemzetiségű lakosság aránya az összes ismert nemzetiségű lakosságból	-0,26	-0,27	-0,29
A 15 éven felüli lakosságból a foglalkoztatottak aránya	0,47	0,74	0,74
BHÉ/fő*	0,87	0,81	0,82
GDP/fő**	0,86	0,81	
A foglalkoztatottak teljes létszámából a magas hozzáadott értékű ágazatokban foglalkoztatottak aránya**	0,86	0,84	
A Bruttó Hozzáadott Értékből a magas hozzáadott értékű ágazatok hozzáadott értékének az aránya**	0,85	0,80	

22. táblázat: A felsőfokú végzettségűek aránya, valamint néhány egyéb fontos társadalmi-gazdasági mutató Pearson-féle korrelációs együtthatójának értékei a vizsgált megyékben; 2000, 2010, 2020

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

* A mutató esetében a vajdasági körzetekre vonatkozóan a 2000-es és a 2010-es évre nem állt rendelkezésre adat, ezért ezen évek értéke csak a másik három nagytertség megyéire vonatkozik

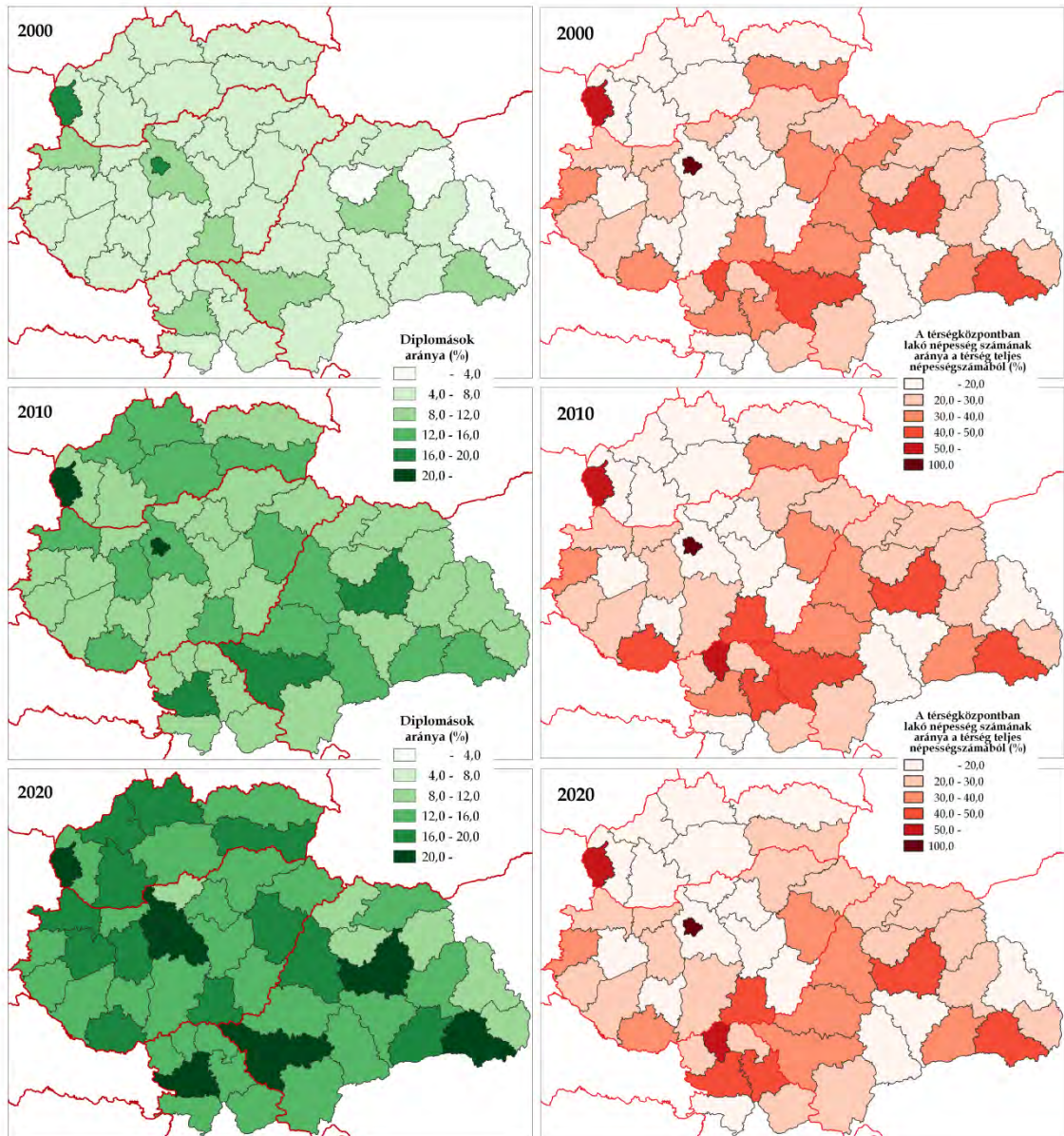
**E három mutató esetében a vajdasági körzetekre vonatkozóan egyáltalán nem állt rendelkezésre adat, ezért az érték csak a másik három nagytertség megyéire vonatkozik mindhárom évben

A kapcsolatok erősségének a változásait vizsgálva elmondható, hogy míg a 2000-es években a fejlettségi mutatókkal való nagyon szoros kapcsolat mind a négy esetben gyengült, addig a többi jelenséggel való kevésbé szoros kapcsolat – a népsűrűség kivételével – minden esetben erősödött. A lakosságszámmal és kiváltképp a foglalkoztatottsággal való összefüggés erősödése ráadásul kifejezetten látványos volt. A 2010-es években a korábbival pont ellentétes folyamatok játszódtak le: míg a fejlettségi mutatókkal való kapcsolat enyhén erősödött, addig a többi jelenséggel való kapcsolat – a lakosságszám és a kisebbségek aránya kivételével – enyhén gyengült vagy stagnált.

A diplomások aránya és a vizsgált egyéb társadalmi-gazdasági jellemzők közötti kapcsolatok erősségét érdemes árnyalni a mutatók megyei szintű térbeli mintázatának térképi összehasonlításával is. Így ugyanis nem pusztán a kapcsolatok erőssége mérhető, de kiszűrhatjuk a térbeli mintázatok hasonlóságait és különbségeit, a tipikusan és az atipikusan „viselkedő” térségeket is. Jelentőségük miatt a továbbiakban három kiemelt mutatóval (a térségközpontban lakó népesség térségbeli arányával, a BHÉ/fő értékével, valamint a kisebbségek arányával) foglalkozunk részletesen.

A térségközpontban lakó népesség térségbeli arányának a diplomások arányával való szoros együttmozgása az előző fejezetben összefoglalt helyhatósági szintű eredmények ismeretében nem meglepő (18. ábra). A kapcsolat erőssége Erdélyben a leglátványosabb: itt a két mutató értékei jellemzően követik egymást, ami szintén

egybevág az Erdélyre vonatkozó helyhatósági szintű eredményekkel. Az egyetlen látványos erdélyi kivétel Hunyad megye, ahol elsősorban – a térségközpont Dévához hasonló lakosságsszámmal rendelkező, viszonylag iskolázott – Vajdahunyad értékei torzíthatják az eredményeket. Hunyad megye mellett említést érdemel még Arad és Bihar megye is, melyek iskolázottsága 2000-ben még elmaradt a településstruktúrájuk alapján következő szinttől. 2010-re azonban már ezek a megyék is felzárkóztak iskolázottságban a többi hasonló településstruktúrájú megyéhez.

18. ábra: A diplomások aránya és a központi településen lakó népesség térségbeli aránya a vizsgált megyékben; 2000, 2010, 2020 (%)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

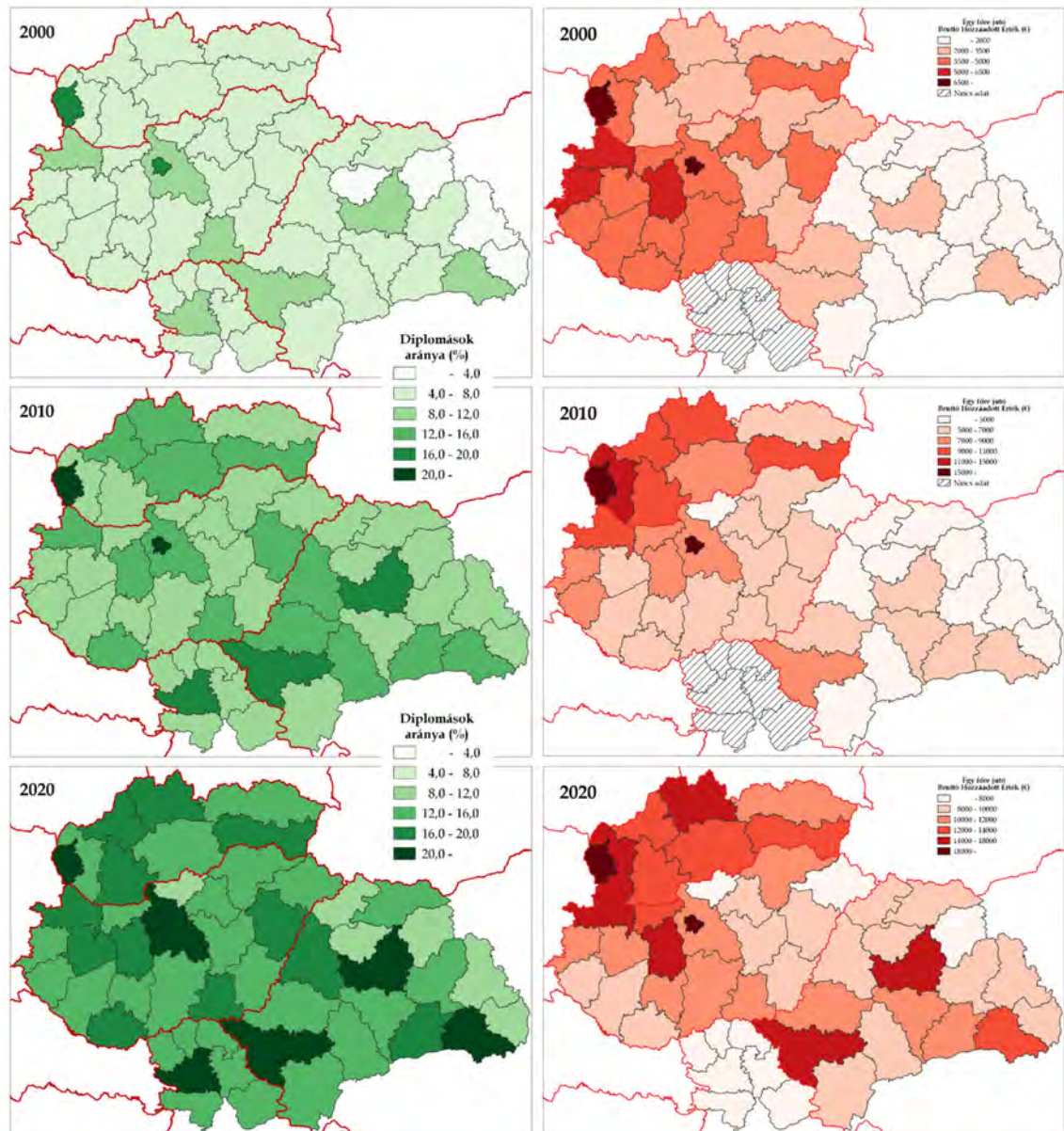
A többi nagytérség esetében nem ennyire látványos a kapcsolat, de a megyék többsége ezekben a térségekben is hasonlóan viselkedik mindkét mutató esetében.

Kivételt jelentenek Szlovákia középső részének alacsony lakosságszámú központtal rendelkező, iskolázottabb kerületei, valamint a pont fordítva jellemezhető vajdasági Észak-Bácska és Közép-Bánát. Pest megye látványos különütassága valójában csak annak köszönhető, hogy a megye valódi központja Budapest, melynek értéke azonban nem jelenik meg a Pest megyei értékben.

A térségközpontban lakók arányváltozása tízéves időtávban általában nem kifejezetten hangsúlyos. Néhány megyében ugyanakkor azonosíthatók a 2000-es évek első és második évtizedének az átlagosnál dinamikusabb mobilitási jellemzői. Mindez a Vajdaságban a leglátványosabb: az ottani körzetekben általában jelentősen növekedett a térségközpontban lakók aránya. A többi nagytérség megyéiben ennél mérsékeltebb változások zajlottak le (pozitív és negatív irányban egyaránt), bár előfordult néhány kiugró aránynövekedés (Maros, Kolozs és Bács-Kiskun megyék) és aránycsökkenés (Nógrád, Temes és Brassó megyék, Pozsonyi és Kassai kerület) is.

A térségközpontban lakók arányának összességében minimális változása azért is érdekes, mert ezzel ellentétben a diplomások aránya ugyanebben az évtizedben dinamikusán növekedett a teljes térségben. A két mutató közötti kapcsolat erőssége ugyanakkor Kárpát-medencei szinten a tíz év alatt csak minimálisan (1,6 százalékponttal) változott, amely alapján elsőre a két mutató változásának a fent leírtaknál jóval szorosabb együttmozgására lehetne következtetni. A központi népesség arányának változása ugyanakkor sem a diplomások arányával, sem ezen arány 2000-es években történt változásaival nem mutat összefüggést.

Az egy főre jutó Bruttó Hozzáadott Értékkel még szorosabb a kapcsolat, ezért ebben a vonatkozásban még nagyobb hasonlóságot feltételezhetünk a térképek között (19. ábra). 2000-re vonatkozóan Erdélyben valóban nagyon szembetűnőek a mindkét jellemzőben jól teljesítő megyék, a többi nagytérség esetében azonban kevésbé látványosak a hasonlóságok. A konkrét térségi adatokat összevetve ugyanakkor kiderül, hogy Szlovákia hasonlóan iskolázott kerületei között valójában gazdasági teljesítmény tekintetében sincs nagy eltérés, bár a szórás értékek ez esetben valamivel nagyobbak. Magyarország esetében szintén nem túl látványosak a 2000-es hasonlóságok, bár tény, hogy a magasabban iskolázott megyékben a gazdasági teljesítmény is minden esetben átlag fölötti volt. Erdély kapcsán ugyanakkor az évezred elején egy általános gazdasági lemaradásról is beszélhetünk: az itteni megyék gazdasági teljesítményben rendre alulmaradnak a hasonló iskolázottsági értékkel bíró szlovákiai és magyarországi társaikkal szemben.

19. ábra: A diplomások aránya (%) és az egy lakosra jutó BHÉ értéke (€) a vizsgált megyékben; 2000, 2010, 2020

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

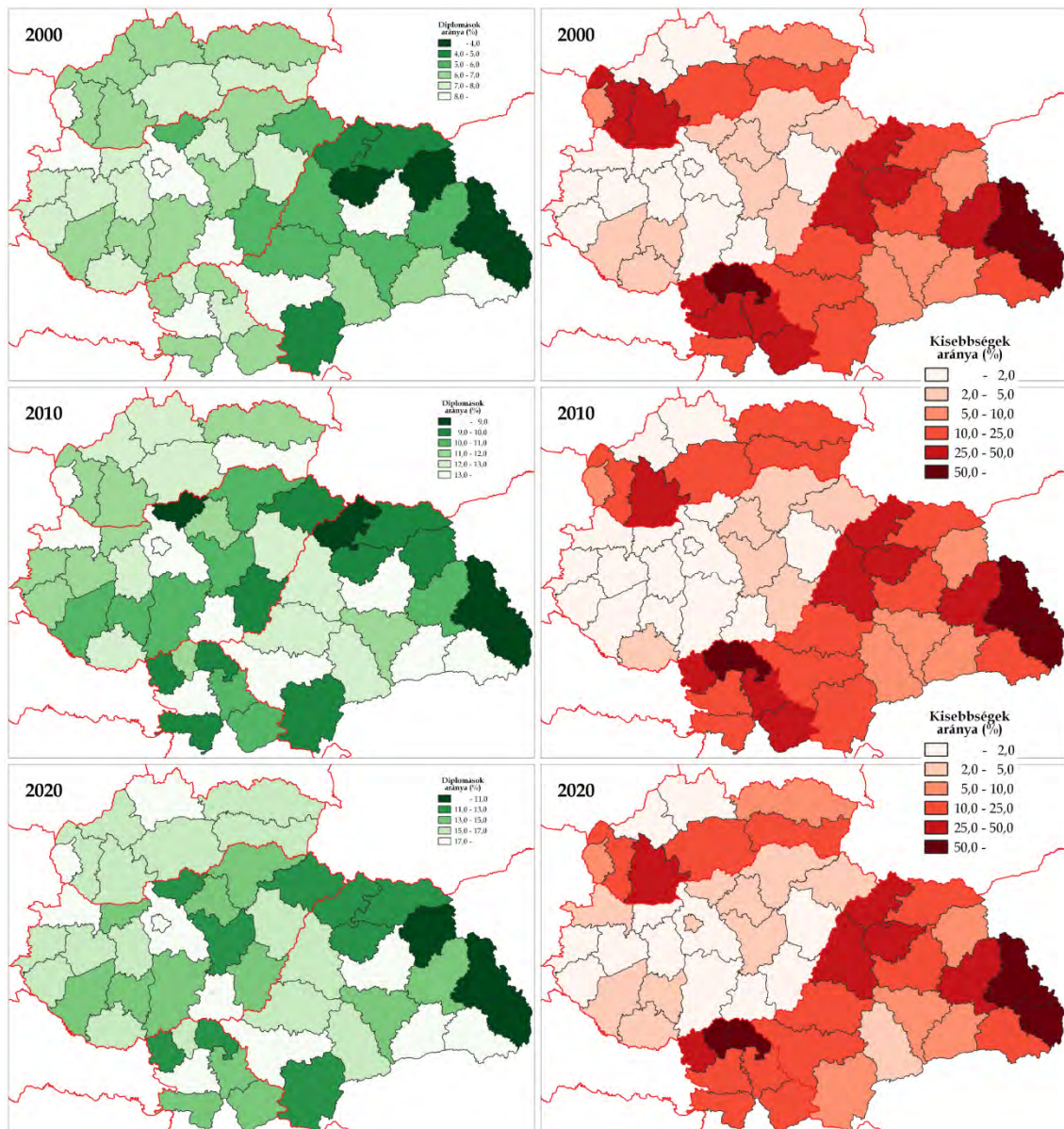
A 2010-es és a 2020-as mintázatok alapján is Erdélyben vehető ki legjobban az iskolázottabb megyék magasabb gazdasági teljesítménye, de Szlovákiában is látványos egy-egy kerület előretörése vagy éppen lemaradása mindkét mutatóban. Magyarország esetében is jobban kivehetők a két jelenség közötti hasonlóságok, mint 2000-ben. A három nagytérségre vonatkozóan összességében 2020-ban van a legtöbb egyezés. Egyrészt, a kiugróan magasán iskolázott megyék gazdasági teljesítménye is kiugró, és ez egy-két kivétellel fordítva is igaz. Másrészt, az iskolázottságban lemaradó megyék egyértelműen a sereghajtók között vannak, és a sereghajtók mindegyike alacsonyan iskolázott. A 2020-as adatok alapján a vajdasági megyék ugyanakkor nagyon kilógnak a

sorból: átlagos – illetve egy esetben kiemelkedő – iskolázottságuk ellenére a gazdasági teljesítményük egytől-egyig nagyon alacsony.

Érdemes megemlíteni, hogy minden évben volt jó néhány olyan megye is, amely iskolázottsági lemaradása ellenére gazdasági fejlettség tekintetében az élmezőnyben szerepelt. A Nagyszombati kerület mellett ez leginkább Komárom-Esztergom, Vas és Zala megyékre volt jellemző. E térségekben a földrajzi pozícióból eredő hatások nagy valószínűséggel erősebbek voltak, mint a helyi strukturális (iskolázottsági) hatások. Fordított helyzet is előfordult: Magyarország periférikusabb földrajzi helyzetű, gyengébb regionális központjainak megyéi (Baranya megye, Csongrád-Csanád megye, Hajdú-Bihar megye) mellett összességében a legtöbb erdélyi megye és a Besztercebányai kerület gazdasági fejlettsége is alacsonyabb volt, mint amire az iskolázottsági adatokból következtethetni lehet.

A két jelenség alapvetően gyenge kapcsolata ellenére a diplomások arányának térbeli mintázatait érdemes összevetni a kisebbségi lakosság arányának területi eloszlásával is (20. ábra). A negatív irányú korreláció miatt a diplomások arányát ábrázoló térképeken ezúttal a gyengébben teljesítő megyék kaptak sötétebb színt: így könnyebben összevethetők egymással a jelentős arányú kisebbséggel rendelkező, valamint a képzetlenebb megyék. A mintázatok ezúttal is Erdélyben a leglátványosabbak: a kisebbségek által sűrűbben lakott megyék általában az alacsonyan, a – relatíve – kevesebb kisebbségi lakossal rendelkező megyék pedig javarészt a magasan képzettek között vannak. Hargita és Kovászna megye esetében ez az összefüggés végig különösen látványos.

A Vajdaság esetében eleinte nem, 2020-ban azonban már megfigyelhető ez az összefüggés: a kisebbségek által sűrűn lakott északi körzetek egy kivétellel képzetlenebbek is voltak. Magyarország szintén érdekes képet mutat, hiszen az itteni megyékben alapvetően jóval alacsonyabb a kisebbségi lakosság aránya, mint a többi nagytérségben. Megfigyelhető ugyanakkor, hogy a hazai átlaghoz képest magasabb arányú kisebbséggel rendelkező megyék jobbára itt is képzetlenebb térségek közé tartoznak. Szlovákia esetében ilyen hasonlóságok nem kifejezetten fedezhetők fel.

20. ábra: A diplomások aránya és a kisebbségi lakosság aránya a vizsgált megyékben; 2000, 2010, 2020 (%)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

Összességében a területi mintázatok hasonlóságai alapján is megerősítést nyert, hogy milyen erős összefüggés van a diplomások aránya és egyéb társadalmi-gazdasági mutatók között. Látható, hogy az iskolázottság a gazdasági teljesítménnyel való nagyon szoros kapcsolat mellett a kisebbségek arányával is mutat egy enyhébb, negatív irányú kapcsolatot.

IV.3.2. Változó intenzitású kapcsolatok helyhatósági szinten

A megyei szint mellett helyhatósági szinten is érdemes megvizsgálni, hogy mennyire mozog együtt a diplomások aránya más társadalmi-gazdasági jellemzőkkel. A

megyei szinten vizsgált jellemzők többsége azonban helyhatósági szinten nem releváns, vagy nem elérhető. Ezért összesen két jellemző esetén érdemes megvizsgálni a diplomások arányával való kapcsolatot: a lakosság szám és a kisebbségi lakosság aránya³⁸. Az együttmozgás helyhatósági szintű vizsgálata viszont már az egyes nagytérsegekre vonatkozóan is szignifikáns statisztikailag, ezért ez esetben a nagytérsegi eredményeket is megvizsgáltuk.

A diplomások aránya és a lakosság szám közötti kapcsolat helyhatósági és megyei szintű értékeinek – a vizsgálat teljes területére vonatkozó – összehasonlítása alapján elmondható, hogy előbbiek jóval kisebbek, mint utóbbiak: míg tehát megyei szinten egy közepesen erős, és egyre erősödő kapcsolat mutatható ki (22. táblázat), helyhatósági szinten összességében csak egy jóval gyengébb együttmozgás figyelhető meg (23. táblázat). Ezt – a helyhatósági szint nagyságrendekkel nagyobb elemszáma mellett – részben magyarázza az is, hogy az egyes nagytérsegekben jelentősen eltér a helyhatóságok átlagos lakosság száma, miközben ugyanebben a tekintetben a megyék kapcsán nincsenek ekkora eltérések a nagytérsegek között. Mindebből ráadásul arra is következtethetünk, hogy helyhatósági szinten a lakosság szám az egyes nagytérsegekben különböző mértékben magyarázza a diplomások arányát.

Nagytérség	2000	2010	2020
Magyarország (N=3154)	0,21	0,18	0,16
Szlovákia (N=2928)	0,51	0,37	0,33
Erdély (N=1183)	0,71	0,57	-
Vajdaság (N=45)	0,85	0,85	0,83
Összesen (N=7310)	0,26	0,20	-

23. táblázat: A vizsgált helyhatóságok lakosság száma és azon belül a felsőfokú végzettségűek aránya közötti Pearson-féle korrelációs együtharó értékei az egyes nagytérsegekben; 2000, 2010, 2020

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

Ezt a feltevést szépen alátámasztják az egyes nagytérsegeken belüli eredmények. Magyarországon például – a teljes makro-régióhoz hasonlóan – helyhatósági szinten nagyon enyhe a kapcsolat a lakosság szám és a diplomások aránya között. Ebből arra lehet következtetni, hogy jelentős számban vannak jelen hazánkban alacsony népességű, de magasan iskolázott, illetve népesebb, de kevésbé iskolázott települések is.

Szlovákiában kimutatható egy közepesen erős, ámde folyamatosan gyengülő kapcsolat: a népesebb települések iskolázottsági előnye 2021-re jelentősen lecsökkent. Erdélyben már egy kifejezetten erős kapcsolat mutatható ki a lakosság szám és a

³⁸ A diplomások aránya és a magyarságarány közötti kapcsolatot az V. fejezet tárgyalja jóval részletesebben.

diplomások aránya között, ám 2011-re ez a kapcsolat is jelentősen meggyengült. A legerősebben ugyanakkor végig a Vajdaságban magyarázta a lakosság szám az iskolázottságot, amely kapcsolat időben is csak nagyon keveset gyengült. Mindezt persze részben magyarázhatja a vajdasági LAU szintű terület egységek – többi nagytérhez viszonyítva – alacsony összlétszáma (N=45).

A jóval nagyobb elemszámokból adódóan – a lakosság számmal való kapcsolathoz hasonlóan – a kisebbségi lakosság arányával való kapcsolat is gyengébb helyhatósági (24. táblázat), mint megyei (22. táblázat) szinten. A két szint közötti különbség ugyanakkor nem olyan látványos, mint a lakosság szám esetében: helyhatósági szinten csak egy kicsivel gyengébb a negatív kapcsolat, mint a megyék esetében.

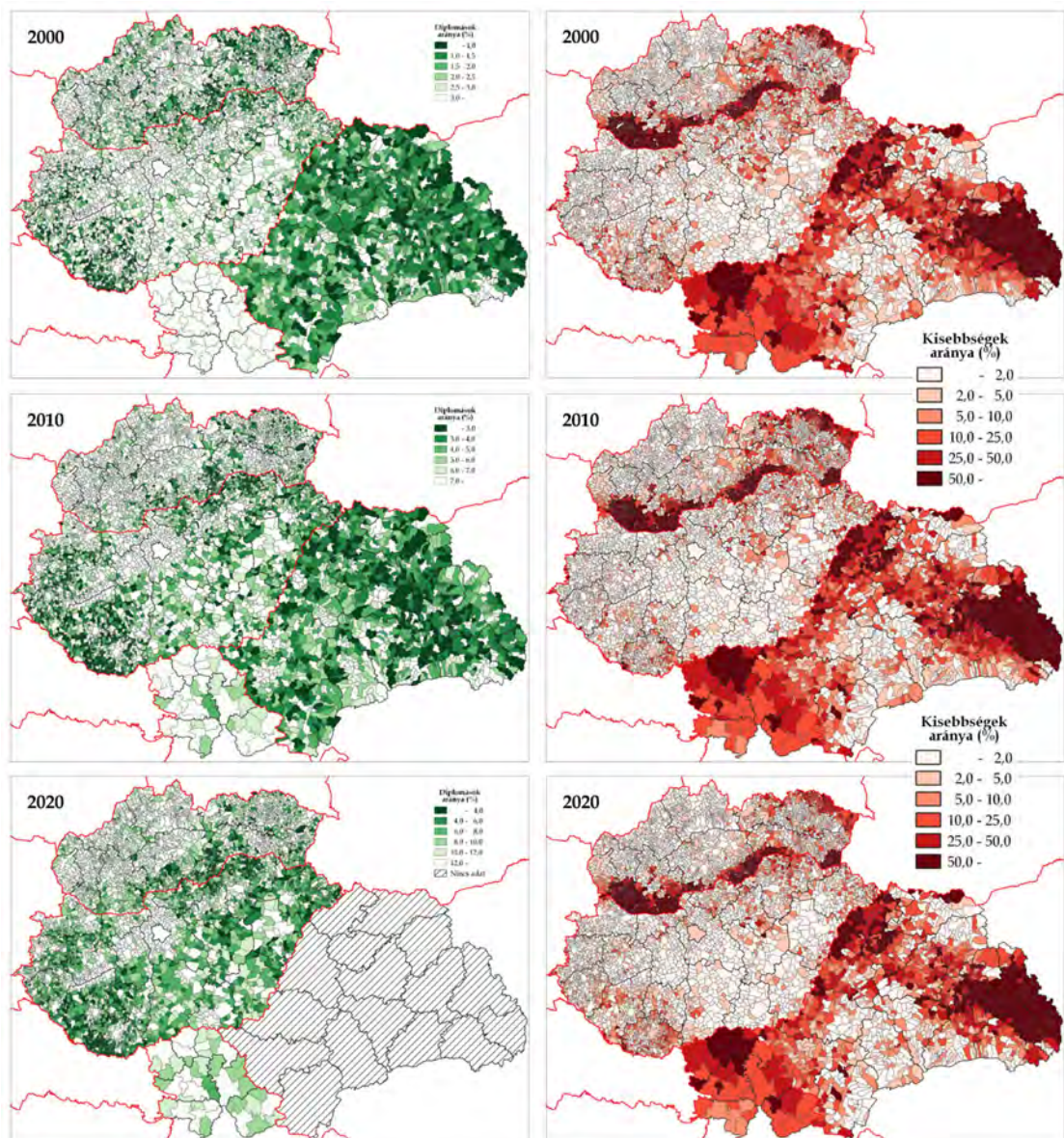
Nagytér	2000	2010	2020
Magyarország (N=3154)	-0,12	-0,11	-0,16
Szlovákia (N=2928)	-0,19	-0,27	-0,31
Erdély (N=1183)	-0,10	-0,11	-
Vajdaság (N=45)	-0,06	-0,09	-0,13
Összesen (N=7310)	-0,17	-0,14	-

24. táblázat: A vizsgált helyhatóságokban a kisebbségi lakosság aránya és a felsőfokú végzettségűek aránya közötti Pearson-féle korrelációs együttható értékei az egyes nagytérsegekben; 2000, 2010, 2020

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

Az egyes nagytérsegekben belül ugyanakkor ez a kapcsolat általában még a teljes makro-régió értékénél is gyengébb: Magyarországon, Erdélyben és a Vajdaságban a korrelációs együttható -0,06 és -0,16 között mozog. A makro-regionálisnál magasabb érték egyedül Szlovákiában mutatható ki: itt már érdemi negatív irányú kapcsolatról beszélhetünk a diplomások aránya és a kisebbségi lakosság aránya között helyhatósági szinten is, mely ráadásul az évtizedek alatt egyre növekszik.

A gyenge kapcsolat ellenére a diplomások aránya és a kisebbségek aránya – a megyei szinthez hasonlóan – helyhatósági szinten is kifejezetten jól látható térbeli hasonlóságokat produkálnak (21. ábra). Magyarországon például nagyon kevés a jelentős arányú kisebbségi lakossággal rendelkező helyhatóság, mégis azonosítható néhány olyan település (leginkább Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Jász-Nagykun-Szolnok, Heves, valamint Baranya megyékben), ahol a kisebbségi – általában roma – lakosság aránya az országos átlag feletti. Ezek a térségek pedig a diplomások arányát tekintve jellemzően a legalacsonyabb kategóriában foglalnak helyet.

21. ábra: A diplomások aránya és a kisebbségi lakosság aránya a vizsgált helyhatóságokban; 2000, 2010, 2020 (%)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

A kapcsolat erősségéhez mérten a két mutató helyhatósági mintázata közötti hasonlóságok is Szlovákiában a leginkább szembeötlőek. A legképzetlenebb települések itt is javarészt a kisebbségek – elsősorban romák – által jelentős arányban lakott térségekben találhatóak meg (a Besztercebányai kerület déli része, a Kassai és Eperjesi kerületek egyes térségei). Erdélyben kevésbé látványosak a hasonlóságok, ám itt is számos olyan térség azonosítható (mind a magyar határ mentén, mind Székelyföldön, mind pedig a belső területeken), amely egyrészt jelentős arányú kisebbségi lakossággal, másrészt a nagytérségi átlagnál alacsonyabb arányú diplomással rendelkezik. A Vajdaságban ezzel szemben nem kifejezetten fedezhetőek fel hasonlóságok.

V. A külhoni magyarság felsőfokú végzettségbeli pozícióinak térbeli sajátosságai

A dolgozat előző fejezete összefoglalta a felsőfokú végzettség Kárpát-medencében végbemenő főbb térbeli folyamatait. Jelen fejezet mindezek után már kifejezetten a külhoni magyarság felsőfokú végzettségbeli pozícióira és ennek térbeli sajátosságaira fókuszál. Mindehhez elengedhetetlen röviden bemutatni a magyarság Kárpát-medencei településterületének főbb sajátosságait és iskolázottsági pozícióinak történeti folyamatait is, mint a jelenkori iskolázottsági pozíciók térbeliségét jelentős mértékben meghatározó jellemzőket.

V.1. Térbeli meghatározottság: a Kárpát-medencei magyarság főbb településterületi és településszerkezeti jellemzői

A magyarság felsőoktatásbeli pozícióinak térbeli jellemzőit jelentős mértékben meghatározza a Kárpát-medence etnikai térszerkezete, különös tekintettel a magyarság településterületi és településszerkezeti viszonyaira. A fejezet ezért összefoglalja az ezzel kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat.

A kutatást történeti szempontból megalapozó időszakra, a XIX. század második felére a Kárpát-medencében a magyarság arányának növekedése volt jellemző, elsősorban a kisebbségi csoportok (leginkább németek, szlovákok és zsidók) nagyarányú asszimilációjának, valamint a magyarság magasabb természetes szaporulatának és alacsonyabb kivándorlási hajlandóságának köszönhetően (HANÁK P. 1974). Mindezek miatt a magukat magyar nemzetiségűnek vallók aránya a Kárpát-medencében az 1910-es népszámlálásra elérte az 50 százalékot. Számos városban is megfordult a nemzetiségi arány a magyarság javára ebben az időszakban, elsősorban a városi kisebbségek asszimilációja, és a – többnyire magyar nemzetiségű – föld nélküli munkások városokba történő vándorlása miatt (KOC SIS K. et al. 2015). A magyar lakosság településterülete érdemben nem növekedett ebben az időszakban (KOC SIS K. et al. 2015).

A magyarság XIX. századi aránynövekedését a XX. század eseményei visszafordították, melynek eredményeképpen 2011-ben a Kárpát-medence 28,2 millió

lakosának már csak körülbelül 37,0 százaléka, mintegy 10,4 millió³⁹ fő vallotta magát magyarnak. Az első drasztikus aránycsökkenést természetesen az első világháború és az azt követő impériumváltások hozták el: a szomszédos államok nemzetépítő törekvései az elcsatolt területeken egyrészt a tituláris nemzetiségek betelepülésével, másrészt a magyarság (és egyéb kisebbségek) jelentős migrációs és asszimilációs veszteségével is együtt jártak. Mindez a magyar településterület zsugorodásával is együtt járt (KOCSIS K. et al. 2015).

Az elcsatolt területeken élő népcsoportok urbanizációs mutatóiban szintén nagyon látványos átrendeződések történtek a két világháború között. A mai Szlovákia területén például a magyarság urbanizációs mutatója már 1921-re az összlakosság értéke alá csökkent (GYURGYÍK L. 2006a). Erdélyben is hasonló folyamatok játszódtak le: a nagytérség városi lakosságában 1910 és 1930 között a román anyanyelvűek aránya 17 százalékról 35 százalékra nőtt, míg a magyar anyanyelvűek aránya 65 százalékról 45 százalékra csökkent (KISS T. 2014). A külhoni magyarság aránycsökkenése és urbanizációs lemaradása az államszocializmus időszakában is folytatódott. A magyar etnikai terület kiterjedése viszont ebben az időszakban nem csökkent érdemben (KOCSIS K. et al. 2015).

A külhoni magyarság XX. századi fogyásában nem csak a város-vidék dichotómia mentén figyelhetünk meg jelentős területi különbségeket: minél magasabb volt egy térségben a magyarok aránya, annál kisebb mértékű volt benne a magyarok létszám- és aránycsökkenése (KOCSIS K. et al. 2015). A külhoni magyarság megmaradásában a tömbmagyar területeknek tehát kiemelt jelentősége van. Fontos ugyanakkor, hogy a külhoni magyarok esetében a város-vidék és a tömb-szórvány reláció kevésbé választható el egymástól. Míg ugyanis napjainkban a teljes külhoni magyarság hozzávetőlegesen fele él városi jogállású településen, addig a magyar többségű településeken lakó magyarságnak kevesebb, mint harmada volt csupán városlakó (PÉTI M. et al. 2020). A külhoni magyarság tömbös településterületei tehát túlnyomórészt vidékies térségek.

A tömbmagyar térségeknek a külhoni magyarság megmaradásában betöltött kiemelt szerepét megerősíti a Nemzetstratégiai Kutatóintézet munkatársainak a XX. század folyamán a magyarság településterületi tömbjeiben történt demográfiai

³⁹ KAPITÁNY BALÁZS (2013) szerint a Kárpát-medencei magyarok száma 2011-ben a népszámlálások módszertanából fakadó torzítások korrigálásával körülbelül 12,0 millió főre becsülhető. A korrekció ugyanakkor leginkább a magyarországi lakosságot érinti: a külhoni magyarok száma korrekció nélkül 2,1 millió főre, míg korrekcióval mintegy 2,2 millió főre tehető (KAPITÁNY B. 2013).

változásokat vizsgáló kutatása is, mely szerint a legjelentősebb visszaszorulás a településterületi tömbökön kívüli magyar többségű települések számában tapasztalható (PÉTI M. – SZABÓ B. 2016). A szerzők számításai szerint az ezredfordulóra az 1930-ban (relatív) magyar többségű települések háromnegyede elvesztette magyar többségét, ám a tömbös térségekben⁴⁰ ez idő alatt csak 15,0 százalékkal csökkent a magyar többségű települések száma. A szerzők megállapították azt is, hogy minél több településből állt egy ilyen településterületi tömb, annál kisebb mértékű volt benne a magyarság visszaszorulása (PÉTI M. – SZABÓ B. 2016).

Ez a trend az ezredforduló után is folytatódott: a 2000-es években – hasonlóan a korábbi évtizedhez – a szlovákiai, erdélyi és vajdasági szórványmagyarság becsült száma közel negyedével csökkent egy évtized alatt, míg e régiók (szintén becsült) tömbmagyarsága csak 8,0 százalékkal fogyott (KOC SIS K. et al. 2015). A magukat hivatalosan (tehát korrigálás nélkül)⁴¹ magyar nemzetiségűnek vallók száma ugyanebben az időszakban a tömbterületeken 10,5 százalékkal, az ezen kívül eső területeken pedig 22,0 százalékkal fogyott.⁴²

A becsült és a hivatalos adatokból származó eredményeket összehasonlítva tehát elmondható, hogy a szórványterületeken a magyarság fogyása valószínűleg meghaladta a hivatalos fogyási adatokat, míg a tömbterületeken a magyarság valójában lassabban fogyott, mint azt a hivatalos népszámlálási adatok alapján feltételezni lehet. A hivatalos adatok alapján a három vizsgált külhoni nagytérségben a 2000-es években a magyarság száma összesen 13,5 százalékkal csökkent.

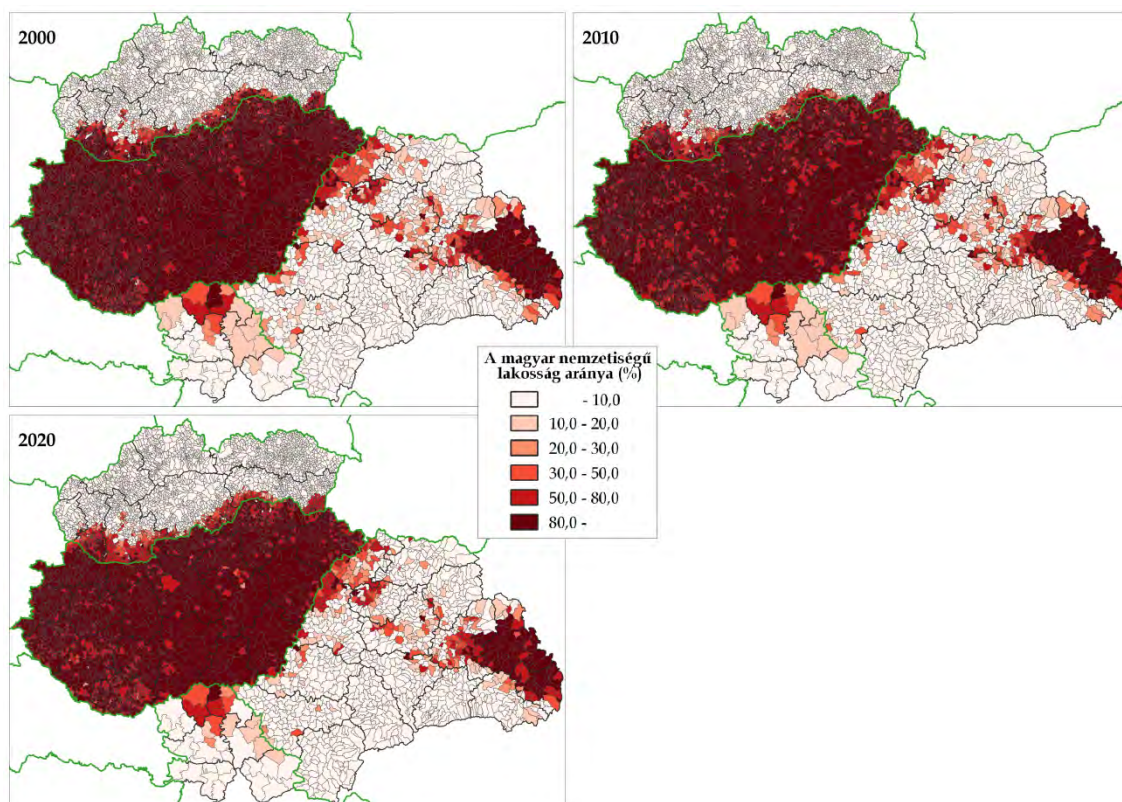
⁴⁰ Kérdés ugyanakkor, hogy e tömbös térségeket mely évszám adatai alapján azonosították a szerzők, ez ugyanis önmagában torzíthatja az eredményeket. Amennyiben ugyanis nem a vizsgálat kezdő évére (1930) vonatkozó, hanem ennél későbbi, netán pont a 2001-es adatok alapján kerültek lehatárolásra e térségek, a bennük lévő, a záró évben is „jól teljesítő” települések szűkebb köre automatikusan e tömbös térségek jobb mutatóit eredményezi. Emiatt az így keletkezett eredmények valójában semmi újat nem mondanak, hiszen lényegében azt állítják, hogy azokban a térségekben csökkent kevésbé a magyarság, amely térségekben kevésbé csökkent a magyarság.

⁴¹ A hivatalos és a becsült adatok közötti különbségnek az ismeretlen nemzetiségűek csoportja miatt van jelentősége, mely csoport 1990 óta egyre népesebb a vizsgált nagytérségekben. Ahogyan arra a dolgozat II.2.1. fejezete már rámutatott, a külhoni magyarság vizsgálatában mindez a legutóbbi népszámlálásig nem okozott számottevő problémát. A 2020 körüli censusok alkalmával ugyanakkor már a szomszédos országok több százezernyi, feltételezhetően magyar származású lakosa hagyta üresen (több milliónyi többségi lakossal együtt) a nemzetiségi és anyanyelvi jellemzőkre vonatkozó kérdést, amely már jelentős problémákat okoz az eredmények értelmezésében. Fontos tehát, hogy emiatt a legutóbbi népszámlálások magyarságra vonatkozó adatait mindenképpen fenntartásokkal kell kezelni!

⁴² Igaz, ezeket az eredményeket is torzíthatja, hogy a tömbterületek ebben az esetben egészen biztosan a 2011-es adatok alapján lettek lehatárolva.

A 2010-es években ennél is nagyobb mértékben, 17,1 százalékkal csökkent a három vizsgált nagytérségben a magyarság száma a hivatalos adatok alapján. Ez a tömbterületeken 13,6 százalékos, a szórványterületeken pedig 29,0 százalékos csökkenést jelent. A nemzetiségükről nem nyilatkozó, de feltételezések szerint magyar nemzetiségű lakosokat is beszámítva egész biztosan nem beszélhetünk ilyen mértékű csökkenésről, bár a tényleges létszámcsökkenés valószínűleg ezzel együtt is nagyon jelentős volt.

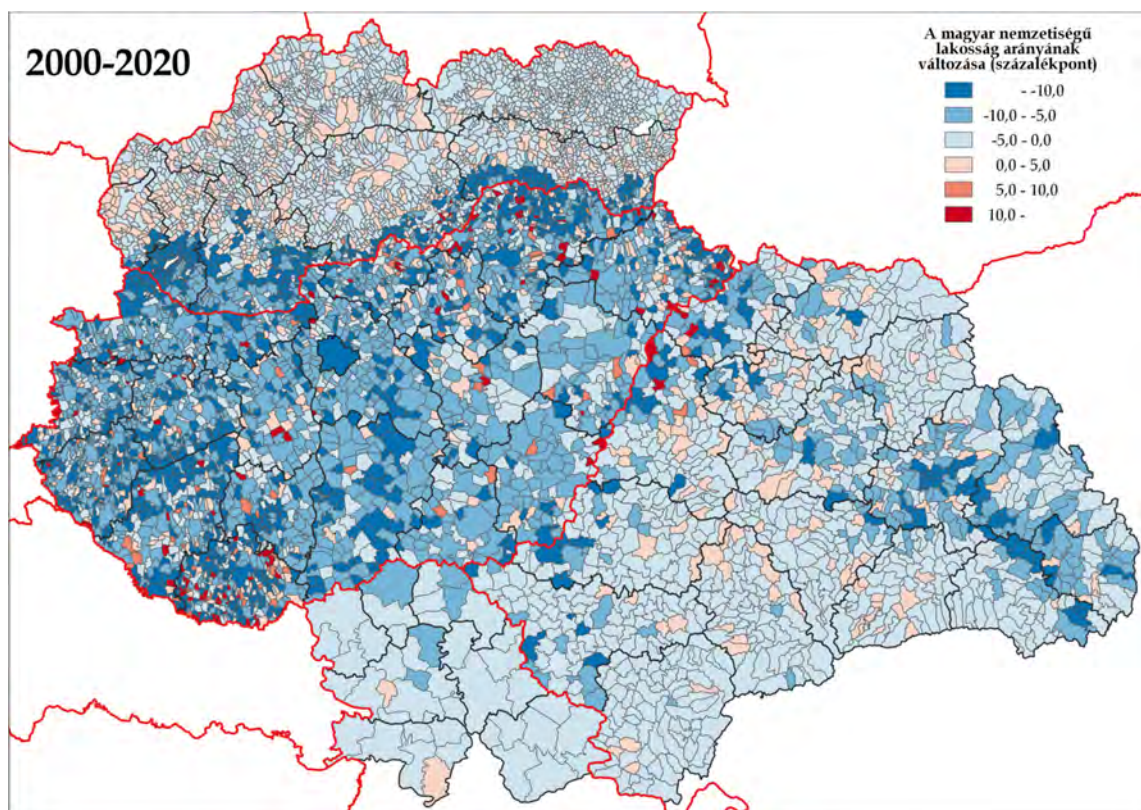
E bizonytalanságokkal együtt is fontos információkkal szolgál ugyanakkor, hogy hogyan változott a vizsgált évtizedek során az egyes térségekben a magukat hivatalosan magyar nemzetiségűnek vallók térbeli mintázata. A magyar nemzetiségű lakosság helyhatósági arányának térképi ábrázolásával egyértelműen megállapítható a magyarság településterületének a XXI. századi visszaszorulása (22. ábra). A magyar többségű helyhatóságok számának csökkenése a szórványtérségekben (pl. a Bánság déli részén) látványos igazán, de a településterületi tömbökben is azonosítható a magyarság jelentős aránycsökkenése.

22. ábra: A magát elsődlegesen magyar nemzetiségűnek valló lakosság aránya a vizsgált helyhatóságokban; 2000, 2010, 2020 (%)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

A magyar többségű helyhatóságok létszámcsökkenésének területi jellegzetességei még látványosabbak, ha a magukat hivatalosan és elsődlegesen magyar nemzetiségűnek vallók arányának a változását ábrázoljuk (23. ábra). Ez alapján nyilvánvalóvá válik, hogy a legnagyobb hivatalos aránycsökkenés egyfelől a korábban tömbmagyar, mára azonban már inkább szórvány jellemzőket mutató térségekben, másfelől a jelenleg is tömbmagyar térségek peremterületein volt. Szlovákiában a tömbterületek jelentős részében is látványos aránycsökkenés tapasztalható, ám e térségekben a legutóbbi népszámlálás időpontjában a magukat másodlagosan magyarnak vallókkal együtt már magasabb volt a magyarok aránya, ami miatt végső soron a magyarság aránycsökkenése sem ekkora mértékű. Az 5 és 10 százalékpont közötti aránycsökkenés ugyanakkor nem volt ritka a többi nagytérség tömbmagyar térségeiben sem. Mindez persze jelentős részben annak köszönhető, hogy 2000 és 2020 között mindenhol a többszörösére növekedett az ismeretlen nemzetiségűek száma.

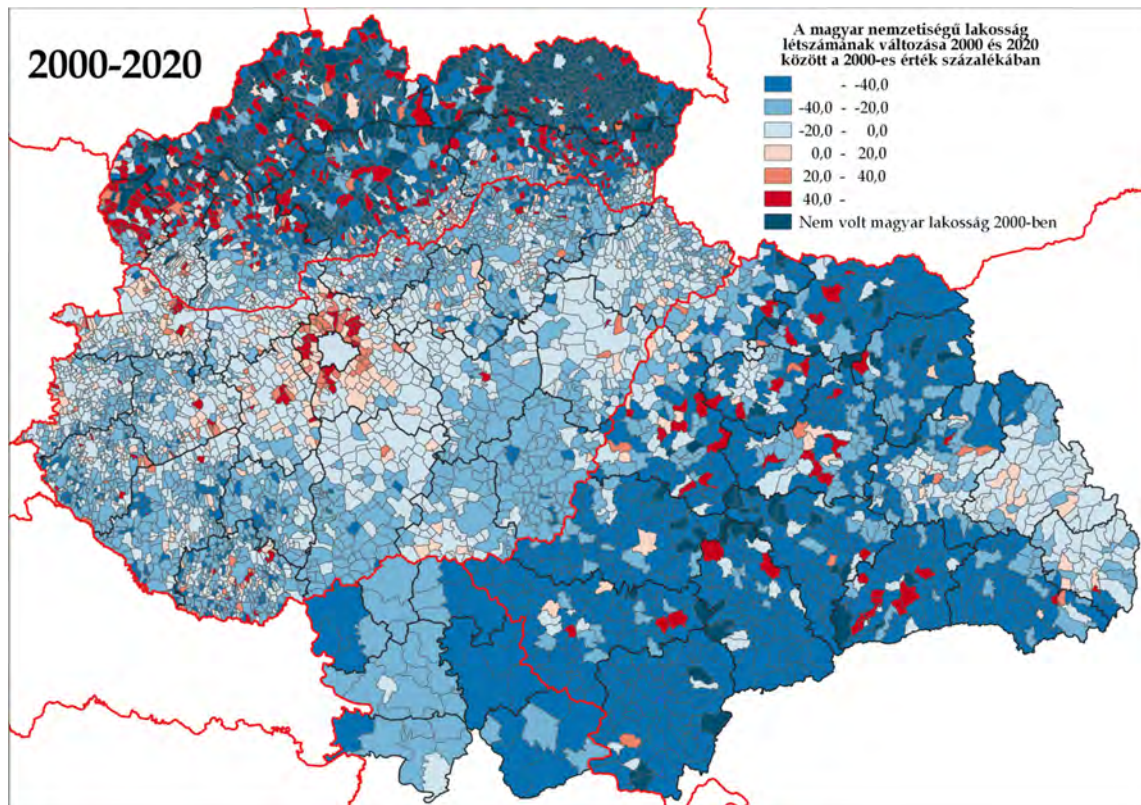
23. ábra: A magát elsődlegesen magyar nemzetiségűnek valló lakosság arányának változása a vizsgált helyhatóságokban; 2000-2020 (százalékpont)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

A magyarság megmaradása szempontjából ugyanakkor az arányváltozásnál még fontosabb a magyarok létszámának változása. Az ezt ábrázoló térképen nagyon látványosan megmutatkozik, hogy a szórványtérségekben összességében mennyivel drasztikusabban fogyott a magyar lakosság, mint a tömbös területeken (24. ábra).

Erdélyben például néhány szigetszerű esettől eltekintve gyakorlatilag a teljes szóránytérsegekben 40 százalék fölötti volt a magyarság létszámcsökkenése, és a visszaesés csak a tömbös területeken volt ennél alacsonyabb. Sőt, egyes szóránytérsegekben nem volt ritka a 60-70 százalékos létszámcsökkenés sem. Mindkét térségtípusra igaz ugyanakkor, hogy volt néhány helyhatóság, ahol növekedett a magyarság létszáma. Igazán jelentős növekedésről – egy-két kivétellel – csak a szóránytérsegek esetében beszélhetünk, kétféle esetben. Az egyik, amikor egy nagyon kis létszámú (általában 10 fő alatti) magyarság többszöröződött meg húsz év alatt. A másik, amikor egy agglomerációs kistérségben a szuburbanizáció és az odavándorlás miatt a teljes lakossággal együtt a magyarság létszáma is jelentős mértékben megnövekedett.

A Vajdaságban szintén a szóránytérsegekben csökkent jobban a magyarság létszáma, de a tömbmagyar térségekben is mindenhol 30 százalék fölötti volt a fogyás mértéke, néhányban pedig a 40 százalékot is meghaladta. Szlovákiában szintén élesen elválnak egymástól a tömb- és a szóránymagyar térségek. A tömbös térségekre túlnyomórészt a magyarság mérsékelt vagy közepes mértékű csökkenése jellemző, néhány esetben megfigyelhető jelentős csökkenés, valamint enyhe növekedés is. A szóránytérsegekben jóval ritkábbak a mérsékelt és közepes mértékű változások: általában jelentős visszaesések vagy növekedések figyelhetők meg. Utóbbi oka ugyanaz, mint Erdély esetében: egyrészt nagyon kis létszámú (1-2 fős) magyarságát megtöbbszöröző településből, másrészt rohamosan növekvő agglomerációs településből is rengeteg van az országban. Azt is érdemes figyelembe venni, hogy az ország településeinek közel felében már 2000-ben sem lakott egyetlen magyar ember sem.

24. ábra: A magát elsődlegesen magyar nemzetiségűnek valló lakosság létszámának változása a vizsgált helyhatóságokban; 2000-2020 (%)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

Ahogy a tanulmány korábbi fejezete már rámutatott, a lakosság iskolázottságát a településméret is jelentősen befolyásolja. A településterületi sajátosságok mellett ezért a külhoni magyarság aktuális településszerkezeti jellemzőit is érdemes részletesebben megvizsgálni. Mivel a 2010-es népszámlálások nemzetiségre vonatkozó adatai – az iskolázottságra vonatkozókkal ellentétben – nem csak helyhatóságokra, hanem településekre is elérhetőek mindhárom külhoni nagytérségben, az elemzés ezúttal teljes körűen települési szintű adatokra támaszkodik.

A településméret-kategóriák szerint bontott adatok megerősítik a külhoni magyarság urbanizációs hátrányaira vonatkozó korábbi közléseket: a teljes lakossághoz képest a kisebbségi magyar lakosság a népesebb településeken összességében alul-, míg a kisebb lélekszámú településeken felülreprezentált (25. táblázat). A teljes lakosság és a magyarság értéke között a legnagyobb – majdnem kétszeres – különbség a 200 ezer fő feletti városokban figyelhető meg. A magyarság – a vizsgált települések közül – az egyetlen fővárosi jogállású településen (Pozsony) is jóval kisebb arányban lakik, mint a teljes lakosság.

A városi településméret-kategóriák között az egyetlen kivétel a 100 és 200 ezer fő közötti lakosságszámú városok csoportja, itt ugyanis a magyarság egész jelentős felülreprezentáltsága tapasztalható. Ennek oka, hogy ekkora lakónépességű városok 2010-ben a három vizsgált nagytérség közül egyedül Erdélyben voltak, ott is mindössze hat darab. A hat város közül pedig háromban (Nagyvárad, Marosvásárhely, Szatmárnémeti) kifejezetten jelentős a magyarság aránya, amely természetesen megnöveli a kategória jelentőségét a magyar lakosságon belül. A következő két (50 és 100 ezer fő közötti; 20 és 50 ezer fő közötti) kategóriában ugyanakkor szintén jóval kisebb arányban lakik a magyarság, mint a teljes lakosság.

Településméret-kategória	Teljes lakosságszám (fő)	Lakosság aránya az összlakosságból (%)	A magyar lakosság száma (fő)	A magyar lakosság aránya az összes magyar lakosságból (%)	A magyar lakosság reprezentációs többlete/hiánya (százalékpont)
1) főváros	411 228	2,9%	14 119	0,7%	2,2
2) 200 ezer fő feletti	1 368 900	9,7%	97 524	5,1%	4,6
3) 100-200 ezer fő	859 480	6,1%	168 022	8,7%	-2,6
4) 50-100 ezer fő	1 235 171	8,7%	106 053	5,5%	3,2
5) 20-50 ezer fő	1 842 422	13,1%	211 147	11,0%	2,1
6) 10-20 ezer fő	1 055 523	7,5%	150 849	7,8%	-0,4
7) 5-10 ezer fő	1 160 412	8,2%	205 633	10,7%	-2,5
8) 2-5 ezer fő	2 045 337	14,5%	308 822	16,0%	-1,5
9) 1-2 ezer fő	1 810 342	12,8%	324 638	16,9%	-4,0
10) 500-1000 fő	1 367 891	9,7%	212 996	11,1%	-1,4
11) 500 fő alatti	961 355	6,8%	126 044	6,5%	0,3
Összesen	14 118 061	100,0%	1 925 847	100,0%	0,0

25. táblázat: A három külhoni nagytérség összlakosságának és magyar lakosságának településméret-kategóriák szerinti megoszlása; 2010

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

A magyarság és a teljes lakosság aránya a 10 és 20 ezer fő közötti településméret-kategóriában fordul át: itt már a magyarok nagyon enyhe felülreprezentáltsága figyelhető meg. Ennek mértéke az alacsonyabb településméret-kategóriák felé haladva egyre nő, egészen az 1-2 ezer fő közötti kategóriáig. Ebben az alacsony lélekszámú kategóriában majdnem annyira felül van reprezentálva a magyarság, mint amennyire a 200 ezer fő feletti kategóriában alul. Ennek oka, hogy ebben a településméret-kategóriában él a legtöbb külhoni magyar, míg a teljes lakosságban ez a kategória csak a harmadik legnépesebb. A magyarság ugyanakkor érdekes módon nem minden alacsony településméret-kategóriában van felülreprezentálva: az 500 fő alatti lakosságszámú aprófalvakban már arányosan kevesebben laknak.

A külhoni magyarság urbanizációs hátrányát az 50 ezer fő feletti kategóriák – a városi státuszt jól reprezentáló – összevont adatai is jól érzékeltetik: míg 2010-ben a

három vizsgált nagytérség teljes lakosságának több mint egynegyede lakott 50 ezer fő feletti lakosságú városban, addig a külföldi magyarságnak csupán az egyötöde. Még ennél is szemléletesebb talán, hogy a 10 ezer fő alatti lakosságú településeken a teljes lakosság 52,0 százalékaival szemben a magyar lakosság 61,2 százaléka lakott. Mindezek alapján egyértelmű a külföldi magyarság urbanizációs lemaradása.

Látni kell azonban, hogy a lemaradás nagysága nem azonos az egyes nagytérségekben. A legnagyobb lemaradásban a szlovákiai magyarság van, amelynek közel háromnegyede 10 ezer fő alatti lakosságú településeken lakik, szemben az erdélyi magyarság 60 százalékos és a vajdasági magyarság 53 százalékos értékével (26. táblázat). Mindeközben Szlovákia és Erdély teljes lakosságának 53 százaléka, a vajdasági lakosságnak pedig csupán 46 százaléka lakik 10 ezer fő alatti lakosságú településeken. A szlovákiai magyarság urbanizációs lemaradása tehát Kárpát-medencei magyar, valamint országos viszonylatban is nagyon komoly (TÁTRAI P. 2023). Jelentős részük ráadásul 2 ezer fő alatti falvakban él, bár nagy arányban laknak 2 és 5 ezer fő közötti településeken is. Mindeközben Szlovákia teljes lakossága által a legnagyobb arányban lakott településméret-kategória a 20 és 50 ezer fő közötti középvárosi kategória volt. Még beszédesebb viszont, ha az 50 ezer fő fölötti népességszámú városok összevont kategóriáját nézzük meg: míg a teljes lakosság közel negyede lakik ilyen településeken, az ország magyarságának csupán 5 százaléka.

Településméret-kategória	Szlovákia		Erdély		Vajdaság	
	teljes lakosság	magyar lakosság	teljes lakosság	magyar lakosság	teljes lakosság	magyar lakosság
1) főváros	7,6%	3,1%	-	-	-	-
2) 200 ezer fő feletti	4,5%	1,4%	13,2%	6,7%	12,0%	3,8%
3) 100-200 ezer fő	-	-	12,7%	13,8%	-	-
4) 50-100 ezer fő	10,5%	0,5%	6,2%	5,0%	13,0%	17,1%
5) 20-50 ezer fő	15,8%	13,6%	10,3%	10,4%	15,1%	9,1%
6) 10-20 ezer fő	8,7%	9,6%	4,7%	5,3%	13,6%	16,7%
7) 5-10 ezer fő	7,6%	10,9%	6,7%	8,3%	15,3%	22,0%
8) 2-5 ezer fő	14,9%	17,2%	13,1%	16,0%	18,1%	13,9%
9) 1-2 ezer fő	14,6%	21,5%	12,5%	16,0%	9,0%	12,5%
10) 500-1000 fő	10,1%	14,3%	11,3%	11,5%	2,9%	3,2%
11) 500 fő alatti	5,7%	7,9%	9,3%	7,0%	1,1%	1,8%

26. táblázat: A három külföldi nagytérség összlakosságának és magyar lakosságának településméret-kategóriák szerinti megoszlása; 2010 (%)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

Erdélyben jóval kevésbé látványos a magyarság urbanizációs lemaradása: az 50 ezer fő feletti lakosságú városokban a teljes lakosság és a magyarság értéke közötti különbség itt „csupán” 6,5 százalékpont. Egyedül a 200 ezer fő feletti lakosságú

kategóriában beszélhetünk jelentős alulreprezentáltságról, melynek mértéke azonban meghatározó a teljes erdélyi magyarság lemaradása szempontjából. Az 50 ezer fő alatti kategóriákban a lakosságszám csökkenésével egyre jobban növekszik a magyarság felülreprezentáltsága, egészen az 1 és 2 ezer fő közötti lakosságszámú településekig: ebben, valamint a 2 és 5 ezer fő közötti kategóriában élnek a legnagyobb arányban az erdélyi magyarok. Az 500 és 1000 fő közötti népességszámú falvak esetében már csak minimális a magyarság felülreprezentáltsága, az 500 fő alatti aprófalvak esetében pedig már ismét alulreprezentáltságról beszélhetünk.

Erdély kapcsán fontos még megjegyezni, hogy a lakossága településméret-kategóriák alapján jóval polarizáltabb, mint a másik két nagytérségé: egyrészt, az erdélyi lakosság negyede 100 ezer fő feletti nagyvárosban lakik, míg ez az érték Szlovákiában és a Vajdaságban csak 12 százalék. Másrészt, az erdélyi lakosság ötöde viszont 1000 fő alatti aprófaluban él, miközben ez az érték Szlovákiában 16 százalék, a Vajdaságban pedig mindössze 4 százalék.

A másik két nagytérségnél jóval ritkásabb, alföldi településszerkezetű Vajdaságban a lakosság túlnyomó része (60 százaléka) tehát a skála középső szakaszán elhelyezkedő 2 és 50 ezer fő közötti lakónépességű településen lakik. Szlovákiában ez az érték 47 százalék, míg Erdélyben csupán 35 százalék. A vajdasági lakosság a legnagyobb arányban a 2 és 5 ezer fő közötti kategóriában él, de az ennél magasabb lélekszámú vajdasági kis- és középvárosokban is jelentős arányban laknak. A kisebb létszámú (460 db) településből, valamint adott települések ebből fakadóan nagyobb torzító hatásából adódóan a magyarság alul- vagy felülreprezentáltsága az egyes kategóriákban itt jóval rapszodikusabb, mint a másik két nagytérség esetében. A szlovákiai helyzet ugyanakkor itt is fennáll: a legnagyobb lélekszámú kategóriában (tehát Újvidéken) a magyarság nagyon jelentős alul-, míg a legkisebb lélekszámú kategóriákban az enyhe felülreprezentáltságáról lehet beszámolni. Összességében tehát a vajdasági magyarság urbanizációs lemaradása is egyértelmű.

V.2. A külhoni magyarság hosszú távon fokozatos iskolázottsági pozícióvesztése

A történelmi korok politikai és társadalmi viszonyainak, valamint társadalomstatistikai lehetőségeinek különbségei (ŐRI P. 2002, FARAGÓ T. 2010) pontos történeti összehasonlításokat nem tesznek lehetővé. Hogy jobban megértsük a

külhoni magyarság iskolázottsági pozícióinak jelenkori jellemzőit, mégis érdemes történeti kontextusba helyezni a vizsgálat tárgyát.

V.2.1. Magyar pozícióelőny: a dualizmus időszaka

Az 1910-es census kivételével a történelmi Magyarországon tartott népszámlálások – elsősorban az oktatási rendszerek miattól gyökeresen eltérő társadalmi beágyazottsága miatt – a népesség iskolázottságára nem kérdeztek rá. A magyar és a nem magyar anyanyelvű lakosság műveltsége közötti különbségekre így elsősorban a korabeli censusok írni-olvasni tudásra, nyelvismeretre, foglalkozásra, valamint településtípusra vonatkozó, etnikailag is differenciált adatait vizsgáló kutatások eredményeiből következtethetünk. E kutatások eredményei alapján megállapítható, hogy a történelmi Magyarországtól a világháború után elcsatolt területeken a dualizmus időszakában a magyar közösségek műveltségi pozíciói jellemzően jobbak voltak, mint a későbbiekben államalkotóvá váló nemzetiségeké (KISS T. 2010a).

Az erdélyi magyarságon – mint történeti társadalomstatisztikai szempontból is a legjobban ismert magyar kisebbségi csoporton – belül például, bár a Magyar Királyság más területein élő magyarok, valamint az erdélyi szászok értékeivel szemben is elmaradt az írni-olvasni tudó lakosság aránya, a román lakosság értékeit végig jelentősen meghaladta (KISS T. 2014). Az erdélyi románság I. világháború előtti alacsony társadalmi pozíciói az egyes népcsoportok urbanizációs és foglalkozásszerkezeti mutatóiból is világosan kiolvashatók (KISS T. 2010a).

Az államalkotó magyar lakosság pozícióelőnyét megerősítik az írni-olvasni tudást mérő hivatalos népszámlálási eredmények is, melyek a történelmi Magyarország területére vonatkozóan 1880 és 1910 között etnikai bontásban is rendelkezésre állnak (27. táblázat). Látható, hogy a dualizmus alatt a magyar anyanyelvű lakosságon belül az írni és olvasni is tudók aránya végig sokkal magasabb volt, mint a nem magyar anyanyelvű lakosságon belül. Sőt, az írni-olvasni tudók arányában a két csoport között fennálló különbség még enyhén nőtt is az időszak folyamán.

Csoport	1880	1890	1900	1910
magyar lakosság	46,4	53,6	61,0	67,1
nem magyar lakosság	28,2	35,8	41,1	47,4
teljes lakosság	36,4	44,4	51,4	58,2

27. táblázat: Az írni és olvasni is tudók arányának alakulása a magyar és a nem magyar anyanyelvű lakosságon belül Magyarországon; 1880-1910 (%)⁴³

Az adatok forrása: magyarországi népszámlálások, 1880-1910

Az 1910-es év részletesebb műveltségi adatai a magyar anyanyelvű lakosság iskolázottsági pozícióelőnyét is megmutatják (28. táblázat).

Csoport	6 éven felüliek száma (fő)	A középiskola			Egyéb írni-olvasni tudók aránya	Csak olvasni és sem írni sem olvasni nem tudók aránya
		8 osztályát elvégzők aránya	6 osztályát elvégzők aránya	4 osztályát elvégzők aránya		
magyar lakosság	8 417 700	2,5%	0,9%	3,2%	72,7%	20,7%
nem magyar lakosság	7 043 948	0,6%	0,2%	0,8%	54,4%	44,0%
teljes lakosság	15 461 648	1,6%	0,6%	2,2%	64,3%	31,3%

28. táblázat: Magyarország magyar és nem magyar anyanyelvű 6 éven felüli lakosságának iskolázottsága; 1910

Az adatok forrása: magyarországi népszámlálás, 1910

Látható, hogy a magyar anyanyelvű lakosságon belül a 4 középiskolai osztályt elvégzők aránya négyszer akkora, mint a nem magyar anyanyelvűek körében. A 8 középiskolai osztályt elvégzők arányában a magyar és nem magyar lakosság közötti különbség minimálisan még ennél is nagyobb. Mivel ebben az időszakban már 4 középiskolai osztály elvégzése is magas presztízzsel járt, elmondható, hogy a magyar és a nem magyar lakosság társadalmi pozíciója között nagyon jelentős különbségek voltak.

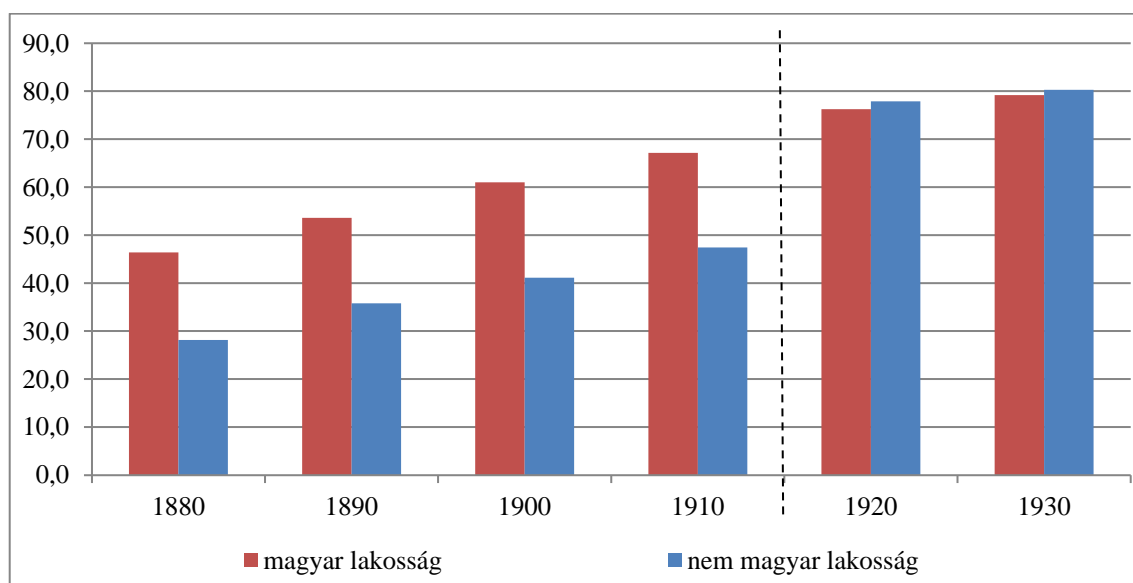
V.2.2. Gyengülő magyar előnyök: a két világháború közötti időszak

Bár a Kárpát-medencében élő egyes népcsoportok társadalmi/iskolázottsági pozíciójának alakulásában a nemzetállami törekvéseknek és kísérőjelenségeinek a XVIII. század végétől kezdve végig meghatározó szerepük volt (HANÁK P. 1974), fontos látni, hogy az I. világháborút megelőzően az állam „társadalmi penetrációja” ilyen szempontból is jóval kisebb volt, mint azt követően (KISS T. 2014). Az I. világháború után a szomszédos országok nemzetépítési törekvései tehát a korábbi, magyar törekvéseknél erőteljesebb, immár ellentétes irányú folyamatokat indítottak el a Magyarországtól elcsatolt területeken.

⁴³ Az adatok a történelmi Magyarország Horvát-Szlavónország nélküli területére vonatkoznak.

Ugyan e törekvések által okozott tényleges társadalmi változásokról a korszak első, 1920 környékén⁴⁴ lezajlott népszámlálásai a vizsgálandó időszak rövidege miatt még nem adhattak érdemi információkat, e censzusok az új korszak első adatfelvételeiként mégis nagy jelentőséggel bírnak. Az I. világháború után az elcsatolt területeken ugyanis már nem a korábbi magyar statisztikai rezsim határozta meg a censzusok módszertani és egyéb kereteit: az adatfelvételek a magyar helyett immár a szomszédos országok nemzetépítési törekvéseinek eszközeivé váltak. Mindez alapvetően befolyásolja az I. világháború előtti és utáni népszámlálási adatok összehasonlíthatóságát is (KICOŠEV, S. 2001, SEBŐK L. 2001, SZARKA L. 2001).

Az 1920-as impériumváltásokat követő néhány évtizedre vonatkozóan – az egyes országok eltérő korabeli népszámlálási módszertana és kérdésköre és az ebből következő adathiányok miatt – a történelmi Magyarország teljes területét lefedően nem lehetséges az írni és olvasni is tudó lakosság arányának a pontos összehasonlítása a magyar és a nem magyar lakosságon belül. Sőt, etnikai bontásban a mai Magyarország területére vonatkozóan is csak az 1920-ban és az 1930-ban lezajlott népszámlálások alapján állnak rendelkezésre az alfabetizmust mérő adatok (25. ábra).

25. ábra: Az írni és olvasni is tudók arányának alakulása a magyar és a nem magyar anyanyelvű lakosságon belül Magyarországon; 1880-1930 (%)⁴⁵

Az adatok forrása: magyarországi népszámlálások, 1880-1930

Ezek alapján is egyértelmű ugyanakkor, hogy az 1920-ra anyanyelvi szempontból majdnem teljesen homogén lakosságúvá váló Magyarországon már nem

⁴⁴ Románia: 1920; Csehszlovákia: 1921; Szerb–Horvát–Szlovén Királyság: 1921

⁴⁵ Az adatok az 1880 és 1910 közötti időszakban a történelmi Magyarország (Horvát-Szlavónország nélküli) területére, az ez utáni időszakban pedig a mai Magyarország területére vonatkoznak.

voltak olyan mértékű etnikai különbségek a lakosság írni-olvasni tudásában, mint korábban a történelmi Magyarországon. A kisebbségi lakosság túlnyomó többségét kitevő német anyanyelvűek körében ugyanis már a dualizmus korában is hasonlóan magas volt az írni-olvasni tudók aránya, mint a magyar anyanyelvűek körében.

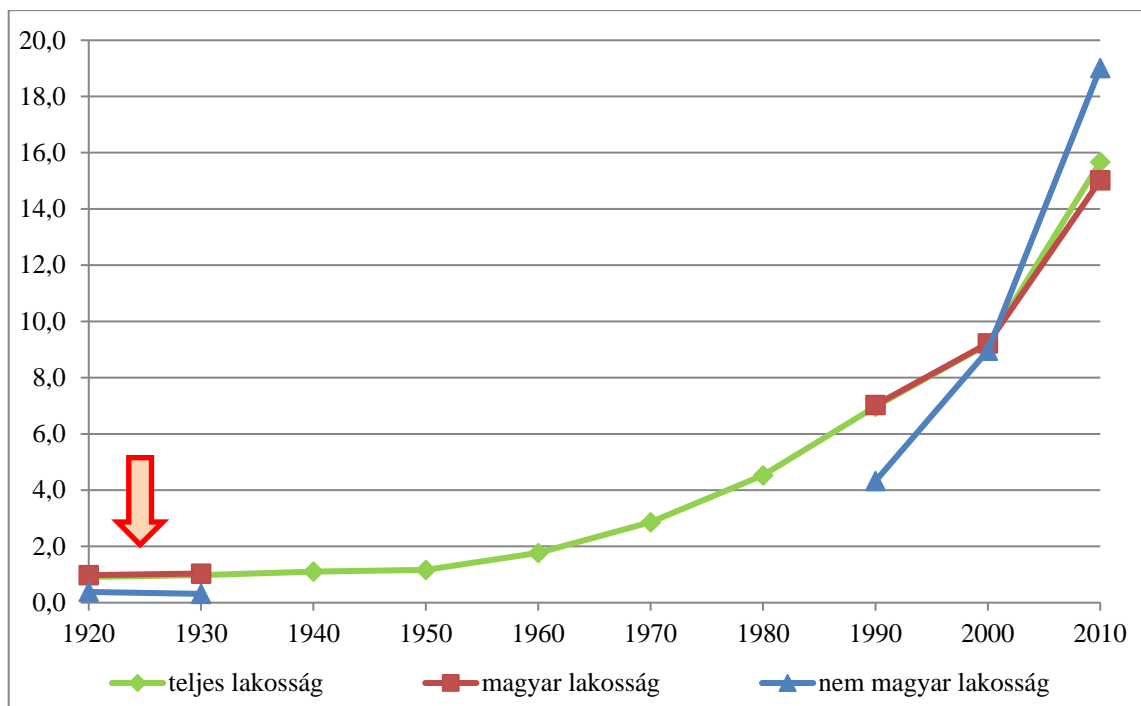
A két világháború közötti időszak népszámlálásai ugyan már részben vizsgáltak iskolázottsági jellemzőket is, az etnikai adatok hiánya miatt az egyes népcsoportok iskolázottsági pozícióinak teljes körű feltárása ezen adatok alapján nem lehetséges. Ahogyan azt fentebb már említettük, a mai Magyarország területén rendezett népszámlálások például – akkoriban példanélküli módon – már 1920-tól kezdődően mérték a felsőfokú végzettségűek számát is. Anyanyelvi bontásban azonban ezek az adatok a hivatalos statisztikai elemzésekben csak az 1920-as és 1930-as évekre, majd pedig 1990-től kezdődően érhetőek el, a kettő közötti időszakra nem (29. táblázat).

Csoport	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010
teljes lakosság	0,92	0,98	1,10	1,17	1,77	2,86	4,53	6,97	9,20	15,67
magyar lakosság	0,98	1,03	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	7,03	9,22	15,02
nem magyar lakosság	0,38	0,31	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	4,32	8,96	19,01

29. táblázat: A felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányának alakulása a magyar és a nem magyar anyanyelvű lakosságban belül a mai Magyarországon területén; 1920-2010 (%)

Az adatok forrása: magyarországi népszámlálások, 1920-2010

Az mindenesetre a rendelkezésre álló adatokból is kiderül, hogy míg az anyanyelvi szempontból 1920-ra majdnem teljesen homogén lakosságúvá váló Magyarországon az írni-olvasni tudás tekintetében – a fentebb leírtak szerint – már nem voltak jelentős etnikai különbségek, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányáról ugyanez nem mondható el (26. ábra). A magyar anyanyelvű lakosságban ugyanis jóval nagyobb volt a magasan képzettek aránya, mint a nem magyarok esetében. A különbség jelentős részben a nem magyar anyanyelvű lakosság településterületi sajátosságaiból fakad: a kisebbségi lakosság túlnyomó többségét kitevő német anyanyelvűek alapvetően vidékies területeken, falvakban éltek, hiszen a városokban élő német anyanyelvűek száma az asszimilációs veszteségek miatt ekkorra már nagymértékben lecsökkent. A vidékies területeken élőknek pedig ebben az időszakban is jóval kisebb volt az esélye a diplomaszerezésre, mint városi társaiknak.

26. ábra: A felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányának alakulása a magyar és a nem magyar anyanyelvű lakosságon belül a mai Magyarországon területén; 1920-2010 (%)

Az adatok forrása: magyarországi népszámlálások, 1920-2010

Ez a különbség egyben rávilágít arra is, hogy ettől az időszaktól kezdve az egyes etnikai csoportok társadalmi pozícióinak vizsgálatában az iskolázottsági mutatóknak, különösen pedig a felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányának jóval nagyobb jelentősége és relevanciája van, mint az írni és olvasni tudók arányának.

Az egyes népcsoportok iskolázottsági pozícióinak a teljes körű feltárása nem lehetséges tehát sem a két világháború közötti, sem pedig az azutáni időszakra vonatkozóan. Bizonyos folyamatok alapján ugyanakkor egyértelműen következtetni lehet az immár kisebbségben lévő magyar csoportok – az iskolázottsági mutatók szempontjából is meglévő – pozícióelőnyének az impériumváltásokat követő fokozatos eróziójára. Mindezt alátámasztja például KISS TAMÁS (2010a) közlése, mely szerint a román elit szemében az újonnan szerzett területek integrálhatóságának egyik legnagyobb gátja épp az erdélyi románság alacsony iskolázottsága és társadalmi pozíciója volt.

Bár az időszakot jellemző román nemzetépítő törekvések egyik központi eleme az alap- és felsőoktatás gyökeres átalakítása volt, az írni-olvasni tudás alapján a két világháború között még nem következett be látványos átrendeződés Erdélyben: a románok között az analfabéták aránya még az 1956-os népszámlálás szerint is messze meghaladta a magyarokra vagy a németekre jellemző értéket (KISS T. 2014). Ez annak

ellenére volt így, hogy az impériumváltások utáni időszak első szakaszában a többségi és kisebbségi érdekek elsősorban az alapfokú oktatás, mint egy adott nyelven az írni-olvasni tudást biztosító intézmények rendszere körül csaptak össze (PÁSZTOR A. 2006). A felsőoktatási rendszer átalakítása ugyanakkor látványos eredményeket hozott: a román nemzetépítési törekvésekkel összhangban jelentős – bár minőségét tekintve ambivalens – felsőoktatási expanzió zajlott le Erdélyben is, melyből a magyarok jobbra kimaradtak (KISS T. 2010a).

A két világháború között az oktatási rendszerek átalakítása a többi elszakított térségben is a nemzetépítési törekvések központi eleme volt. A Vajdaságban például 1941-re a magyar tannyelvű elemi iskolák száma az 1918-as érték harmadára csökkent, a 9 magyar tannyelvű középiskola és 8 felsőkereskedelmi és főreáliskola közül pedig mindössze 2 középiskola maradt meg részben magyar nyelvű oktatással (SEBŐK L. 2001).

A világháború és az impériumváltások ugyanakkor nem csak az oktatási rendszerek – magyarok kárára történő – átalakítását hozták magukkal az elcsatolt területeken, de jelentős számú migrációs és asszimilációs veszteséget is jelentettek a magyarság számára. Az asszimilációs veszteségekről, pláne ezek iskolázottsági jellemzőiről szintén keveset tudunk. A migrációs statisztikák ugyanakkor egyértelműen tudósítanak a magasan képzett magyarság tömeges kivándorlásáról minden elcsatolt terület esetében (DOBROVITS S. 1945).

A mai Szlovákia területéről például az 1920-as évek első felében összességében több mint 100 ezer tisztviselő, hivatalnok és egyéb értelmiségi költözött Magyarországra (GYURGYÍK L. 1998, 2011). A Vajdaság területéről ugyanebben az időszakban körülbelül 45 ezer magyar értelmiségit, köztisztviselőt, valamint birtokost és tőkést utasítottak ki (GÁBRITY M. I. 2001). Erdélyből pedig közel 200 ezer, jelentős részben szintén a városi középosztályba tartozó magyar vándorolt ki az impériumváltást követően (KISS T. 2010a). A képzett rétegek tömeges kivándorlása olyan nyomot hagyott a kisebbségbe került magyar közösségeken, melynek hatása a mai napig is tart. Teljes körű iskolázottsági adatok hiányában is világos tehát, hogy ebben az időszakban indult el a magyarság iskolázottsági pozícióvesztése.

Az elcsatolt területeken élő népcsoportok urbanizációs mutatóiban szintén nagyon látványos átrendeződések történtek a két világháború között. Míg 1910 és 1930 között Erdély városi lakosságában a román anyanyelvűek aránya 17,0-ről 35,0 százalékra nőtt, ugyanez a magyar anyanyelvűek körében 65,0-ről 45,0 százalékra

csökkent (KISS T. 2014). Hasonló folyamat zajlott le a mai Szlovákia területén is, ahol 1910 és 1921 között az összlakosság urbanizációs mutatója 16,8-ről 18,1 százalékra nőtt, mialatt a magyarságé 24,1-ről 17,8 százalékra csökkent (GYURGYÍK L. 2006a). Bár a vajdaság népcsoportjaira vonatkozóan a két világháború közötti időszakra ilyen részletes adatok nem állnak rendelkezésre, a magyarság általános aránycsökkenése, az urbanizációs trendek, valamint az oktatási rendszer átszervezése nyomán folytatott tömeges magyar iskolabezárások arra engednek következtetni, hogy a vajdasági magyarság pozícióvesztése – az erdélyi és a szlovákiai magyarsághoz képest lassabban ugyan, de – szintén ebben az időszakban indult el (SEBŐK L. 2001).

V.2.3. A II. világháború és hatásai: fokozódó gyengülés

A II. világháború időszakában az elcsatolt területek egy része ideiglenesen újra magyar fennhatóság alá került, így e területeken 1941-ben ismét magyarországi irányítású népszámlálásokat tartottak. A háború után e területeket újra elvették Magyarországtól, így a háborús és háború utáni veszteségekről és változásokról már ismét a szomszédos országok – 1950 környékén⁴⁶ megtartott – népszámlálásai tudósítanak. Bár a magyarok iskolázottsági jellemzőiről még ebből az időből sincsenek pontos információink, a magyarság általános és főképp városi aránycsökkenése (KOC SIS K. – KICOŠEV, S. 2004), a migrációs és asszimilációs veszteségek (GYURGYÍK L. 1994), valamint az oktatási rendszerek folytatódó átszervezése és expanziója alapján egyértelműen következtetni lehet a magyar kisebbségek folytatódó pozícióvesztésére.

E veszteségek ugyanakkor az elcsatolt területek magyarságát különböző mértékben érintették. A migrációs veszteségek kapcsán fontos látni, hogy a Magyarországra (vissza)költözők között ezúttal is jelentősen felülreprezentált volt a magasan képzett értelmiségi és hivatalnok réteg az újra elcsatolt térségek mindegyikében (KISS T. 2010b).

Az asszimilációs törekvések hatása Szlovákiában volt a legnagyobb, ahol állami nyomásra 1947 végéig több mint 400 ezer ún. reszlovakizációs kérvényt nyújtottak be, és a kérvényezett személyek felét – többségében addig magukat magyarnak vallókat – szlovákokká nyilvánították (GYURGYÍK L. 1998). Leginkább ennek köszönhető, hogy 1950-re az 1930-as létszámhoz képest majdnem 250 ezer fővel csökkent a szlovákiai magyar népesség száma (GYURGYÍK L. 1994). A „reszlovakizáltak” nagy részének

⁴⁶ Románia: 1948; Csehszlovákia: 1950; Jugoszlávia: 1948 és 1953

későbbi „visszamagyarosodása” révén az 1961-es népszámlálás már a magyarság számának 150 ezres növekedését mutatta, de jelentős volt azon „reszlovakizáltak” száma is, akik csak 1970-ben vallották be újra magyarságukat (GYURGYÍK L. 1994, 1998). Mindezek még jobban megnehezítik a magyarság tényleges pozícióinak a becslését erre az időszakra.

V.2.4. Az államszocializmus időszaka: a pozíciók átfordulása

Azt ugyanakkor fontos látni, hogy mindezek ellenére a külhoni magyarok szociológiai értelemben vett kisebbségi helyzetét összességében nem a két világháború közötti időszak, hanem az államszocializmus időszaka hozta el (KISS T. 2010b). A szocialista országokban ugyanis a modernizációs folyamatok folytatódása és a magántulajdon visszaszorítása magával hozta az iskolázottság és az oktatási rendszerek további felértékelődését⁴⁷ a társadalmi ranglétrán. A közép- és felsőfokú oktatás felértékelődése az oktatási rendszerek mentén kialakult többségi-kisebbségi törésvonalak fókuszát az alapfokú oktatásról eleinte a közép-, majd a felsőfokú oktatásra helyezte át (PÁSZTOR A. 2006).

Az oktatási rendszerekben (is) jelenlévő etnikai aszimmetriák pedig mindezzel együtt a külhoni magyarság további fokozatos pozíciógyengülésével jártak (KISS T. 2014). A magyar nyelvű felsőoktatási intézményrendszer érdemi fejlesztésére ráadásul évtizedek óta nem volt forrás a szomszédos országokban, így az nem tudott lépést tartani a többségi felsőoktatással. Részben ennek köszönhető, hogy a külhoni magyarok felsőoktatásban történő részvétele messze elmaradt mind Magyarországon, mind az adott ország többségi átlagától (PÁSZTOR A. 2006).

A Vajdaságban például, bár az Újvidéki Egyetem 1954-es megalapítása által a nemzeti kisebbségek soraiból kikerülő tanulók továbbtanulási lehetőségei is kedvezőbbek lettek, magyar nyelvű felsőfokú oktatást a tanárképzés kivételével egészen az 1970-es évek elejéig nem vezettek be (TÓTH L. 1994). A magyar kisebbség szempontjából a vajdasági felsőoktatás fejlődése ugyanakkor ezután is nagyon lassú és körülményes maradt, ami összességében csak részben segítette elő az egyetemi és főiskolai végzettségű magyar értelmiség kialakulását (TÓTH L. 1994). Ezzel egy időben, az 1970-es évektől kezdődően a magasan képzett vajdasági magyar szakemberek

⁴⁷ Ez egy idő után a szociológiában és a társadalomstatisztikában is magával hozta az iskolázottsági jellemzők felértékelődését. Nem véletlen tehát, hogy a szocialista időkből már több iskolázottsági adat áll rendelkezésre.

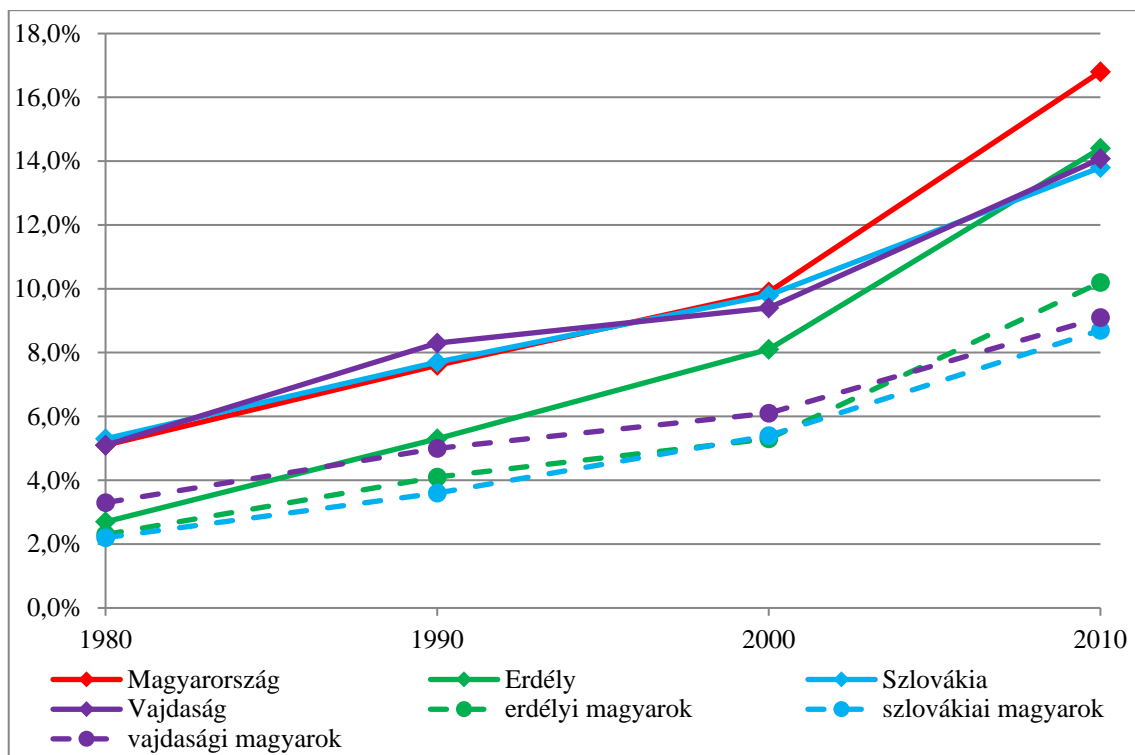
jelentős része távozott külföldre – elsősorban a tehetségük kihasználatlansága, valamint a tudományos kutatás általánosan kedvezőtlen helyzete és forráshiánya következtében (GÁBRITY M. I. 2001).

Szlovákiában is az 1970-es években pörgött fel a magyarság oktatási pozícióvesztése, miután az általános körzetesítés lehetőséget nyújtott a magyar iskolahálózat megrikkítására, a magyar nyelvű iskolák beolvasztására (GYURGYÍK L. 1994, 1998). A magyar nemzetiségűek iskolai végzettsége ugyanakkor már az 1950-es években is kedvezőtlenebb volt az összlakosságénál: jelentősen magasabb volt az alapiskolai végzettséggel, illetőleg jóval alacsonyabb a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya (GYURGYÍK L. 2014). Az iskolázatlanok aránya hasonló nagyságú volt a magyarok és a szlovákok körében is (GYURGYÍK L. 2006a).

Mindezek ellenére a magyar kisebbségek iskolázottsági pozícióvesztése a szocializmus egésze alatt sem ment teljes körűen végbe. Romániában például a magyarság az alacsony végzettségi kategóriákban (a nyolc osztálynál alacsonyabb végzettségűek között) ebben az időszakban végig alulreprezentált maradt (KISS T. 2010b). Az általános iskolai végzettségűek között ugyanakkor a romániai magyarság már végig felülreprezentált volt, a középiskolai végzettségűek aránya pedig nagyjából megegyezett a magyarságon és a románságon belül. Mindez egyben azt is előrevetíti, hogy a felsőfokú végzettségű népességen belül a romániai magyarság egyértelműen alul volt reprezentálva már az 1970-es években is (KISS T. 2010b).

Hasonlóan alakult a magyarság pozíciója Jugoszláviában is, ahol az analfabéták és iskolázatlanok mellett jellemzően a középiskolai és a főiskolai-egyetemi végzettségűek körében is alul, az általános iskolai és a nyolcnál kevesebb osztályt végzettek körében pedig felül volt reprezentálva a magyarság (BADIS R. 2008).

A kapcsolódó magyar és angol nyelvű irodalomban az 1980 környéki népszámlálások időszaka az első, amely esetében mindhárom vizsgált külhoni nagytérre vonatkozóan feltárássra kerültek a teljes népességen belül a magyarság pontos iskolázottsági jellemzői is. Ezek alapján 1980-ban a felsőfokú végzettségűek aránya kapcsán a romániai (2,7%) lakosság általános lemaradásáról lehet beszámolni a szlovákiai (5,3%), a vajdasági (5,1%) és a magyarországi (5,1%) lakossággal szemben is (27. ábra).

27. ábra: A felsőfokú végzettséggel rendelkező lakosság arányának alakulása a Kárpát-medence egyes nagytérségeinek teljes és magyar lakosságában; 1980-2010 (%)⁴⁸

Az adatok forrása: szakirodalmi források⁴⁹

A magyar lakosságon belül ez az arány mindhárom térségben végig alacsonyabb volt. 1980-ban a teljes lakosság értékéhez képest a legkisebb elmaradás a romániai (KISS T. 2010b), a legnagyobb pedig a szlovákiai (GYURGYÍK L. 2006a) magyarságra volt jellemző. Utóbbiak esetében a két érték több mint kétszeres különbsége kifejezetten jelentős lemaradásról árulkodik. A magyar kisebbségeken belül a legmagasabb értéke a vajdasági magyarságnak volt, azonban e csoport pozíciója is egyértelműen elmaradt a teljes vajdasági lakosságtól (TÓTH L. 1994, GÁBRITY M. I. 2004).

⁴⁸ A népszámlálások időpontja és a vizsgált korosztályok az egyes nagytérségekben:

Erdély: 1977; 12 év felettek

Szlovákia: 1980; 15 év felettek

Magyarország: 1981; 15 év felettek

Vajdaság: 1980; 7 év felettek

⁴⁹ Szakirodalmi források az egyes nagytérségekre vonatkozóan:

Magyarország (SZUKICSNÉ S. K. 1993)

Erdély (PAPP Z. A. 2008, KISS T. 2010b, 2012, VERES V. 2015)

Szlovákia (GYURGYÍK L. 2006a, 2008, 2014, KISS T. 2012)

Vajdaság (TÓTH L. 1994, GÁBRITY M. I. 2004, BADIS R. 2008, KISS T. 2012, ŽIVKOVIĆ M. B. et al. 2020)

V.3. A külhoni magyarság felsőfokú végzettségbeli pozíciógyengülésének térbeli sajátosságai

A fejezet első két alfejezete összefoglalta a Kárpát-medencei magyarság iskolázottsági pozícióinak történeti folyamatait, valamint a magyarság településterületi és településszerkezeti jellemzőinek a jelenkori iskolázottsági pozíciókat is meghatározó főbb jellemzőit. Jelen alfejezet a doktori munka legfontosabb eredményeit a külhoni magyarság jelenkori felsőfokú végzettségbeli pozícióinak elemzésén keresztül foglalja össze. Mindezt az értekezés először nagytérégi szinten teszi meg, majd egy részletesebb térségi vizsgálat következik. A tanulmány a külhoni magyarság felsőfokú végzettségbeli pozícióinak területi mintázatát és egyenlőtlenségeit először megyei szinten elemzi, az egyes megyék magyar és nem magyar lakosságának iskolázottsági adatai közötti különbségre fókuszálva.

A részletesebb térségi összefüggés-vizsgálat első részének fókuszában a diplomás és a magyar nemzetiségű lakosság közötti térbeli összefüggések állnak. Mindehhez a tanulmány először megvizsgálja, hogy a vizsgált megyékben és helyhatóságokban mennyire mozog együtt a felsőfokú végzettségű lakosság aránya és a magyarságarány. Ezután egy hatáсарány-vizsgálat keretében részletesen kiértékeli e két mutató megyei és helyhatósági szintű térbeli viszonyait. Végezetül a tanulmány a külhoni magyarság felsőfokú végzettségbeli pozíciói mögött meghúzódó főbb okokat vizsgálva kísérletet tesz a településszerkezeti jellemzőkből eredő, valamint az azoktól független hatások mértékének összevetésére.

V.3.1. Nagytérégi szint: a magyar pozícióhátrány fokozatos erősödése

Az adatelemzés nagytérégi szintű eredményei megerősítik a fentebb bemutatott szakirodalmi előzmények azon megállapításait, amelyek alapján a vizsgált időszak egészében jelentős különbségek voltak az egyes nagytérsegek, valamint ezeken belül a magyar és a nem magyar nemzetiségű lakosságok felsőfokú végzettségbeli mutatói között (30. táblázat). Magyarország kivételével a vizsgált nagytérsegek mindegyikére jellemző, hogy a diplomások aránya már a rendszerváltás környékén is jóval alacsonyabb volt a magyar, mint a nem magyar lakosság körében. Ez a viszony végig megmaradt minden külhoni nagytérsegekben. Sőt, a magyar lakosság lemaradása mindenhol végig növekedett. Mindez nem csak külhoni nagytérsegekben volt tapasztalható: 2011-től már Magyarországon is a nem magyar lakosság értékei a magasabbak. Ennek

ugyanakkor nem a hagyományos, autochton kisebbségek pozíciójavulása az oka, hanem az, hogy a bevándorló lakosság jelentős része magasan iskolázott.

Időpont	Etnikai csoport	Erdély	Szlovákia	Vajdaság	Külhoniak összesen	Magyarország	Összesen
1990	magyar lakosság	3,69%	3,75%	5,09%	3,90%	8,78%	7,81%
	nem magyar lakosság	5,63%	8,43%	7,91%	7,00%	7,94%	7,01%
2000	magyar lakosság	5,07%	5,88%	6,15%	5,40%	10,98%	9,89%
	nem magyar lakosság	7,74%	10,75%	10,05%	9,22%	10,32%	9,29%
2010	magyar lakosság	10,69%	11,92%	9,03%	10,76%	17,13%	15,95%
	nem magyar lakosság	16,30%	18,72%	14,86%	17,09%	17,20%	17,10%
2020	magyar lakosság	14,69%	15,24%	12,64%	14,60%	22,08%	20,82%
	nem magyar lakosság	20,42%	23,32%	20,68%	21,66%	23,46%	21,90%

30. táblázat: A felsőfokú végzettségűek aránya a 15 év feletti magyar és a nem magyar lakosság körében az egyes országok részletes bontású népszámlálási adatai alapján; 1990, 2000, 2010, 2020 (%)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

A külhoni magyar közösségek értéke a magyarországi magyar és nem magyar lakosság értékénél is végig alacsonyabb volt. A külhoni nagytérségek nem magyar lakosságának átlagértéke eleinte szintén elmaradt a magyarországi lakosságétól, ám – elsősorban a szlovákiai értéknek köszönhetően – 2011-ben már minimálisan meghaladta Magyarország magyar és nem magyar lakosságának az értékét is. Ezzel együtt 2001 és 2011 között a Kárpát-medence egészében is megfordult a magyar és a nem magyar lakosság felsőfokú végzettségbeli pozíciója az utóbbi javára. 2011 és 2021 között ez a különbség kissé mérséklődött, köszönhetően elsősorban annak, hogy 2021-re a magyarországi magyarság értékei újra megelőzték a külhoni nem magyar lakosság átlagértékét. 2021-ben tehát továbbra is jelentős lemaradásban van a magyarság minden külhoni nagytérségben, mind a térség nem magyar értékeihez, mind a magyarországi értékekhez képest.

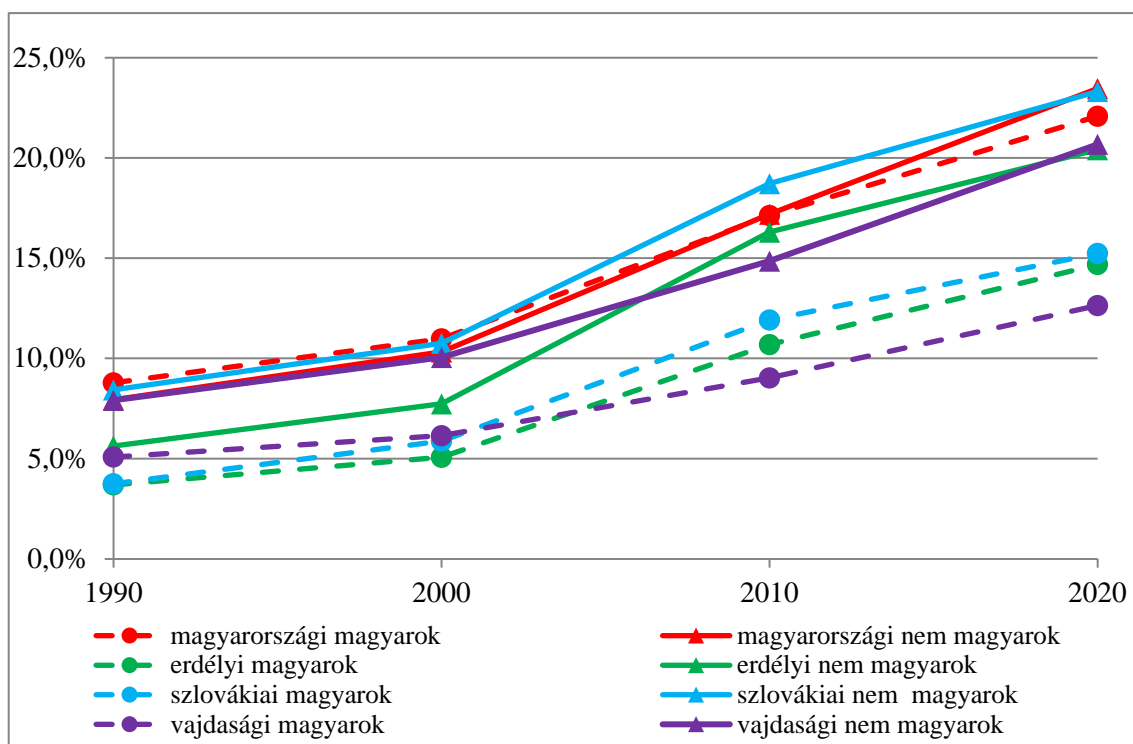
A külhoni magyarság felsőfokú végzettségbeli lemaradása még szembeötlőbb, ha a magyar és nem magyar lakosság közötti különbségekre fókuszálunk (31. táblázat). A magyar és nem magyar lakosság közötti különbség mindenütt jelen lévő, tartós növekedése mellett megfigyelhető, hogy az erdélyi magyarság helyi lemaradása mindig kisebb, mint a másik két külhoni magyar csoporté.

Időpont	Erdély	Szlovákia	Vajdaság	Külhoniak összesen	Magyarország	Összesen
1990	-1,94	-4,68	-2,83	-3,10	0,84	0,80
2000	-2,66	-4,88	-3,90	-3,82	0,66	0,60
2010	-5,61	-6,80	-5,82	-6,32	-0,07	-1,16
2020	-5,73	-8,08	-8,04	-7,07	-1,38	-1,07

31. táblázat: A felsőfokú végzettségűek aránya közötti különbség a 15 év feletti magyar és a nem magyar lakosságon belül az egyes országok részletes bontású népszámlálási adatai alapján; 1990, 2000, 2010, 2020 (százalékpont)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

A változás iránya egyértelműen azonos minden vizsgált csoport esetében: mindegyikben folyamatosan növekedett a felsőfokú végzettségűek aránya (28. ábra).

28. ábra: A felsőfokú végzettségűek arányának változása a 15 év feletti lakosság körében az egyes országok részletes bontású népszámlálási adatai alapján; 1990, 2000, 2010, 2020 (%)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

A változás dinamikája azonban nagytérsegenként, etnikumonként, valamint leginkább időszakonként eltérő volt (32. táblázat). Utóbbit jól szemlélteti, hogy míg az 1990-es években a vizsgált térségek magyar és nem magyar lakosságában összesen átlagosan 2,1 és 2,3 százalékponttal nőtt a felsőfokú végzettségűek aránya, a 2000-es évek első évtizedében – a felsőoktatási expanzió térségi csúcsidőszakában – ugyanezekben a csoportokban kimagasló, átlagosan 6,1 és 7,8 százalékpontos növekedés volt megfigyelhető. A 2010-es években a két megelőző évtizedhez képest összességében átlagos növekedésről beszélhetünk: a korábbi két évtized növekedésének

átlagát a magyar lakosság növekedése enyhén felül-, a nem magyar lakosságé pedig enyhén alulmúlta.

Időtáv	Etnikai csoport	Erdély	Szlovákia	Vajdaság	Külhoniak összesen	Magyarország	Összesen
1990-2000	magyar lakosság	1,38	2,13	1,06	1,50	2,20	2,08
	nem magyar lakosság	2,11	2,32	2,14	2,22	2,38	2,28
2000-2010	magyar lakosság	5,62	6,04	2,88	5,36	6,15	6,05
	nem magyar lakosság	8,57	7,97	4,80	7,86	6,88	7,81
2010-2020	magyar lakosság	4,00	3,32	3,83	3,83	4,95	4,88
	nem magyar lakosság	4,11	4,59	4,57	4,57	6,27	4,79

32. táblázat: A felsőfokú végzettségűek arányának változása a 15 év feletti lakosság körében az egyes országok részletes bontású népszámlálási adatai alapján; 1990-2000, 2000-2010, 2010-2020 (százalékpont)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

A magyar és nem magyar lakosságok értékének növekedése közötti különbségeket vizsgálva is látható, hogy a legnagyobb arányú lemaradást összességében a 2000-es évek első évtizedében szenvedte el a külhoni magyarság, miközben az 1990-es és a 2010-es években gyakorlatilag ugyanakkora volt az enyhe pozícióvesztés mértéke (33. táblázat).

Időtáv	Erdély	Szlovákia	Vajdaság	Külhoniak összesen	Magyarország	Összesen
1990-2000	-0,73	-0,20	-1,08	-0,73	-0,18	-0,20
2000-2010	-2,95	-1,93	-1,92	-2,50	-0,73	-1,76
2010-2020	-0,12	-1,27	-2,22	-0,74	-1,31	0,08

33. táblázat: A felsőfokú végzettségűek arányának változása közötti különbség a 15 év feletti magyar és a nem magyar lakosságon belül az egyes országok részletes bontású népszámlálási adatai alapján; 1990-2000, 2000-2010, 2010-2020 (százalékpont)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

A továbbiakban az egyes nagytérsegekre jellemző folyamatokat évtizedes bontásban részletesebben is megvizsgáljuk.

A magyarság enyhe pozícióvesztése: az 1990-es évek

Ahogy az a nagytérsegek teljes lakosságának jellemzőit bemutató IV.2. fejezetből is kiderül, az 1990-es években a többségi lakosság mindegyik vizsgált nagytérsegekben hasonló nagyságú növekedést mutatott. Százalékpontban mérve a legmagasabb növekedést a magyarországi, a kiinduló értékhez viszonyított legnagyobb arányú növekedést pedig az erdélyi (37,4%) nem magyar lakosság érte el. Szembetűnő, hogy az évtizedben mindegyik nagytérsegekben alacsonyabb növekedés volt jellemző a

magyarokra, mint a nem magyarokra. A külhoni magyar közösségek közül a nagytérségi trendet a szlovákiai magyar lakosság követte a legjobban: 2,1 százalékpontos növekedésük jóval megelőzte az erdélyi és vajdasági magyarokét. E két utóbbi csoportot tekinthetjük tehát az évtized Kárpát-medencei veszteseinek.

A vajdasági magyarság alacsony értékének valószínűsíthető okai elsősorban Jugoszlávia szétesése és az 1990-es évek háborúi voltak, melyek következtében tömegek hagyták el szülőföldjüket. Zömében fiatalokról és családokról beszélünk, akiknek volt annyi anyagi és kulturális tőkájük, hogy egy másik országban újrakezdjék életüket (BADIS R. 2012). Okkal feltételezhető, hogy a többi társadalmi csoportnál általában magasabb mobilitási potenciállal rendelkező (potenciális) diplomás lakosságot az átlagnál jobban érintette az elvándorlási hullám.

Hatványozottan igaz lehet ez a magyar származású (potenciális) diplomásokra, akik esetében a növekvő etnikai kockázatok mellett az anyaország fogadókészsége is ráerősíthetett az elvándorlás mértékére. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az évtized végére a diplomások aránya a vajdasági magyarságon belül még ezzel együtt is magasabb (6,2%) volt, mint a másik két külhoni magyar közösségben (5,1%-5,9%).

Az 1990-es éveket az erdélyi magyarság (5,1%) zárta a legalacsonyabb értékekkel, hasonlóan az évtized elejét jellemző helyzethez. Ezen értékek mögött szintén valószínűsíthető az ottani magyarságon belül a diplomások magasabb arányú elvándorlása. Fontos ugyanakkor látni azt is, hogy Erdélyben a nem magyar lakosság is jelentős (3,0 szp körüli) lemaradásban volt a másik két térséghez képest, az évtized elején és végén is. Ennek köszönhetően az erdélyi magyarság helyi pozíciója összességében kevésbé volt rossz, mint a másik két nagytérség magyarságáé.

A magyarság lemaradásának okaira vonatkozó feltételezéseinket mind Erdély, mind Vajdaság esetében megerősítik, és egyben árnyalják a szomszédos országokból Magyarországra települt lakosság egyes szocio-demográfiai jellemzőit vizsgáló kutatások is. KINCSES ÁRON (2015) például statisztikai adatokkal is alátámasztja azt a köztudott tény, hogy a szomszédos országok 2001-ben Magyarországon tartózkodó állampolgárainak túlnyomó többsége magyar anyanyelvű lakos volt.

Munkájából az is kiderül, hogy e lakosok közül egyértelműen az erdélyiek és a vajdaságiak átlagéletkora volt a legalacsonyabb. Eredményeit a saját eredményeinkkel összevetve az is megállapítható, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya az áttelepülők között minden esetben jóval magasabb volt, mint az adott kibocsátó megye

teljes magyar lakosságában. Az erdélyi magyarságra ez utóbbi ugyanakkor kevésbé volt jellemző, mint a többi külhoni magyar közösségre.

Az 1990-es évekre összességében elmondható, hogy nagyon markáns változások nem történtek, ám a külhoni magyarok alaptól gyenge pozíciói a magasabb átlagértékkel rendelkező magyarországiakhoz, valamint a kevésbé magas, de a külhoni magyarokénál jobb pozícióban lévő nem magyar lakosságokhoz képest is tovább gyengültek.

A magyarság jelentős pozícióvesztése: a 2000-es évek

Ahogy az már a megelőző fejezetekben is tárgyaltuk, a vizsgált országokban végbemenő felsőoktatási expanzió eredményeképp a diplomások aránynövekedése a 2000-es évek első tíz évében a korábbinál jóval dinamikusabb volt, mely minden vizsgált csoportot érintett.

Az évtized nagy nyertese Szlovákia és Erdély nem magyar lakossága volt, melyek 8,0, illetve 8,6 százalékpontos rekordnövekedést produkáltak. Ezzel 2011-re az erdélyi nem magyar lakosság értéke 10 év alatt több mint a duplájára nőtt, a szlovákiai (18,7%) pedig megelőzte a magyarországi magyar és nem magyar értékeket is. Ezeket a kiugró térségi növekedéseket csak részben, de az 1990-es évekhez képest mégis jóval nagyobb volumenben követte a szlovákiai (6,0 százalékpont) és az erdélyi (5,6 százalékpont) magyarság aránynövekedése. A növekedés volumenét jól mutatja, hogy tíz év alatt mindkét csoportban megduplázódott a diplomások aránya, 2011-re így nem csak a szlovákiai, hanem az erdélyi magyarság értéke is meghaladta a 10,0 százalékot.

A 2000-es évek első évtizedének vesztese a vajdasági lakosság, azon belül pedig különösen a magyarság volt. A felsőfokú végzettségűek aránya 2011-re a nem magyar lakosságon belül 15,8 százalékra, a magyar lakosságon belül csupán 9,0 százalékra nőtt. Bár fontos látni, hogy még ez utóbbi növekedés is meghaladta bármelyik csoport 1990-es évekbeli változását, a vajdasági magyarság 2011-re ezzel együtt is látványosan lemaradt, elveszítve a külhoni magyarságon belüli egykori vezető pozícióját. Mindezt jól szemlélteti, hogy míg a többi vizsgált csoport a két évtized alatt összesen átlagosan 9,0 százalékpontos növekedést mutatott, a vajdasági magyarok körében ez a növekedés 4,0 százalékpont alatt maradt.

Az okok mögött ezúttal csak részben említhető a (potenciálisan) diplomás magyar lakosság elvándorlása. Bár az előző évtizedhez hasonlóan jelentős volumenű maradt (évente kb. 1000 fő), ennek az elvándorlásnak elsősorban már nem politikai,

hanem gazdasági okai voltak (BADIS R. 2012, GÁBRITY M. I. 2015). A lemaradás másik jelentős oka, hogy az 1990-es évek eseményei miatt Szerbiában megkésve és jóval kevésbé dinamikusán indult el a felsőoktatási expanzió, mint a többi érintett országban. A vajdasági magyarság felsőfokú végzettségbeli pozíciói ugyanakkor még az alacsony többségi értékekhez képest is gyengültek.

A 2000-es években zajló fentebb ismertetett folyamatokat szintén megerősítik a KINCSES (2015) által közölt adatok. A 2001-es adatokhoz hasonlóan, a szomszédos országok 2011-ben Magyarországon tartózkodó állampolgárainak túlnyomó többsége szintén valamelyik jelentős magyarságarányú megyéből származott. A magyar anyanyelvűek aránya ugyanakkor, bár domináns maradt, de 2001-hez képest csökkent. Szintén jelentős különbség, hogy immár nem az Erdélyből és a Vajdaságból, hanem a Szlovákiából érkezők átlagéletkora volt a legalacsonyabb, bár a Vajdaságból érkezők között a 24 éven aluliak még mindig felülreprezentáltak maradtak.

A felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya 2011-ben is minden esetben jóval magasabb volt az áttelepülők között, mint az adott térség teljes magyar lakosságában, ám ez a különbség 2001 óta Erdély és Vajdaság esetében is csökkent (KINCSES Á. 2015). E két térség magyarságának 2000-es évekbeli iskolázottsági pozíciócsökkenését tehát feltehetően jobban magyarázza a Magyarországra települők nagyságrendje, mint az elvándorlók korcsoportos és iskolázottsági jellemzői.

A 2000-es évek első évtizedében a külföldi magyarok körében tehát alapvetően mindenhol jóval gyorsabban nőtt a diplomások aránya, mint az 1990-es években, ám egyúttal e közösségek pozíciója is mindenhol jobban gyengült, mint a megelőző évtizedben.

Eltérő dinamikák: a 2010-es évek

A 2010-es évek összességében átlagos mértékű növekedése a korábbiakhoz képest eltérő dinamikákat hozott a vizsgált csoportokban. A vajdasági és a magyarországi nem magyar lakosságok körében mért növekedés ugyanis megközelítette, a vajdasági magyarság esetében pedig meg is haladta a 2000-es évek első évtizedében tapasztaltakat. Azt ugyanakkor látni kell, hogy a vajdasági magyarság körében mért növekedés (3,6 százalékpont) ezzel együtt is az évtized második legkisebb növekedése volt, csak a szlovákiai magyarság körében mért értéket (3,2 százalékpont) haladta meg. A vajdasági magyarság értékének 2010 utáni növekedése tehát kizárólag a korábbi alacsony értékekhez képest tekinthető „ugrásszerűnek”.

Minderre a kissé eltolódott szerbiai felsőoktatási expanzió adhat magyarázatot, amely a 2000-es évek mellett a 2010-es években is jelentős szerepet kapott. A felsőoktatási expanzió elhúzóó hatásai miatt a kutatás záró évtizedében a többségi lakosságok közül immár a vajdasági és a magyarországi lakosság produkálta a legnagyobb növekedést (4,9-4,9 százalékpont). A vajdasági nem magyar lakosság ezzel az évtized végére egyrészt visszaelőzte az erdélyit, másrészt még jobban lehaladta a vajdasági magyar lakosságot, amelynek térségi lemaradása 2022-re immár hatalmas mértékűre (8,0 százalékpont) növekedett.

Szintén 8,0 százalékpontosra növekedett 2021-re az évtized legkisebb növekedését produkáló szlovákiai magyarság térségi lemaradása. A külföldi magyarok között ugyanakkor a szlovákiai magyarság ezzel együtt is megtartotta vezető pozícióját (15,2%). A szlovákiai nem magyar lakosság 2021-re a 23,3 százalékos diplomás aránnyal szintén megtartotta a teljes mezőnyre vonatkozó vezető pozícióját, a kis létszámú, 23,5 százalékos értékű magyarországi nem magyar lakossággal együtt.

Az erdélyi magyarságra vonatkozó folyamatok szembemennek a korábban bemutatott trendekkel: a közösség térségi pozíciói a 2010-es években ugyanis csak minimálisan (0,1 százalékponttal) gyengültek. Fontos látni, hogy a külföldi magyar közösségek térségi pozícióit tekintve a három évtized alatt ez számít a legkisebb volumenű gyengülésnek. A képet ugyanakkor árnyalja, hogy ezt megelőzően pont az erdélyi magyarság produkálta messze a legnagyobb (3,0 százalékpontos) pozícióvesztést.

A három évtized mérlege

A teljes vizsgált időszak legnagyobb növekedését (15,5) a magyarországi nem magyar nemzetiségű lakosság produkálta, őket követte a szlovákiai (14,9) és az erdélyi (14,8) nem magyar lakosság. A magyarországi magyar lakosságban ez idő alatt 13,3 százalékponttal, míg a vajdasági nem magyar lakosságban 12,3 százalékponttal nőtt a diplomások aránya. A külföldi magyarság körében ennél mindenhol alacsonyabb volt a növekedés: a szlovákiai magyarságon belül 11,5, az erdélyi magyarságon belül 11,0, míg a vajdasági magyarságon belül csupán 7,5 százalékponttal nőtt a diplomások aránya.

Az eredmények összességében megerősítik az anyaország (illetve részben más fejlettebb országok) külföldi magyarság irányába kifejtett agyelszívó hatásának jelentőségét kiemelő feltételezéseket. A magasan képzett lakosság Magyarországra

költözése a jelenséget vizsgáló kutatási előzmények eredményei alapján ugyanis a három vizsgált magyar kisebbség közül – arányaiban – leginkább a vajdasági magyarságot sújtotta, melyet a kutatás eredményei is visszaigazolnak: a három évtized alatt összességében ez a csoport szenvedte el a legnagyobb mértékű (4,8 százalékpontos) pozícióvesztést. Mindeközben az erdélyi magyarság pozíciógyengülése 3,8 százalékpontos, a szlovákiai magyarságé pedig „mindössze” 3,4 százalékpontos volt.

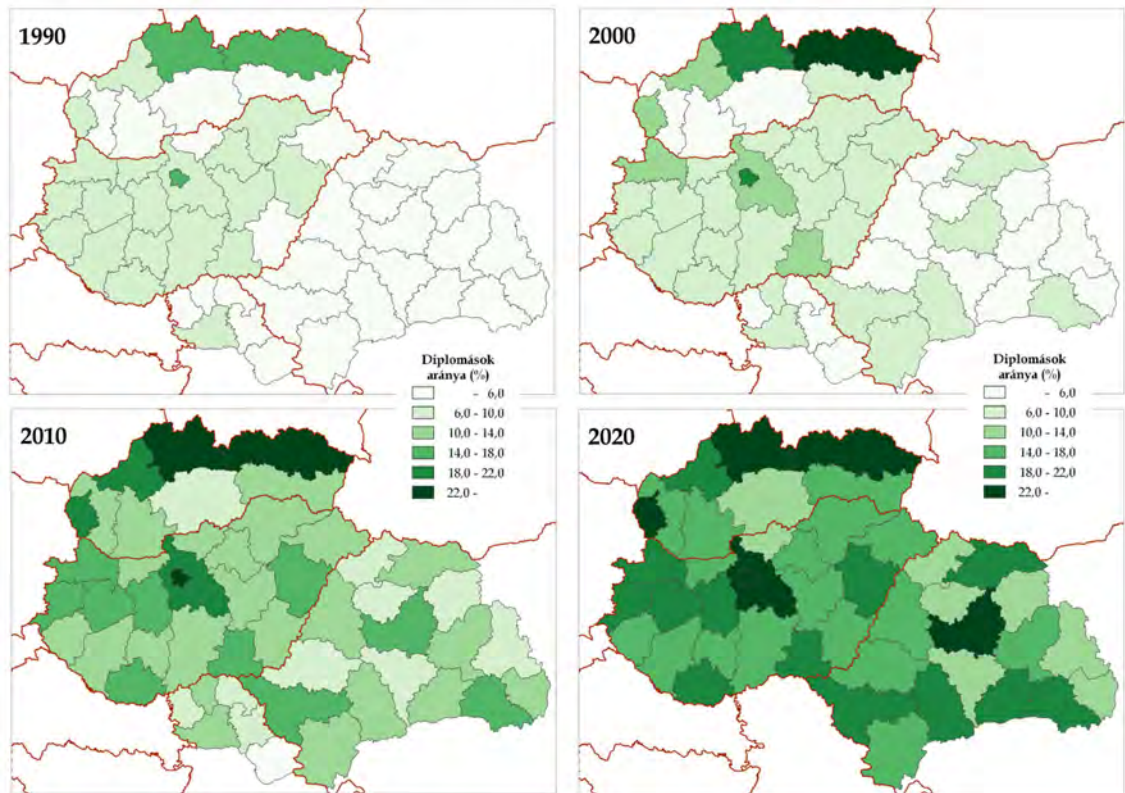
V.3.2. Megyei szint: változatos magyar pozíciók

A diplomás magyarok térben eltérő aránynövekedése

A diplomás magyar lakosság arányában a három vizsgált évtized során a legtöbb megyében látványos növekedés figyelhető meg, néhány térségben azonban alig változott a helyzet (29. ábra). A magyarságon belül a diplomások aránya 1991 környékén a legtöbb magyarországi megyében egyértelműen magasabb volt, mint a külhoni megyék többségében. 2011-re és főképp 2021-re ugyanakkor már számos külhoni megye magyar lakossága felzárkózott az anyaországi megyékhez.

A diplomások magyar lakosságon belüli aránya végig Budapesten, valamint két – nagyon kisszámú, túlnyomórészt városi magyarsággal rendelkező – észak-szlovákiai (Zsolnai és Eperjesi) kerületben volt a legmagasabb. A legalacsonyabb 1991-ben Szilágy (2,5%) és Szeben (2,7%) megyékben, 2001-ben Szilágy (3,3%) és Hargita (4,1%) megyékben, 2011-ben Dél-Bánátban (5,9%), 2021-ben pedig – az eddig elérhető információk alapján⁵⁰ – a Besztercebányai kerületben (11,0%) volt. A Szilágy megyei magyarság végig az öt legrosszabbul teljesítő között volt.

⁵⁰ A 2022-es szerbiai népszámlálás kapcsán a magyar lakosság iskolázottságára vonatkozóan NUTS-3 szintű bontásban egyelőre nem érhető el adat.

29. ábra: A vizsgált megyék 15 év feletti magyar lakosságán belül a felsőfokú végzettségűek aránya; 1990, 2000, 2010, 2020 (%)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

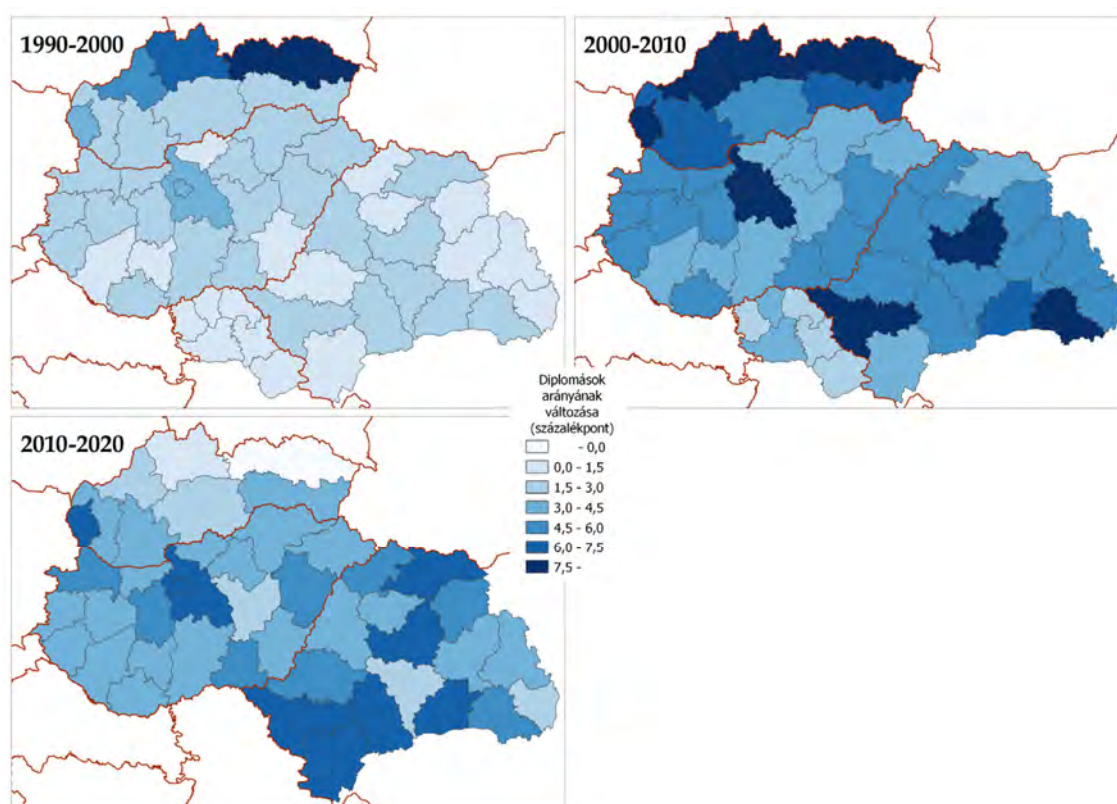
Összességében elmondható, hogy a városiasabb, nagyvárosokkal rendelkező térségek – nem meglepő módon – átlag felett, míg a vidékiesebb térségek átlag alatt teljesítettek. Ez leginkább a Vajdaságban és Magyarországon szembetűnő. Az is megfigyelhető ugyanakkor, hogy a jelentős számú – javarészt vidékies térségekben élő – magyar lakossággal rendelkező külhoni térségek általában átlag alatt, míg az alacsonyabb számú – többnyire városokban élő – magyarsággal rendelkezők átlag felett teljesítettek. Ez a jelenség Szlovákia észak-dél dichotómiájában rajzolódik ki a legszembetűnőbben. Erdélyre pedig lényegében mindkét jelenség egyformán igaz, hiszen a jelentős magyar lakosságú székelyföldi és partiumi megyék egyaránt a kevésbé városias térségek közé tartoznak.

Évtizedenként változó megyei utak

A magyar lakosság iskolázottságában bekövetkezett változások területi mintázatát vizsgálva látható, hogy az 1990-es évek kisebb volumenű változásai összességében kevésbé voltak országspecifikusak is, inkább az egyes országokon belül voltak nagyobb eltérések (30. ábra). Az évtized során alapvetően minden térségben növekedett a diplomások aránya a magyarságon belül. A nagytérségekre jellemző lassú

dinamika ismeretében ugyanakkor nem meglepő, hogy a megyék nagy részében is 3,0 százalékpont alatt maradt a növekedés.

Az viszont már meglepőbb, hogy egyes partiumi és vajdasági térségekben nagyon alacsony (1,0 százalékpont alatti) volt a növekedés, különösen Szatmárban (0,6 százalékpont). Volt ugyanakkor néhány térség, ahol az átlagnál jóval nagyobb mértékben növekedett a diplomások aránya a magyarságon belül: Budapest és Pest megye mellett ilyen volt az összes észak-szlovákiai, de különösen az Eperjesi kerület (9,7 százalékpont). Az évtized győzteseinek összességében tehát Észak-Szlovákia, valamint Magyarország és kisebb részben Erdély városiasabb megyéi voltak, a vesztesek pedig Erdély és Magyarország vidékesebb megyéi, valamint a teljes Vajdaság.

30. ábra: A vizsgált megyék 15 év feletti magyar lakosságán belül a felsőfokú végzettségűek arányának változása; 1990-2000, 2000-2010, 2010-2020 (százalékpont)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

A 2000-es évek nagyobb volumenű változásai a korábbiaknál országspecifikusabbak voltak: a legdinamikusabb növekedés egyértelműen a szlovákiai és erdélyi, a legkevésbé dinamikus pedig kizárólag a vajdasági térségekre volt jellemző. A növekedés mértékében jelentős különbségek figyelhetők meg az egyes térségek között: bár a leggyakoribb a 4,0-5,0 százalékpontos volt, nem volt ritka a 3,0 százalékpont alatti és a 8,0 százalékpont feletti növekedés sem. A legkisebb (1,5

százalékpontos) növekedés a Dél-Bánáti körzetben, míg a legnagyobb (10,9 százalékpontos) a Zsolnai kerületben volt.

Az évtized legnagyobb győztese Szlovákia egésze mellett továbbra is Erdély városiasabb megyéi, valamint Budapest és Pest megye voltak, vesztesként pedig a teljes Vajdaság mellett a vidéki Magyarország említhető. Beszédes adat, hogy még a legjobban teljesítő, városiasabb vajdasági térségek, az Újvidék központú Dél-Bácska (3,2 százalékpont) és a Szabadka központú Észak-Bácska (3,3 százalékpont) növekedése is elmaradt más nagytérségek leggyengébben teljesítő vidéki térségeinek (Nógrád: 3,4 százalékpont, Máramaros: 4,1 százalékpont) növekedésétől.

A 2010-es évek változásainak területi mintázatáról teljes körűen nem lehet nyilatkozni, hiszen a legutóbbi szerbiai népszámláláshoz kapcsolódóan a magyar lakosság iskolázottságára vonatkozóan megyei bontásban egyelőre nem érhető el adat. A nagytérségi adatból kiindulva ugyanakkor valószínűsíthető, hogy a vajdasági térségek értékei összességében a szlovákiai és az erdélyi értékek között mozognak. Mindezzel együtt kijelenthető, hogy a 2010-es évek ismert térségi szintű változásai kevésbé bizonyulnak országspecifikusnak, mint a 2000-es évek folyamatai.

Szembetűnő, hogy a korábban végig nagyon magas növekedést bemutató észak-szlovákiai kerületek ezúttal rendre a leggyengébb értékeket produkálták. Olyannyira, hogy egy korábban nem tapasztalt jelenség is megfigyelhető: az Eperjesi kerület magyar lakosságán belül (0,9 százalékponttal) csökkent a diplomások aránya. A kb. 600 fős magyarságszámú térségben ugyanis az évtized során nagyobb arányban (150 fővel) nőtt a magyarok száma, mint a diplomás magyaroké (194 főről 235 főre).

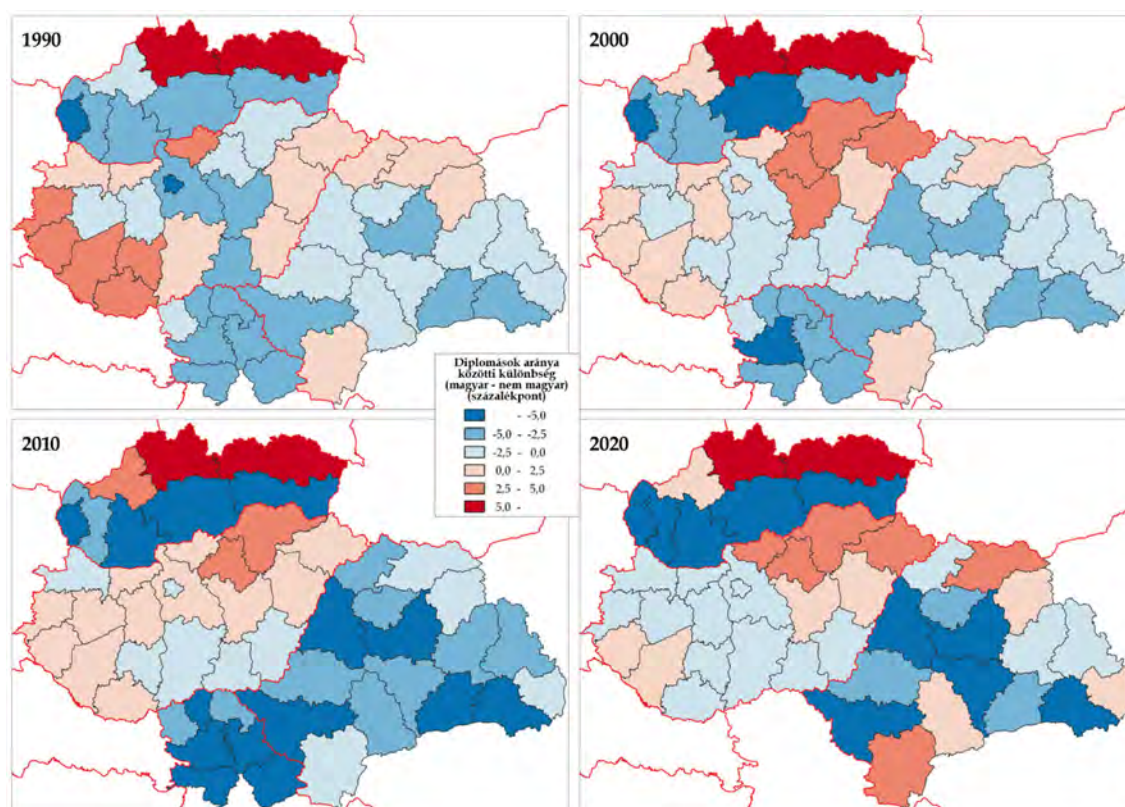
Szlovákia déli kerületei is rendre alacsony (4,0 százalékpont alatti) növekedést produkáltak, egyedül a Pozsonyi kerület növekedése maradt kiemelkedő (6,9 százalékpont). Szlovákián kívül az évtized vesztéseként említhető még néhány erdélyi és magyarországi megye is. Érdekesség, hogy az alacsony magyarságszámú erdélyi megyék ezúttal – Fehér megye kivételével – mind átlag feletti, míg a székelyföldi és a partiumi megyék átlag alatti növekedést produkáltak.

A magyarság pozícióinak megyei mintázatai

A diplomások arányában a magyar és a nem magyar lakosság közötti különbségek megyei szintű elemzése alapján megállapítható, hogy a 30 vizsgált külhoni megyéből 21-ben végig rosszabb pozícióban volt a magyarság, és jelentős részük esetében a vizsgált időszakban folyamatosan gyengült is ez a pozíció (31. ábra).

A magyarság pozícióvesztése ráadásul a legtöbb térségben jelentős mértékű volt: míg 1991-ben a külhoni térségek közül egyedül a Pozsonyi kerületben haladta meg az 5,0 százalékpontot a magyarság lemaradása, 2011-ben már a 30 külhoni megyéből 13-ban, 2021-ben pedig – Vajdaság nélkül – a 24 külhoni megyéből 10-ben ez volt a helyzet. A legrosszabb relatív pozícióban végig a Pozsonyi (10,0-11,0 százalékpont körüli különbség) és Besztercebányai kerületek (1991-ben 4,4; 2021-ben 9,2 százalékpontos különbség), valamint Dél-Bácska (1991-ben 4,4; 2011-ben 9,4 százalékpontos különbség) magyarsága volt

Ugyan a vajdasági térségek magyarságára a legutóbbi népszámlálásra vonatkozóan még nem érhető el adat, de a korábbi térségi és a friss nagytérségi adatok alapján valószínűsíthető, hogy 2021-ben a vajdasági térségek jelentős részében is meghaladta az 5 százalékpontot a magyarság lemaradása. Ez azt jelenti, hogy a diplomások arányát tekintve 2021-re a külhoni térségek felében jelentős hátrányba került a magyarság.

31. ábra: A vizsgált megyék 15 év feletti magyar és nem magyar lakosságán belül a felsőfokú végzettségűek aránya közötti különbségek; 1990, 2000, 2010, 2020 (százalékpont)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

A kevés kivétel közé tartozik az a két észak-szlovákiai térség, ahol (jóval 5,0 százalékpont feletti különbséggel) végig sokkal jobb, illetve az a hat erdélyi és egy

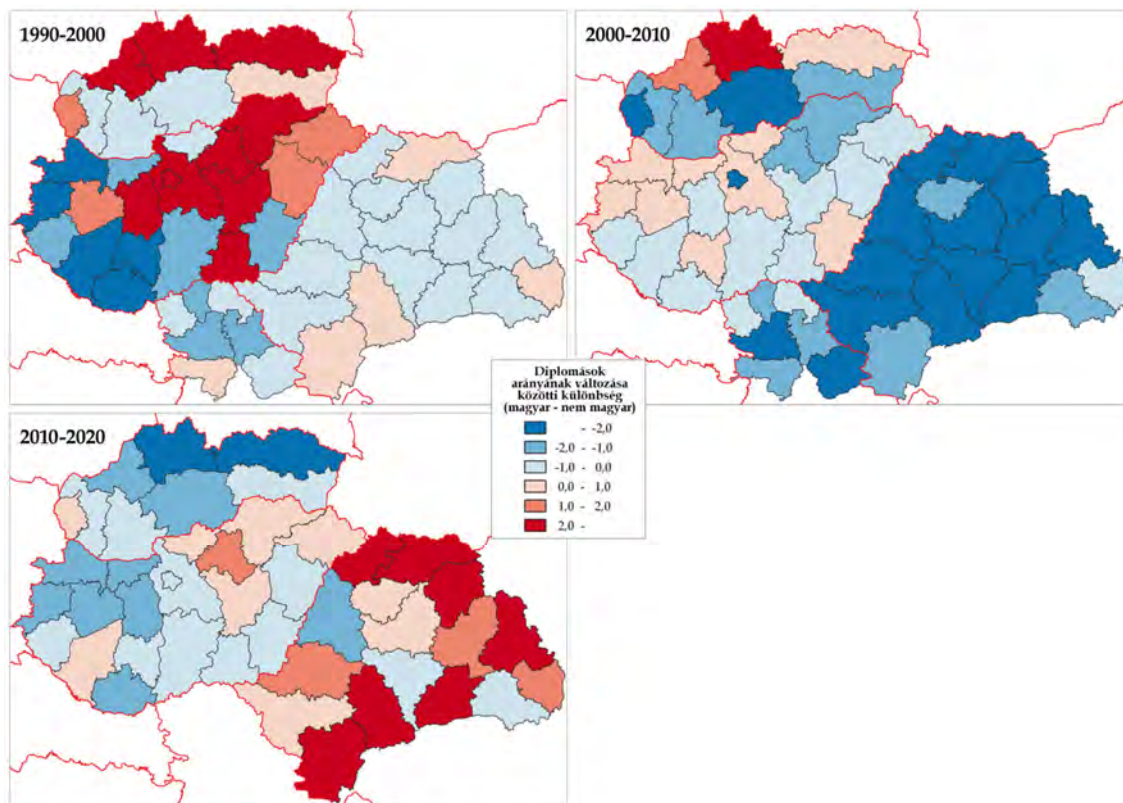
szlovákiai térség, ahol egy ideig valamivel jobb pozícióban volt a magyarság. Szatmár, Kovászna és Máramaros megyék kivételével e kilenc térség mindegyikéről elmondható, hogy kifejezetten alacsony létszámú (30 ezer fő alatti), alapvetően városias magyarsággal rendelkeznek. A kezdeti hét megye közül 2011-re kizárólag a három szlovákiai kerület magyarsága tudta megőrizni „vezető” helyi pozícióját.

Erdélyben 2011-re ugyanakkor már a megyék mindegyikében alacsonyabb volt a diplomások aránya a magyarságon belül, mint a nem magyar lakosságon belül. Ezt figyelembe véve különösen érdekes, hogy 2021-ben már öt erdélyi megyében is – Máramaros és Krassó-Szörény megyékben ráadásul jelentősen (3,0 százalékpont fölötti mértékben) – jobb pozícióban volt a magyarság. Szintén említést érdemel, hogy 2021-ben Kovászna megyében – a jelentős magyarságarányú külhoni térségek közül elsőként – magasabb volt a diplomások aránya a magyarságon belül, mint a nem magyar lakosságon belül (igaz, csak 0,2 százalékponttal).

Ez az eredmény ugyanakkor annak fényében nem feltétlenül meglepő, hogy Erdélyben és a Vajdaságban a szórványterületekkel szemben a tömbterületeken általában végig jobb volt a magyarság relatív pozíciója. Szlovákiában ez éppen fordítva volt: a tömbterületeken végig rosszabb pozícióban volt a magyarság.

A magyarság fokozatos pozíciógyengülésének megyei mintázatai

Az egyes megyék magyar és nem magyar lakosságában a diplomások arányának változása közötti különbségeket szintén érdemes a három évtizedre vonatkozóan külön-külön megvizsgálni, hogy lássuk, hogyan alakult az egyes évtizedekben és térségekben a magyarság relatív pozíciója (32. ábra). Az 1990-es években a három, jelentős magyar pozíciónövekedést produkáló észak-szlovákiai kerület mellett még összesen hat olyan külhoni térség volt, ahol enyhén (1,0 százalékpont alatti mértékben) javultak a magyarság relatív pozíciói. Néhány alacsony magyarságszámú erdélyi megye mellett ilyen volt Kovászna megye, valamint a Kassai és a Pozsonyi kerület is. Az összes többi külhoni térségben romlottak a magyarság relatív pozíciói, főképp a Vajdaságban, ahol három körzetben a gyengülés mértéke az 1,0 százalékpontot is meghaladta.

32. ábra: A vizsgált megyék 15 év feletti magyar és nem magyar lakosságán belül a felsőfokú végzettségűek aránya közötti különbségek változása; 1990-2000, 2000-2010, 2010-2020 (százalékpont)
 Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

Érdeemes megfigyelni, hogy az évtized során a magyarság legnagyobb pozíciónövekedése (Észak-Magyarország és Budapest) és pozícióvesztése (Dunántúl) is anyaországi megyékben történt meg, nagy valószínűséggel elsősorban a nemzetiségükről 1990-ben és a 2001-ben nyilatkozók közötti, az V.2. fejezetben már részletesen tárgyalt különbségeknek köszönhetően. Ennek eredményeként Észak-Magyarország megyéiben az 1990-es népszámlálás alkalmával a roma népesség alacsony iskolázottsági értékei – e csoport többségének önmeghatározása alapján – valószínűsíthetően javarészt a magyar értékeket rontották le, a 2001-es census alkalmával ugyanennek a lakosságnak az értékeit már jobbra a nem magyar értékekbe számoltuk bele.

A 2000-es években jelentősen megváltozott a magyarság relatív pozíciójának területi mintázata, hiszen ebben az időszakban a külhoni térségek közül már kizárólag a három észak-szlovákiai kerületben javult a magyarság pozíciója, mindenhol máshol, tehát a 30 térségből 27-ben jelentősen visszaesett. A legkisebb mértékű pozíciócsökkenést az évtized során Kovászna megyében, valamint a Nyugat-Bácskai és Észak-Bánati körzetekben szenvedte el a magyarság, a gyengülés mértéke minden más

térségben meghaladta az 1,0 százalékpontot. Az évtized legnagyobb mértékű (3,0 százalékpont feletti) pozíciócsökkenését Kolozs, Bihar és Arad megyékben és Dél-Bánátban szenvedte el a magyarság.

A 2010-es évek változásainak területi mintázatáról teljes körűen ezúttal sem tudunk nyilatkozni, a nagytérségi adatokból kiindulva ugyanakkor valószínűsíthető, hogy a vajdasági térségek értékei összességében a szlovákiai értékekhez hasonlóak. Ebben az időszakban – a megelőző évtized folyamataival ellentétben – összességében csak kis mértékben gyengült a külhoni magyarság relatív pozíciója. Mindezt az is jól mutatja, hogy a vizsgált – Vajdaság nélküli – 24 térségből mindössze 10-ben beszélhetünk gyengülésről.

Az évtized változásai kifejezetten országspecifikusak voltak: míg a 8 szlovákiai kerületből (a Pozsonyi kivételével) 7-ben, a 16 erdélyi megyéből mindössze 3-ban (Bihar, Brassó, Fehér) gyengült a magyarság pozíciója. 1,0 százalékpont feletti gyengülésről az egyetlen erdélyi megye (Bihar) mellett 4 szlovákiai kerületben beszélhetünk. Érdekes módon ezek pont azok az észak-szlovákiai kerületek, amelyekben korábban jelentős mértékben erősödött a magyarság relatív pozíciója.

Az évtized folyamán több jelentős számú magyar lakossággal rendelkező megyében (Hargita, Szatmár, Kovászna, Maros) is komolyan erősödött a magyarság relatív pozíciója. Magyarországon kizárólag a romák által sűrűbben lakott megyékben alakult így.

Térben kiegyenlített külhoni magyar értékek

A fentebb bemutatott területi mintázatokat igazolják a magyar és a nem magyar lakosság iskolázottságának területi egyenlőtlenségére számított súlyozott relatív szórás értékek is (34. táblázat). A vizsgálat teljes területére vonatkozóan megállapíthatjuk, hogy a diplomások területi eloszlása a nem magyar lakosságon belül végig kiegyenlítettebb volt, mint a magyar lakosságon belül. Az is megállapítható, hogy – a magyar és nem magyar lakosság értékének konstans időbeli csökkenése mellett – a két érték közötti különbség idővel növekedett (6,3-ról 10,4 százalékpontra).

A vizsgált időszakban tehát mind a magyar, mind a nem magyar lakosságon belül jelentősen, de nem egyenlő mértékben csökkentek a diplomások területi eloszlásának az egyenlőtlenségei. Míg a nem magyar lakosság esetében e csökkenés mértéke mindkét évtizedben hasonlóan magas (6-7 százalékpont körüli) volt, a magyar

lakosságon belül a diplomások területi eloszlásának ilyen mértékű kiegyenlítődése csak a 2000-es években valósult meg.

Csoport	1990	2000	2010
Külhon magyar (N=30)	28,40	27,43	21,26
Külhon nem magyar (N=30)	43,64	36,87	27,42
Magyarország magyar (N=20)	43,74	42,22	39,31
Magyarország nem magyar (N=20)	83,67	51,34	47,08
Összesen magyar (N=50)	50,96	48,06	41,59
Összesen nem magyar (N=50)	44,67	38,30	31,22

34. táblázat: A vizsgált megyék 15 év feletti magyar és nem magyar lakosságán belül a felsőfokú végzettségűek arányának súlyozott relatív szórás mutatói; 1990, 2000, 2010 (%)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

A területi egyenlőtlenségek időbeli mérséklődése nem csak a vizsgálat teljes területére volt igaz, hanem külön-külön a külhoni (N=30) és a magyarországi (N=20) térségekre vonatkozóan is fennállt – a magyar és a nem magyar közösségek esetében is. Érdeemes megfigyelni ugyanakkor, hogy a két térségen belüli összefüggéseket vizsgálva a magyar és nem magyar lakosságok relációja „megfordul”, hiszen előbbi csoportokban a diplomások területi eloszlása mindkét térségben végig kiegyenlítettebb volt, mint utóbbiakban.

A vizsgált időszak alatt azonban ezek a különbségek bár el nem tűntek, de jelentősen mérséklődtek. Külhonban például, bár 1991 környékén a magyar és nem magyar lakosság értéke közötti különbség még kifejezetten jelentős (15,2 százalékpontos) volt, 2011-re ez a különbség jóval enyhébb (6,2 százalékpontos) lett. Magyarországon 1991 óta a még ennél is jóval nagyobb (39,9 százalékpontos) különbség 2011-re szintén sokkal halványabb (7,8 százalékpontos) lett. A két térségen belüli összefüggéseket vizsgálva tehát szintén megállapítható, hogy a vizsgált időszakban a nem magyar lakosságokon belül sokkal jelentősebb mértékben (16,2 és 36,6 százalékponttal) csökkentek a diplomások területi eloszlásának az egyenlőtlenségei, mint a magyar lakosságon belül (7,1 és 4,4 százalékponttal).

A területi egyenlőtlenségek fokozatos időbeli mérséklődése mellett összességében a teljes időtávra elmondható, hogy az általában egyformán gyengén teljesítő külhoni magyar értékek végig a leginkább kiegyenlítetttek; a kiugró értékeket is produkáló magyarországi nem magyar értékek végig a leegyenlítőlenebbek; a magyarországi magyar, valamint a külhoni nem magyar értékek – tehát a többségi társadalmak értékei – pedig végig e két szélsőérték között helyezkednek el.

V.3.3. A magyarságarány és a diplomásarány térbeli együttmozgásai

A fejezet megelőző része részletesen elemezte a külhoni magyarság felsőfokú végzettségbeli pozícióinak megyei szintű mintázatát és egyenlőtlenségeit, az egyes megyék magyar és nem magyar lakosságának iskolázottsági adatai közötti különbségre fókuszálva. A továbbiakban egy részletesebb térségi összefüggés-vizsgálat következik, melynek fókuszában a felsőfokú végzettségű lakosság és a magyar lakosság közötti térbeli összefüggések állnak. Mindehhez először megvizsgáljuk, hogy a vizsgált megyékben és helyhatóságokban mennyire mozog együtt a diplomások aránya és a magyarságarány. Ezután egy hatásarány-vizsgálat keretében részletesen kiértékeljük e két mutató megyei és helyhatósági szintű térbeli viszonyait.

Erősödő negatív kapcsolat megyei szinten

Bár igazán megbízható korrelációs számítások elvégzéséhez a megyei szintű területegységek elemszáma túl kevés, a módszertani korlátok figyelembe vétele mellett először érdekességképpen megvizsgáltam, hogy megyei szinten mennyire mozog együtt a magyarok és a diplomások aránya (35. táblázat).

Térség	1990	2000	2010	2020
Külhon (N=30)	-0,31	-0,36	-0,40	-0,41
Magyarország (N=20)	0,29	-0,37	-0,59	-0,63
Összesen (N=50)	0,14	0,08	-0,15	-0,12

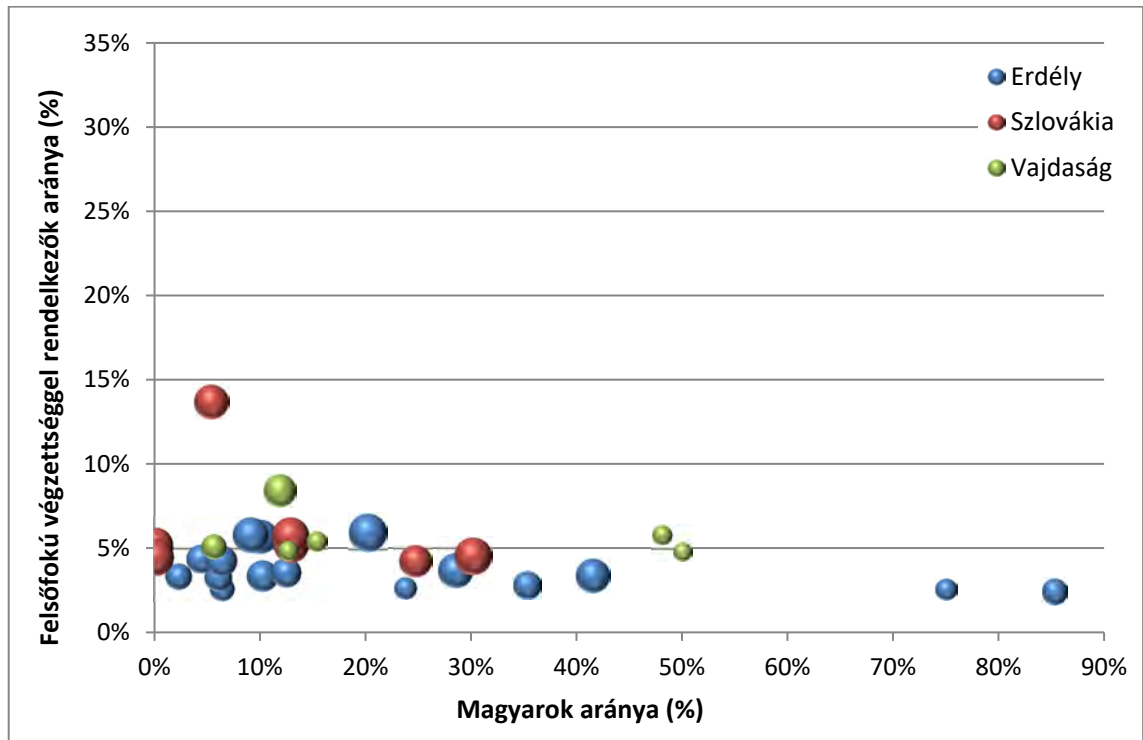
35. táblázat: A vizsgált megyék teljes lakosságán belül a magyar nemzetiségűek és a felsőfokú végzettségűek arányának Pearson-féle korrelációs együtthatója; 1990, 2000, 2010, 2020

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

Az összes megyét vizsgálva lényegében nem mutatható ki érdemi kapcsolat. Kizárólag a külhoni térségeket nézve ugyanakkor gyenge, ám idővel egyre erősödő negatív kapcsolat mérhető a magyarságarány és a diplomások aránya között. Ez utóbbi – statisztikailag nem szignifikáns módon ugyan, de – megerősíti a területi mintázat vizsgálata során kapott azon eredményeinket, melyek szerint a vizsgált időszakban a legtöbb külhoni térségben gyengültek a magyarság felsőfokú végzettségbeli pozíciói. Magyarország esetében – szintén statisztikailag nem szignifikáns módon – 1991-ben egy gyenge pozitív, ezt követően viszont egy egyre erősödő negatív kapcsolatról beszélhetünk. Ez szintén megerősíti a korábban ismertetett magyarországi eredményeket.

A vizsgálat részletességét tovább növelhetjük, amennyiben az egyes megyékre vonatkozó értékeket külön-külön is ábrázoljuk. A buborékdiagram jó lehetőséget ad erre, ráadásul még az egyes megyék súlyát, vagyis a lakosság számot is lehet vele

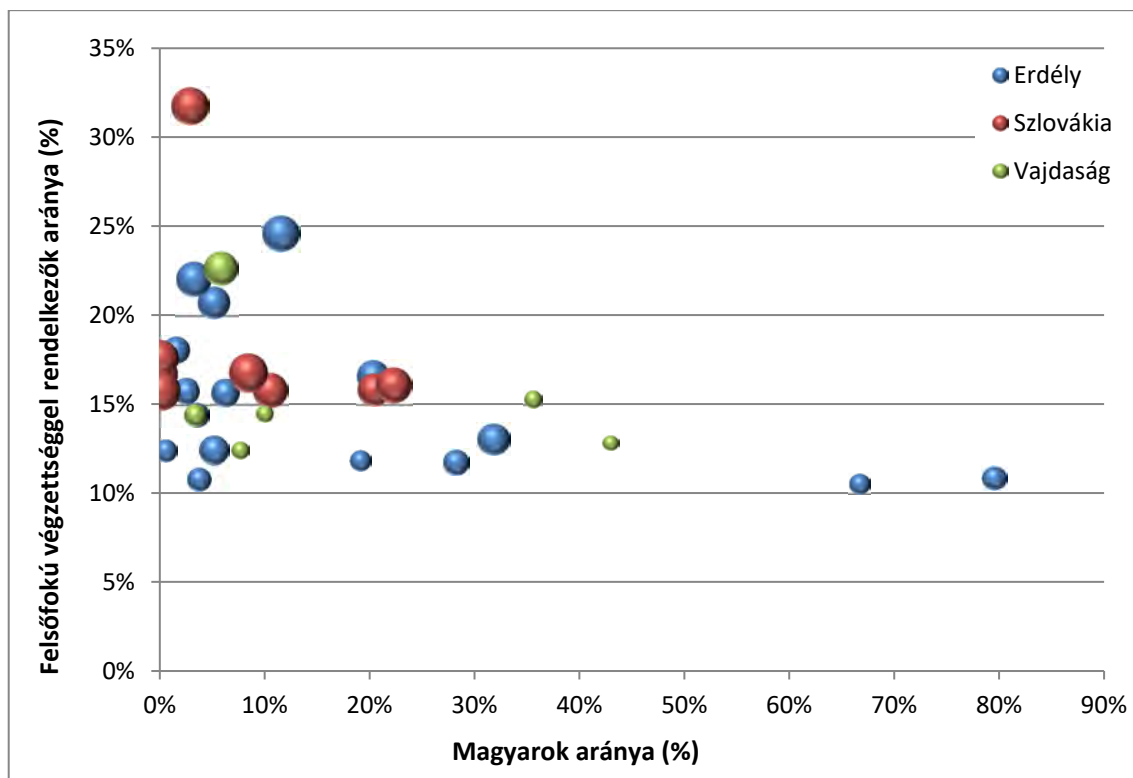
érzékelteni. Mivel az összes megye ábrázolása túlságosan zsúfolttá tenné a diagramot, ezúttal kizárólag a külhoni térségeket ábrázoljuk (33. és 34. ábrák).

33. ábra: A magyarok aránya, a diplomások aránya és a lakosságszám (a buborék méretével jelölve) a három külhoni nagytérség megyéiben; 1990

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

Az 1991-es és a 2021-es adatok összevetéséből szépen kirajzolódnak a vizsgált három évtized legfontosabb trendjei. A vizsgálati időszak elején a diplomások aránya a megyék többségében 4,0-5,0 százalék körül mozgott, a diagramon ezen a vonalon sűrűsödnek a megyék, és csak néhány kiugró érték figyelhető meg (33. ábra). Kis képzelőerővel a trendvonalnak a nagyobb magyarságarány irányába történő enyhe lejtése is leolvasható, hiszen míg a tömbmagyar megyékben a diplomások aránya rendre alacsony volt, az alacsonyabb magyarságarányú megyék között láthatóan vannak magasabban képzett megyék is.

34. ábra: A magyarok aránya, a diplomások aránya és a lakosságszám (a buborék méretével jelölve) a három külhoni nagytérség megyéiben; 2020

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

2021-re az 1991-es értékekhez képest látványos elmozdulás látható az 'x' és az 'y' tengely mentén egyaránt (34. ábra). Az 'x' tengely mentén történő baloldali irányú, mérsékeltebb elmozdulás a magyarságarány csökkenését jelzi a megyékben. Egyes megyékben (leginkább a jelentős magyarságaránnyal rendelkezőkben) egészen nagy elmozdulást lehet megfigyelni. Az 'y' tengely mentén történő felfelé irányuló, az előbbinél látványosabb elmozdulás a diplomások arányának növekedését jelzi a megyékben. Utóbbi minden megyét egységesen, de nem egyformán érintett: a megyei értékek ezúttal a 10,0 és 32,0 százalék közötti sávban mozognak, az 1991-esnél jóval nagyobb szórás mellett.

A Pozsonyi kerület rendkívül magas értéke mellett látványos még Kolozs, Temes és Brassó megyék és a Dél-Bácskai körzet kiemelkedése, valamint néhány erdélyi megye lemaradása is. A trendvonalnak a nagyobb magyarságarány irányába történő, korábbinál jóval meredekebbnek tűnő lejtése arról is árulkodik, hogy a vizsgált három évtized alatt a tömbmagyar megyékben összességében jóval kisebb volt a diplomások aránynövekedése, mint az alacsony magyarságszámú megyékben.

Enyhe negatív kapcsolat helyhatósági szinten

Mivel a diplomások aránya mellett a magyarságarányra is elérhető helyhatósági szintű adat is a vizsgált nagytérségek mindegyikében, ezért a két mutató közötti együttmozgást a három legutóbbi népszámlálásra vonatkozóan ezen a térségi szinten is megvizsgáltam (36. táblázat). A nagytérségeken belüli eredményeket ezúttal külön is érdemes kiértékelni. Egyrészt azért, mert a területegységek elemszáma immár minden esetben lehetővé teszi ezt, statisztikailag szignifikáns eredményeket mutatva. Másrészt azért is, mert a helyhatósági adatok a vizsgált nagytérségekben különböző területi szinteken, nagyon eltérő elemszámmal⁵¹ érhetőek el, melyek közös, nem körültekintően elvégzett vizsgálata emiatt jelentős torzításokat eredményezhet.

Fontos megemlíteni azt is, hogy a vizsgálat longitudinális jellege miatt mindegyik évben pontosan ugyanazokat a területegységeket vontam be az elemzésbe. Mivel 2001 és 2011 között a vizsgált területi szinteken kizárólag a területegységek szétválása volt jellemző, célszerű volt a 2001-es katasztereket használni minden nagytérségben a 2011-es és a 2021-es értékek esetében is.

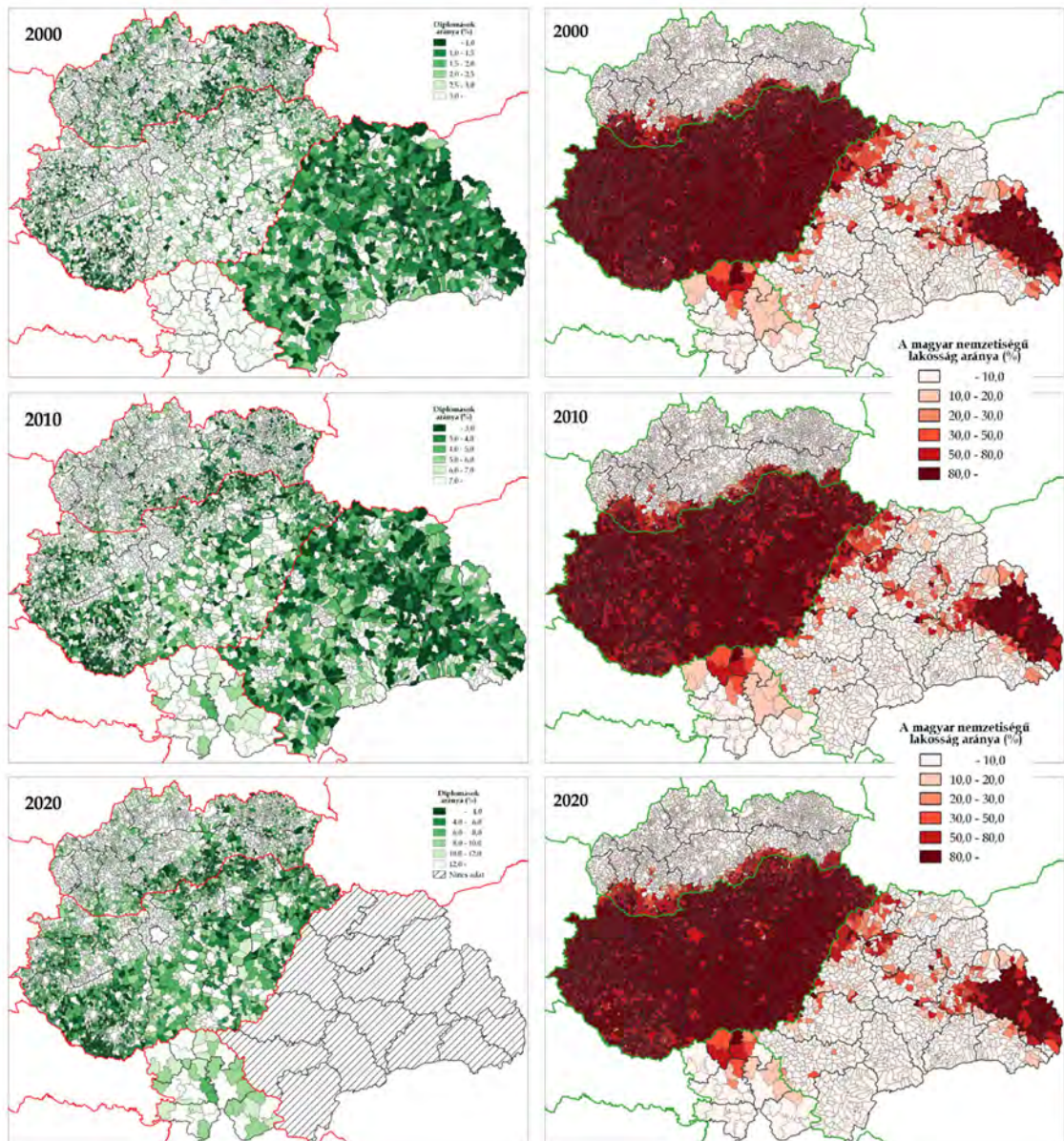
Nagytérség	2000	2010	2020
Erdély (N=1108)	-0,06	-0,06	-
Vajdaság (N=38)	-0,06	-0,05	-0,08
Szlovákia (N=2920)	-0,16	-0,21	-0,27
Külhon összesen (N=4066)	-0,15	-0,19	-
Magyarország (N=3135)	0,07	-0,06	0,08

36. táblázat: A vizsgált helyhatóságok teljes lakosságán belül a magyar nemzetiségűek és a felsőfokú végzettségűek arányának Pearson-féle korrelációs együtthatója; 2000, 2010, 2020

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

Ahogy arra számítani lehetett, a teljes külhonra és a Magyarországra vonatkozó megyei szintű értékek helyhatósági szinten vizsgálódva tovább finomodnak: külhonban kimutatható egy enyhe negatív kapcsolat a két vizsgált mutató között, Magyarországon viszont egyáltalán nem. Nagytérségeken belüli kapcsolat Erdélyben és a Vajdaságban szintén nem mutatható ki, Szlovákiában viszont észlelhető egy gyenge, ám egyre erősödő negatív irányú kapcsolat. A teljes külhoni mintán szintén érzékelhető egy minimális erősödés, ami egybevégt a megyei szinten fennálló kapcsolat – hasonló dinamikájú – erősödésével. A gyenge kapcsolat ellenére a diplomások arányának és a külhoni magyar lakosság arányának térbeli mintázatai között felfedezhetők hasonlóságok (35. ábra).

⁵¹ A részletekről lásd a II.1.2. fejezetet.

35. ábra: A diplomások aránya és a magyar lakosság aránya a vizsgált helyhatóságokban; 2000, 2010, 2020 (%)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

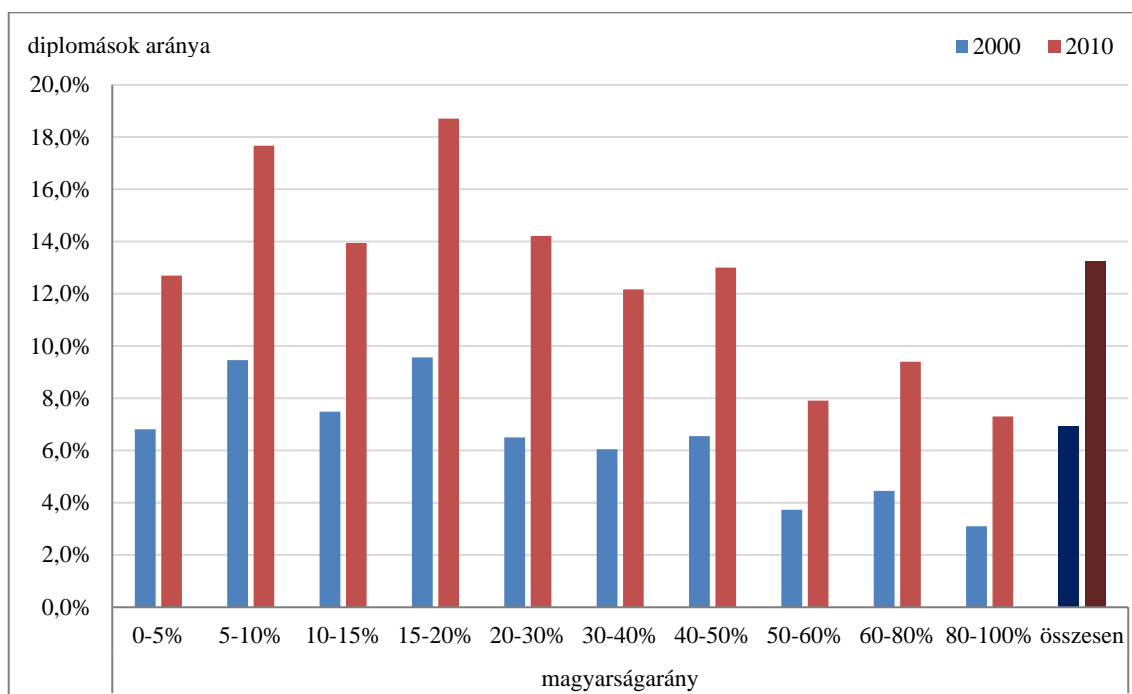
A kapcsolat erősségéhez mérten a hasonlóságok is Szlovákiában a leginkább szembeötlőek: a legkevésbé képzett lakosságú települések egy jelentős része egyértelműen magyarok által többségben lakott település. Erdélyben kevésbé látványosak a területi mintázatok közötti hasonlóságok, ám itt is számos olyan, magyarok által többségben lakott térség azonosítható, ami ahol nagyon alacsony a diplomások aránya. A Vajdaságban jóval kevesebb ilyen hasonlóság fedezhető fel.

Az eredmények összességében egy enyhe, ám idővel egyre erősödő negatív kapcsolatot mutatnak a diplomások aránya és a magyar lakosság aránya között. A térképek tanúsága szerint ugyanakkor egyes térségekben kifejezetten látványos az

összefüggés a magyar lakosság magas és a diplomások alacsony aránya között. Érdekes tehát ezt az összefüggést további területi vizsgálatokkal részletesebben is feltárni.

Magyar többségű helyhatóságok – alacsonyabb diplomásarány

A diplomások aránya és a magyarság aránya közötti negatív kapcsolatot különben a helyhatóságok magyarságarány-kategóriák szerint összesített átlagos diplomásarány értékei is bizonyítják (36. ábra). Az ábrán jól látszik, hogy a magasan képzettek 2001-ben és 2011-ben is felül voltak reprezentálva azokon a településeken, melyekben a magyarok részesedése szerényebb (30% alatti). Ezen belül is kiemelkedőnek számítanak az 5–10 és a 15–20 százalék közötti magyarságaránnyal jellemzett kategóriák.

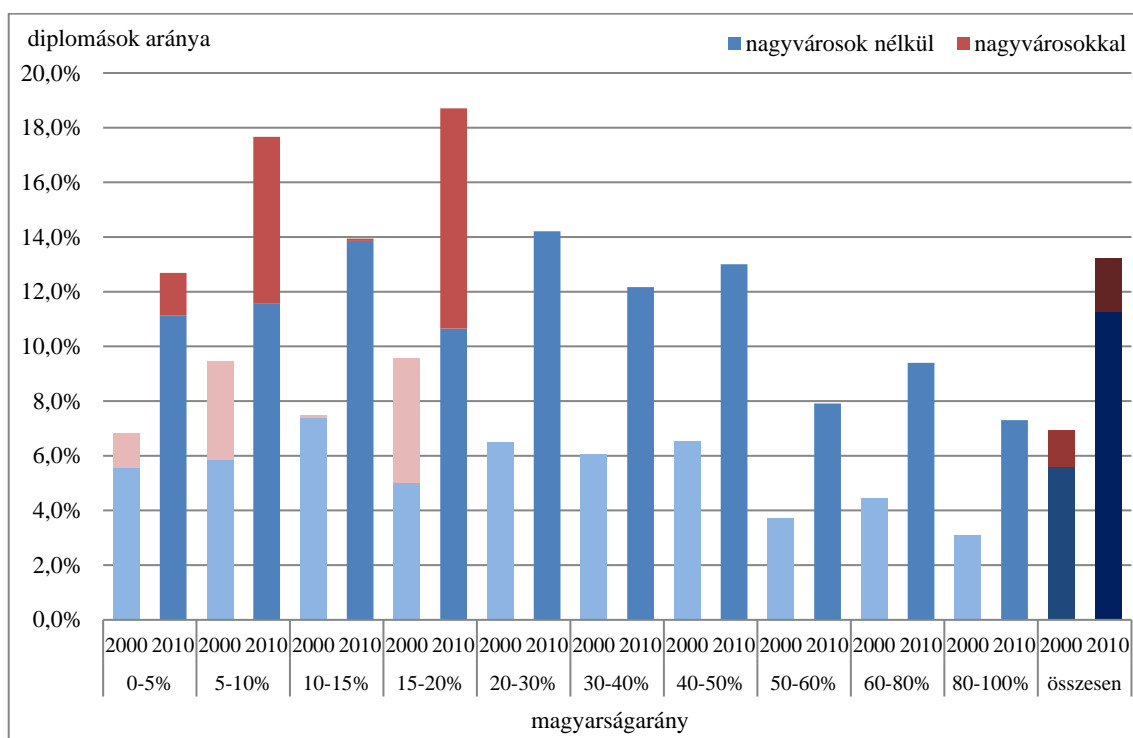

36. ábra: A diplomások átlagos aránya a három külhoni nagyváros helyhatóságaiiban magyarságarány-kategóriák szerinti bontásban; 2000, 2010 (%)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

Mivel a legjelentősebb külhoni nagyvárosok, mint a felsőfokú végzettség leginkább kitüntetett terei is ezekbe az etnikai kategóriákba tartoznak (Újvidéken 0–5, Brassón és Temesváron 5–10, Kolozsváron 15–20 százalék közötti a magyarok aránya, míg Pozsony és Kassa városrészei többségükben szintén vagy a 0–5 vagy az 5–10 százalék közötti kategóriába tartoznak), érdemes megvizsgálni, hogy e nagyvárosok torzító hatása nélkül hogyan alakul az egyes kategóriák átlagos iskolázottsága (37. ábra). Az ábráról jól leolvasható, hogy a hat nagyváros kiesése esetén a négy

legalacsonyabb magyarságarány-kategória átlagos iskolázottsági értékei alacsonyabbak lesznek.

37. ábra: A diplomások átlagos arányának különbségei a három külhoni nagytérség helyhatóságaiban a nagyvárosok nélkül és a nagyvárosokkal képzett magyarságarány-kategóriák szerinti bontásban; 2000, 2010 (%)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

A legnagyobb különbség mindkét évben a 15-20 százalékos kategória esetén figyelhető meg Kolozsvár, valamint Pozsony város Oroszvár városrészének kiesése miatt. Az 5-10 százalékos magyarságarány-kategória értékében szintén jelentős különbséget jelent Brassó és Temesvár városok, Pozsony város Verecknye városrésze, valamint Kassa város néhány városrészének a kiesése. A 0-5 százalékos magyarságarány-kategória értékében már kisebb csökkenést okoz Újvidék város, valamint Pozsony és Kassa városok jelentős részének a kiesése. A 10-15 százalékos kategória értékét Pozsony város néhány városrészének kiesése nem változtatja meg érdemben. Az összes magyarságarány-kategória közös átlagértékei természetesen ezúttal is a legnépesebb, 0-5 százalékos kategória értékeihez állnak legközelebb.

Bár az alacsony magyarságarányú kategóriák értékei a hat nagyváros kiesése esetén jelentősen csökkennek, elmondható, hogy a magyar többségű helyhatóságok diplomás értékei még így is alacsonyabbak, mint az összes többi kategória értékei. Ráadásul a magyar többségű helyhatóságok esetében a két vizsgált év közötti növekedés is alacsonyabb volt, mint a többi kategória esetében.

V.3.4. A magyarságarány hatása a diplomások arányára – egy hatásarány-elemzés eredményei

A fenti eredmények alapján nyilvánvaló, hogy a vizsgált külhoni nagytérsegekben a diplomások aránya nem független a magyarság arányától. A két mutató közötti kapcsolatot ugyanakkor érdemes részletesebben is megvizsgálni. Ezért a következő fejezet egy hatásarány-elemzés keretében azt vizsgálja meg, hogy a külhoni megyékben a diplomások arányára a helyhatóságok magyarságaránya vagy pedig egyéb helyi (például településszerkezeti) tényezők voltak-e nagyobb hatással az ezredfordulón.

A hatásarány-elemzés első lépéseként megyénként és az egyes megyéken belül magyarságarány-kategóriánként szükséges összegezni a vizsgált helyhatóságok lakosságának és diplomás lakosságának a számát. Utóbbi értékeket előbbiekkal elosztva megkapjuk, hogy az egyes megyéken belül az egyes magyarságarány-kategóriákba tartozó helyhatóságokban átlagosan mekkora a diplomások aránya (37. táblázat).

Megye	Magyarságarány-kategória (%)										
	0-5	5-10	10-15	15-20	20-30	30-40	40-50	50-60	60-80	80-100	összesen
Pozsony	16,4	14,3	11,6	9,4	8,3	2,9	4,0	6,4	4,0		15,7
Dél-Bácska	13,1	5,4			5,0		5,9				11,0
Kolozs	1,5	4,0	6,0	15,2	2,0	3,1	1,2	1,3	2,4	0,5	9,3
Brassó	4,4	13,1	2,2	2,1	3,7	1,6	0,7	0,9			8,4
Temes	2,0	12,3	2,4	2,3	1,3	5,4	1,4				8,6
Kassa	7,0	16,3	3,2	1,7	8,8	3,0	3,4	4,9	3,4	2,4	7,3
Észak-Bácska						8,4		5,6			7,7
Közép-Bánát			8,5	4,3							7,3
Dél-Bánát	7,7	5,0	4,2								6,9
Besztercebánya	7,5	6,9	8,9	1,4	2,2	8,0	2,3	2,3	3,0	2,1	6,9
Zsolna	6,9										6,9
Trencsén	6,9										6,9
Szeben	7,2	1,4	5,9	1,7							6,8
Nyugat-Bácska	4,9	5,8	7,1								6,5
Észak-Bánát			7,3		5,1			4,3	5,9	6,0	6,3
Nyitra	7,3	3,6	9,7	7,3	8,9	3,8	2,4	4,1	5,3	2,7	6,4
Hunyad	3,7	7,8	1,5								6,2
Nagyszombat	6,6					6,9	7,1	2,4	6,3	3,0	6,0
Eperjes	6,1										6,1
Fehér	5,8	6,0	4,0	5,0	1,6			1,7		3,6	5,4
Arad	2,5	3,3	10,0	2,9	3,5	1,9	1,2	1,0		1,6	5,4
Krassó-Szörény	4,8	4,6									4,8
Szilágy	1,5	0,8	2,9	8,5	5,0	1,6	3,7	1,1	1,7	0,9	3,8
Beszterce-Naszód	1,6	7,3	1,6	4,7	1,5	0,9			1,9		3,8
Máramaros	1,8	1,7	10,1	4,7	2,7	2,5			1,1		4,8
Bihar	2,3	3,6	0,9	3,1	10,8	1,9	5,8	2,9	1,5	1,7	5,8
Szatmár	1,5	0,8	0,9	1,5	1,6	7,0	1,3	4,0	1,8	1,0	4,1
Maros	1,2	1,5	2,4	5,6	4,1	1,8	9,6	2,2	1,4	1,8	5,1
Kovácsna	1,6		1,0			1,3	0,6	2,6	6,9	2,1	3,7
Hargita	1,2		1,3	1,9	3,3	1,8			1,7	3,8	3,6
Összesen	6,8	9,5	7,5	9,6	6,5	6,0	6,5	3,7	4,5	3,1	6,9

37. táblázat: A diplomások aránya az egyes magyarságarány-kategóriákban⁵² a megyéken belül; 2000

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

⁵² Az üresen hagyott cellák azt jelzik, hogy az adott megyében nincs az adott magyarságarány-kategóriába eső helyhatóság.

Az így kapott értékek összevethetők lesznek egyrészt az adott megye átlagértékével, másrészt az adott magyarságarány-kategória átlagértékével. Előbbi esetben, vagyis egy adott megye adott magyarságarány-kategóriája értékének a megyei átlagtól való eltérése alapján – a hatásarány-elemzés szabályai szerint elvégzett számítással – meghatározható, hogy az adott megyében a diplomások arányának értékére mekkora hatással van a magyarság aránya (az értékek a 38. táblázat harmadik, 'S' oszlopában olvashatók). Utóbbi esetben, vagyis egy adott megye adott magyarságarány-kategóriája értékének a kategória átlagától való eltérése alapján pedig – szintén a megfelelő számítással – meghatározható, hogy az adott megyében a diplomások arányának értékére mekkora hatása vannak a magyarság arányán kívüli egyéb, lokális adottságok (az értékek a 38. táblázat negyedik, 'L' oszlopában olvashatók).

Megye	T a diplomások arányának átlagtól való eltérése (százalékpont)	S a vizsgált strukturális hatás (magyarok aránya) miatti eltérés (százalékpont)	L az egyéb lokális hatások miatti eltérés (százalékpont)	A diplomások arányának szintje	Domináns hatás	A térség típusa a hatásarány- elemzés alapján
Pozsony	8,78	-0,04	8,81	magas	lokális	ML
Dél-Bácska	4,02	0,19	3,84	magas	lokális	ML
Kolozs	2,40	1,42	0,98	magas	egyik sem	MK
Temes	1,62	1,64	-0,02	magas	strukturális	MS
Brassó	1,42	1,15	0,26	magas	egyik sem	MK
Észak-Bácska	0,73	-1,49	2,22	közepes	egyik sem	KK
Kassa	0,40	-0,18	0,59	közepes	egyik sem	KK
Közép-Bánát	0,38	1,15	-0,77	közepes	egyik sem	KK
Dél-Bánát	-0,02	0,27	-0,29	közepes	egyik sem	KK
Besztercebánya	-0,04	-0,40	0,36	közepes	egyik sem	KK
Zsolna	-0,05	-0,13	0,08	közepes	egyik sem	KK
Trencsén	-0,08	-0,13	0,04	közepes	egyik sem	KK
Szeben	-0,18	0,09	-0,27	közepes	egyik sem	KK
Nyugat-Bácska	-0,48	0,88	-1,36	közepes	egyik sem	KK
Nyitra	-0,51	-0,89	0,37	közepes	egyik sem	KK
Észak-Bánát	-0,67	-1,59	0,92	közepes	egyik sem	KK
Hunyad	-0,78	1,48	-2,26	közepes	egyik sem	KK
Eperjes	-0,86	-0,13	-0,73	közepes	egyik sem	KK
Nagyszombat	-0,90	-0,99	0,08	közepes	egyik sem	KK
Bihar	-1,09	-0,31	-0,78	alacsony	egyik sem	AK
Fehér	-1,53	0,34	-1,87	alacsony	lokális	AL
Arad	-1,53	0,34	-1,88	alacsony	lokális	AL
Maros	-1,89	-0,48	-1,40	alacsony	egyik sem	AK
Máramaros	-2,10	0,43	-2,53	alacsony	lokális	AL
Krassó-Szörény	-2,17	-0,13	-2,05	alacsony	lokális	AL
Szatmár	-2,88	-1,01	-1,87	alacsony	egyik sem	AK
Beszterce-Naszód	-3,13	0,95	-4,08	alacsony	lokális	AL
Szilágy	-3,15	0,13	-3,28	alacsony	lokális	AL
Kovácsna	-3,20	-2,76	-0,44	alacsony	strukturális	AS
Hargita	-3,35	-3,33	-0,02	alacsony	strukturális	AS

38. táblázat: A hatásarány-elemzés eredménye a vizsgált megyékben; 2000

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

Egy megye hatásarány-típusát pedig minden esetben a diplomásarányának az összes megye átlagától való eltérése (a megye relatív képzettsége), valamint az ezt meghatározó strukturális és lokális hatások viszonya adja ki. Egy megye abban az esetben magasan képzett (M), ha a diplomásaránya több mint egy százalékponttal magasabb, mint a megyék átlagértéke. Abban az esetben pedig alacsonyan képzett, ha a diplomásaránya több mint egy százalékponttal alacsonyabb, mint a megyék átlagértéke (A). Minden más esetben a megye közepesen képzett (K). A lokális hatások dominanciája (L) akkor mutatható ki, ha a lokális érték több mint egy százalékponttal haladja meg a strukturális értéket. A strukturális hatások dominanciája (S) pedig fordítva, ha a strukturális érték több mint egy százalékponttal haladja meg a lokális értéket. Amennyiben egyik hatás dominanciája sem kimutatható, a megyét a hatások szempontjából kiegyenlítettnek (K) minősítjük.

Helyzetkép az ezredfordulón

A fentiek szerint a 30 db vizsgált külhoni megyét besoroltam a hét⁵³ lehetséges hatásarány-típus valamelyikébe (38. táblázat). Feltűnő, hogy a magas diplomásarányal jellemezhető három kategóriába mindössze 5 db megye került (39. táblázat). Ezekben a megyékben a diplomások aránya egyértelműen jóval magasabb, mint a többi vizsgált térségben. Az is látható, hogy – az alkalmazott módszertan mellett – a közepes diplomásarányal rendelkező 14 térségben sem a lokális, sem a strukturális hatások dominanciája nem mutatható ki. Mindez jól mutatja, hogy a megyék majdnem fele nagyon hasonló, átlagosnak mondható jellemzőkkel bírt 2000-ben. Hasonló számban vannak a kifejezetten alacsony diplomásarányal jellemezhető térségek, melyek között azonban már kimutatható lokális, valamint strukturális dominancia is.

Diplomásarány	Domináns hatás			
	Lokális	Kiegyenlített	Strukturális	Összesen
Magas	2	2	1	5
Közepes	0	14	0	14
Alacsony	6	3	2	11
Összesen	8	19	3	30

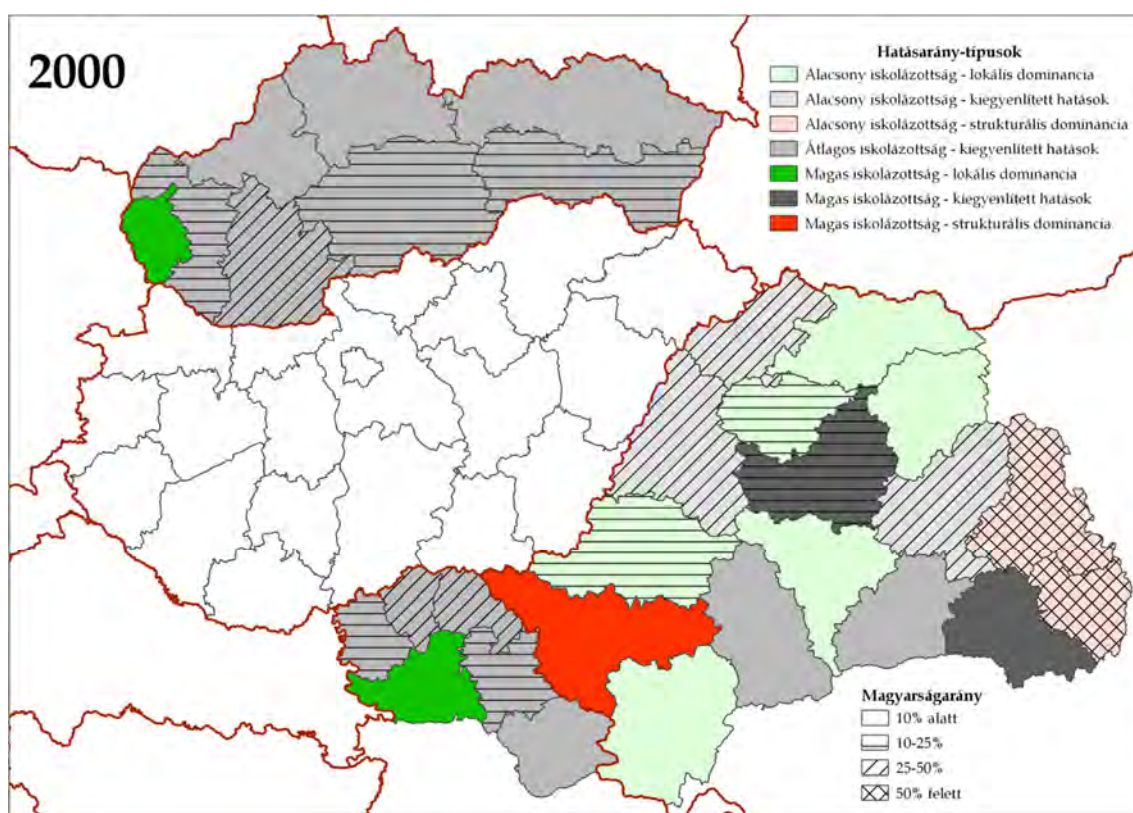
*39. táblázat: A megyék létszáma a hatásarány-elemzés során képzett egyes térségtípusokban; 2000
Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai*

A továbbiakban a három diplomásarány-kategória mentén részletesen elemzem az egyes hatásarány-típusokba sorolt megyék főbb jellemzőit.

⁵³ Az alkalmazott módszertannal a közepes iskolázottsági kategóriában matematikailag nem lehetséges sem a lokális sem a strukturális hatások dominanciája.

Magasan képzett megyék

A hatásarány-típusok 2000-re vonatkozó térszerkezetét (38. ábra) vizsgálva feltűnő, ám kevésbé meglepő, hogy a magas diplomásarányjal jellemezhető három típusba sorolt 5 db térség mindegyike a Kárpát-medence egy-egy regionális központjához (Pozsony, Újvidék, Temesvár, Kolozsvár és Brassó) tartozik. Érdeemes megjegyezni, hogy a magasan iskolázott térségek között mindhárom vizsgált nagytérségből szerepel legalább egy megye. Fontos látni, hogy – a vizsgált térségek átlagát tekintve – e kiemelkedő térségek, valamint központi településeik népességszáma is rendre átlag feletti, ahogyan a központi településeiken lakók térségi összlakossághoz viszonyított aránya is.

38. ábra: A vizsgált külhoni megyék típusa a hatásarány-elemzés alapján; 2000
Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

Emellett – szintén nem meglepő módon – e térségek gazdasági fejlettsége is átlag felettinek számít, mind a saját régiójukban, mind a teljes Kárpát-medencében. Mindez kiolvasható az említett térségek átlag feletti GDP/fő és foglalkoztatottsági mutatóiból, valamint a magas hozzáadott értékű ágazatok jelentős szerepéből is. A magas iskolázottsági értékekkel rendelkező térségek magyarságaránya minden esetben átlagosnak, illetőleg egy kicsivel átlag alattinak (4-9 százalék) mondható. Ettől Kolozs

megye tér el kissé – az Erdélyben egyébként szintén inkább átlagosnak számító – 16-17 százalékos magyarságarányával.

Az öt térség közül kettőben, még hozzá a két legmagasabb diplomásarányal rendelkezőben (Pozsony megye és Dél-Bácska) jelentős lokális dominancia mutatkozik. Mindkét térségről elmondható, hogy lakosságának túlnyomó többsége a legalacsonyabb (5 százalék alatti) magyarságarányú helyhatóságban lakik. Ez azt jelenti, hogy a lakosságuk jelentős része a magyarságarány szerint meghatározott tíz településkategória közül mindössze egyhez kapcsolható, mely lakosságnak jelentős részét a térség központjában és annak agglomerációjában lakók teszik ki.

E lakosság iskolázottsága magasabb ugyan az említett térségek többi helyhatóságban lakó, kisebb létszámú lakosságénál, de a különbség nem minden esetben kiugró. A Pozsonyi kerület esetében például a 16,4 százalékos átlagos diplomásarányal rendelkező, legalacsonyabb etnikai kategória mellett két másik 10 százalék feletti diplomásarányal rendelkező etnikai kategória is van, de a kerületben az *'50-60 százalékos magyarságarányú'* kategória átlagos diplomásaránya is viszonylag magas (6,4 százalék).

Ezzel szemben Temes megye lakosságának jelentős része nem egy, hanem két kategória között oszlik meg, hiszen a teljes lakosságnagysága kb. felét kitevő központi településének magyarságaránya 5-10 százalék közé esik, és emellett jelentős arányú lakosság lakik az 5 százalék alatti magyarságarányú településeken is. E térségben ugyanakkor ez utóbbi településkategória, valamint más egyéb, nagyobb magyarságarányú, de kisebb összlakosságú településkategóriák átlagos diplomásaránya (2-3 százalék) jelentősen elmarad a központi településkategória diplomásarányától (12,3 százalék). A megyében mindezek miatt nem a lokális, hanem a strukturális hatás dominál, tehát a megyén belül a diplomás lakosság arányát (8,6 százalék) tekintve nagyobb jelentősége van a magyarságaránynak, negatív irányban.

Kolozs és Brassó megye esetében a magyarságarány szempontjából változatosabb településszerkezet miatt a diplomások arányára gyakorolt két hatás kiegyenlítettebb, bár a strukturális hatás ezekben a megyékben is jelentősebb.

Érdemes megjegyezni, hogy a 200 ezer főnél népesebb regionális központok közül egyedül Nagyvárad és Kassa térsége nem került be a magas diplomásarányal jellemezhető kategóriákba, Bihar megye ráadásul még a közepes iskolázottsági kategóriát sem érte el. A központ népességnagysága nem jelent tehát automatikusan magas iskolázottságot, pláne a teljes megyére vonatkozóan. Atipikusnak tűnő

iskolázottsági értékeiket részben magyarázhatják a két térség egyéb mutatókhoz kapcsolódó értékei.

Egyrészt, a központi településük 200 ezer főnél csak minimálisan volt népesebb 2000-ben, így valójában épp, hogy csak férnek be a regionális központ kategóriába. Másrészt, a lakosságuknak csak kisebb része (30-35 százaléka) lakik a központi településen, szemben a magasan iskolázott térségek 45-50 százalékos (Pozsonyban 70 százalékos) arányával. A gazdasági fejlettséghez kapcsolódó mutatók (GDP/fő, magas hozzáadott értékű ágazatok aránya a gazdaságban) tekintetében a két „renitens” térség többnyire szintén egyértelműen elmarad a magas iskolázottsági értékekkel rendelkező megyéktől. A magyar lakosság aránya ugyanakkor e két térségben magasabb (11 és 26 százalék), mint a magasan iskolázott térségekben (Kolozs megye kivételével).

Közepesen képzett megyék

A 14 db, mind iskolázottsági, mind hatásarány szempontból átlagosnak mondható térség egyéb jellemzői változatosabb képet mutatnak, ezért nem kifejezetten lehet őket egy kompakt térségtípusként leírni. Közös jellemzőjük, hogy központi településeik a már említett Kassán és a 150 ezer fős Nagyszébenen kívül mind 100 ezer fő alatti középvárosok. Összlakosságuk tekintetében nagyobb változatosságot mutatnak: a legnépesebb és a legkisebb népességű térségek között is megtaláljuk őket.

A nagytérségek felosztásából adódó sajátosság, hogy míg előbbieket egytől egyig szlovákiai térségek, utóbbiak kizárólag a Vajdasághoz tartoznak. További kapcsolódó érdekesség, hogy a hatásarány-típusok szempontjából a két ország térszerkezete nagyon hasonló: központi térségük magasan iskolázott, melyet a lokális hatások dominálnak jelentős mértékben, a többi térségük pedig iskolázottsági és hatásarány szempontból is kivétel nélkül átlagosnak mondható. Ezzel szemben Erdély – összesen hat különböző típusba sorolt – térségei jóval változatosabb képet mutatnak.

A közepesen képzettnek mondható térségek között az összlakosságokban mutatott változatosság megmarad a központi települések és a teljes térségek lakosságának arányában is: 10 és 50 százalék között mindenféle értékkel találkozhatunk. Szlovákia térszerkezeti sajátossága, hogy az itteni térségek értéke – a Pozsonyi és Kassai kerületek kivételével – egytől egyig kifejezetten alacsony (13 százalék alatti).

Gazdasági fejlettség terén elmondható, hogy e térségek saját nagytérségeiken belül – mind foglalkoztatottság, mind GDP/fő, mind pedig a magas hozzáadott értékű

ágazatok vonatkozásában – egy-két kivételtől eltekintve összességében egyértelműen a magasán képzettek alatt és az alacsonyan képzettek felett teljesítenek. A magyar lakosság aránya kapcsán ugyanakkor szintén nagyon vegyes az összkép: találunk kiugróan alacsony (0,1 százalék), közepes (10-12 százalék) és kifejezetten magas (40 százalék feletti) értékeket is a csoportban.

Az átlagos térségek kapcsán érdemes még megjegyezni, hogy bár egyik hatás dominanciája sem mutatható ki rajtuk, néhány térség esetében azért megfigyelhető valamelyik hatás enyhe túlsúlya. Az erdélyi térségekben jellemzően a lokális hatás erősebb, a másik két nagytérségben viszont mindkét hatás enyhe túlsúlyára, illetve teljesen kiegyenlített értékekre is található példa. Fontos látni azt is, hogy az átlagos csoportba tartozó 14 térségből mindössze háromban haladta meg a diplomások aránya a vizsgált térségek teljes lakosságának átlagértékét (6,9 százalék).

Alacsonyan képzett megyék

Az alacsony iskolázottsággal jellemezhető típusokba 2000-ben kizárólag erdélyi megyék kerültek. E csoportokba tartozó térségek közös jellemzője – a már említett Bihar megye kivételével – a központi település és a térség lakosságának átlag alatti vagy átlagos értéke. A központi település népességének arányában ugyanakkor nem átlag alatti, hanem inkább átlagos pozícióban vannak ezek a térségek. Gazdasági fejlettség tekintetében azonban már egyértelműen kimutatható minden vizsgált mutató esetében az alacsony iskolázottsági értékkel rendelkező térségek lemaradása.

A vizsgált hatások tekintetében az alacsony iskolázottsággal jellemezhető térségek is három alcsoportra bonthatók. E három alcsoport térségeit a fentebb felsorolt jellemzők nem kifejezetten különböztetik meg egymástól, a térségek magyar lakosságának az aránya azonban igen. A két kiugróan magas magyarságaránnyal (84,6 és 73,8 százalék) rendelkező erdélyi megyében ennek megfelelően egyértelműen a strukturális hatások dominálnak: a magasabb magyarságarányú központtal rendelkező Hargitában valamivel jobban, mint Kovásznában.

Azokban a térségben, ahol a vizsgált hatások nagyjából kiegyenlítetten (de minden esetben a lokális hatások enyhe túlsúlyával) jelentkeztek, a magyarságarány szintén kifejezetten magasnak számít: Maros megyében 39, Szatmár megyében 35, Biharban pedig 26 százalékos. A többi, alacsony iskolázottsággal jellemezhető térségben a lokális hatások dominálnak, magyarságarányuk pedig rendre elmarad a másik két csoport térségeinek értékétől.

Összességében kijelenthető, hogy az alacsonyán iskolázott térségek közül a magas magyarságaránnyal rendelkezők településein ez a mutató jellemzően nagyobb hatással van az iskolai végzettségre, míg az alacsonyabb magyarságarányú térségekben inkább a lokális jegyek dominálnak. Részben ez eredményezi azt is, hogy 2001-ben a teljes Kárpát-medencében a két legmagasabb magyarságarányú megyében volt a legalacsonyabb a diplomások aránya (3,6 és 3,7 százalék). A csak kicsivel jobban (3,8 százalék) teljesítő Szilágy és Beszterce-Naszód megyék településein azonban már inkább a lokális hatások dominálnak.

V.3.5. A pozícióhátrány egyik fő oka: a vidékies településszerkezet

Ahogy az a diplomások arányának helyhatósági szintű jellemzőit bemutató fejezetből is kiderült, a magasabb végzettségű lakosság térbeli megoszlása a Kárpát-medencében sem egyenletes. A vizsgált nagytérségek mindegyikére, de a külhoniakra különösen igaz: adott helyhatóságban lakók iskolázottsága jelentős mértékben függ annak népességszámától. Minél nagyobb tehát egy település, alapvetően annál magasabb benne a felsőfokú végzettséggel rendelkező lakosság aránya. Nem meglepő tehát, hogy a diplomások arányának rangsorát a Kárpát-medencében is nagyvárosok vezetik.

A felsőfokú végzettség szempontjából kitüntetett tereknek minősülnek a nagyvárosok agglomerációi is: e térségek településein a diplomások aránya rendre jóval magasabb, mint amennyi a méretükből következne. Mindez a nagyvárosok agglomerációs térségein kívül eső, de gazdaságilag fejlettebb régiók településeire is igaz, hiszen a lakosságszám mellett a diplomások aránya a gazdasági teljesítménnyel is nagyon szoros kapcsolatban van.

A diplomások arányváltozásának térbeli jellemzőit illusztráló térképek ráadásul azt is egyértelműen megmutatták, hogy a szóban forgó területeken a felsőoktatási expanzió hatásai is erőteljesebbek voltak. A felsőfokú végzettség szempontjából kitüntetett terek tehát nem csak hogy eleve jobb volt a helyzetük, de általában többet is profitáltak az elmúlt három évtizedben lezajlott expanzióból.

A külhoni magyarság településszerkezeti jellemzőit vizsgáló fejezet emellett arra is rámutatott, hogy a magyarság mindhárom vizsgált nagytérségben urbanizációs lemaradásban van a teljes lakossághoz képest. A felsőfokú végzettség szempontjából kitüntetett terekben tehát jellemzően pont a magyarság alulreprezentáltsága figyelhető

meg. Mindez még látványosabb, ha településméret-kategóriánként⁵⁴ összehasonlítjuk a magyarság reprezentációs többletét/hiányát és a diplomások arányát (40. táblázat). Látható, hogy a képzettebb kategóriákban a magyarság jelentősen alul-, míg a képzetlenebbekben jellemzően felülreprezentált. Előbbi alól kivétel a 100 és 200 ezer fő közötti lakosság számú városok kategóriája, ahol viszont a diplomásarány 2000-ben alig haladta csak meg az eggyel alacsonyabb kategória értékét. Nyilvánvaló tehát, hogy a külhoni magyarság lemaradásának az oka jelentős részben a településszerkezeti sajátosságokból fakad.

Településméret-kategória	A magyarság reprezentációs többlete/hiánya (százalékpont) 2000	A diplomások aránya (%) 2000	A magyarság reprezentációs többlete/hiánya (százalékpont) 2010	A diplomások aránya (%) 2010	A magyarság reprezentációs többlete/hiánya (százalékpont) 2020*	A diplomások aránya (%) 2020*
1) főváros	-2,2	19,1%	-2,2	27,8%	-4,7	37,6%
2) 200 ezer fő feletti	-2,9	14,4%	-5,2	24,9%	-5,8	28,9%
3) 100-200 ezer fő	2,9	10,2%	3,3	19,4%	3,1	17,0%
4) 50-100 ezer fő	-6,5	9,9%	-5,8	16,9%	-8,2	23,9%
5) 20-50 ezer fő	1,9	7,2%	0,5	13,5%	2,5	17,3%
6) 10-20 ezer fő	0,2	5,6%	1,4	11,4%	1,0	15,8%
7) 5-10 ezer fő	5,2	3,4%	3,7	9,4%	4,2	15,9%
8) 2-5 ezer fő	2,5	2,3%	4,4	6,1%	0,8	13,5%
9) 1-2 ezer fő	-0,3	2,9%	0,9	7,4%	3,3	13,3%
10) 500-1000 fő	-0,4	3,1%	-0,6	8,2%	2,2	12,5%
11) 500 fő alatti	-0,3	2,6%	-0,3	7,8%	1,6	11,7%
Összesen	-	6,9%	-	13,2%	-	18,5%

40. táblázat: A magyarság reprezentációs többlete/hiánya (százalékpont) és a diplomások aránya (%) az egyes településméret-kategóriákban a három vizsgált nagytérségben összesen; 2000, 2010, 2020

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

*Az erdélyi helyhatósági szintű iskolázottsági adatok 2020-as hiánya miatt ebben az évben csak a szlovákiai és a vajdasági adatok szerepelnek az összesítésben.

A településszerkezeti változásokban ráadásul a magyarság pozíciógyengülése is tetten érhető: a képzettebb lakosság aránya a városi kategóriákban növekedett a legdinamikusabban, a magyarság reprezentációja ugyanakkor pont ezekben a kategóriákban csökkent jelentősen. Mindeközben az alacsonyabb népességszámú, képzetlenebb helyhatóságokban növekedett a magyarság reprezentációja. A legnagyobb növekedés pedig pont abban a kategóriában volt, ahol egyrészt alapból a legalacsonyabb volt a diplomások aránya, másrészt ahol a legkisebb volt a növekedés is.

Mindezt nagytérségenként megvizsgálva fontos, hogy itt is tekintettel legyünk arra, hogy a helyhatósági szint mindhárom nagytérség esetében mást jelöl. A településszerkezeti hatásokról a legpontosabb képet Szlovákiában kaphatjuk, ahol a helyhatósági szintet a települések jelentik. Ahogyan a korábbi fejezetekben kiderült, a

⁵⁴ Mivel Erdélyben és a Vajdaságban a települési szintű iskolázottsági adatok nem nyilvánosak, az elemzés ezúttal ismét a helyhatósági szintű adatokon történt meg.

három nagytérség közül itt a legnagyobb a magyarság urbanizációs lemaradása. Ennek következményeként a magyarság felsőfokú végzettségbeli lemaradása is rendkívül látványos: az összes képzettebb kategóriában jelentősen alul, míg az összes képzetlen kategóriában jelentősen felül van reprezentálva a magyarság (41. táblázat). Az alacsonyabb népességszámú, iskolázottsági szempontból egyre inkább lemaradó településeken ráadásul idővel összességében növekedett is a magyarság reprezentációja. Mindez a szlovákiai magyarság évtizedek óta tartó pozíciógyengülését is jelentős mértékben magyarázza.

Településméret-kategória	A magyarság reprezentációs többlete/hiánya (százalékpont) 2000	A diplomások aránya (%) 2000	A magyarság reprezentációs többlete/hiánya (százalékpont) 2010	A diplomások aránya (%) 2010	A magyarság reprezentációs többlete/hiánya (százalékpont) 2020	A diplomások aránya (%) 2020
1) főváros	-4,5%	19,1%	-4,8%	27,8%	-6,0%	37,6%
2) 200 ezer fő feletti	-3,1%	12,8%	-2,7%	18,6%	-2,9%	27,5%
3) 100-200 ezer fő	-	-	-	-	-	-
4) 50-100 ezer fő	-9,9%	12,4%	-11,4%	19,4%	-8,6%	27,8%
5) 20-50 ezer fő	-2,2%	9,2%	-1,2%	16,5%	-0,5%	20,8%
6) 10-20 ezer fő	0,9%	7,5%	0,7%	14,6%	-2,2%	18,2%
7) 5-10 ezer fő	3,3%	6,2%	4,6%	12,8%	4,9%	16,7%
8) 2-5 ezer fő	2,3%	4,1%	2,5%	9,6%	2,6%	13,5%
9) 1-2 ezer fő	6,9%	3,6%	5,6%	9,4%	6,1%	13,3%
10) 500-1000 fő	4,2%	3,1%	4,5%	8,5%	4,0%	12,5%
11) 500 fő alatti	2,1%	2,6%	2,2%	7,9%	2,7%	11,7%
Összesen	-	7,7%	-	14,0%	-	19,0%

41. táblázat: A magyarság reprezentációs többlete/hiánya (százalékpont) és a diplomások aránya (%) az egyes településméret-kategóriákban Szlovákiában; 2000, 2010, 2020

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

Erdélyben már nem települési, hanem községi szintet vizsgálunk, itt természetesen ezen a szinten sem mutatható ki olyan nagy lemaradás a magyarság urbanizációs rátájában, mint Szlovákiában. A városias és falusias helyhatóságok iskolázottsága közötti különbség ugyanakkor itt a legnagyobb: a 10 ezer fő alatti községekben végig rendkívül alacsony volt a diplomások aránya (42. táblázat). Mivel a magyarság pont ezekben a községekben van felülreprezentálva, ez a törésvonal egyben a magyarság iskolázottsági lemaradását is nagyon jelentősen meghatározza. Ráadásul itt is igaz, hogy az alacsonyabb népességszámú, iskolázottsági szempontból egyre inkább leszakadó helyhatóságokban idővel jelentős mértékben növekedett is a magyarság reprezentációja, míg az igazán dinamikus iskolázottsági növekedést produkáló községekben csökkent.

Településméret-kategória	A magyarság reprezentációs többlete/hiánya (százalékpont) 2000	A diplomások aránya (%) 2000	A magyarság reprezentációs többlete/hiánya (százalékpont) 2010	A diplomások aránya (%) 2010	A magyarság reprezentációs többlete/hiánya (százalékpont) 2020	A diplomások aránya (%) 2020
1) főváros	-	-	-	-	-	-
2) 200 ezer fő feletti	-6,5%	14,3%	-4,0%	27,4%	-6,7%	n.a.
3) 100-200 ezer fő	1,1%	11,1%	1,3%	22,5%	-1,2%	n.a.
4) 50-100 ezer fő	-1,3%	9,3%	-2,1%	20,2%	-0,2%	n.a.
5) 20-50 ezer fő	-0,7%	6,4%	1,9%	13,7%	-1,1%	n.a.
6) 10-20 ezer fő	1,2%	4,5%	-0,8%	10,7%	-1,0%	n.a.
7) 5-10 ezer fő	3,2%	2,4%	4,7%	7,8%	3,2%	n.a.
8) 2-5 ezer fő	3,0%	1,5%	0,0%	4,6%	6,5%	n.a.
9) 1-2 ezer fő	0,4%	1,5%	-0,7%	4,1%	0,9%	n.a.
10) 500-1000 fő	-0,3%	1,4%	-0,2%	3,9%	-0,4%	n.a.
11) 500 fő alatti	-0,1%	1,0%	0,0%	4,4%	-0,1%	n.a.
Összesen	-	6,1%	-	12,8%	-	16,3%

42. táblázat: A magyarság reprezentációs többlete/hiánya (százalékpont) és a diplomások aránya (%) az egyes településméret-kategóriákban Erdélyben; 2000, 2010, 2020

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

A Vajdaságban szintén községi szintet vizsgálunk, melyek azonban az erdélyinél jóval nagyobb népességszámúak, emiatt az 5 ezer fő alatti kategóriákban egyáltalán nincs község, míg az 5 és 10 ezer fő közötti kategóriát az első két vizsgált évben egyedül Karlóca képviselte (43. táblázat).

Településméret-kategória	A magyarság reprezentációs többlete/hiánya (százalékpont) 2000	A diplomások aránya (%) 2000	A magyarság reprezentációs többlete/hiánya (százalékpont) 2010	A diplomások aránya (%) 2010	A magyarság reprezentációs többlete/hiánya (százalékpont) 2020	A diplomások aránya (%) 2020
1) főváros	-	-	-	-	-	-
2) 200 ezer fő feletti	-12,4%	16,3%	-9,6%	23,0%	-15,8%	29,8%
3) 100-200 ezer fő	6,3%	8,6%	6,0%	12,6%	6,4%	17,0%
4) 50-100 ezer fő	-14,4%	7,2%	-14,8%	10,5%	-7,9%	14,5%
5) 20-50 ezer fő	16,0%	5,4%	13,0%	8,1%	6,0%	12,3%
6) 10-20 ezer fő	4,8%	4,5%	5,8%	6,6%	7,8%	10,1%
7) 5-10 ezer fő	-0,4%	9,6%	-0,4%	14,2%	3,5%	10,6%
8) 2-5 ezer fő	-	-	-	-	-	-
9) 1-2 ezer fő	-	-	-	-	-	-
10) 500-1000 fő	-	-	-	-	-	-
11) 500 fő alatti	-	-	-	-	-	-
Összesen	-	8,0%	-	12,0%	-	16,9%

43. táblázat: A magyarság reprezentációs többlete/hiánya (százalékpont) és a diplomások aránya (%) az egyes településméret-kategóriákban a Vajdaságban; 2000, 2010, 2020

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

A magyarság urbanizációs lemaradása itt is látványos: mind az 50 és 100 ezer fő közötti, mind pedig a 200 ezer fő fölötti lakosság számú községekben nagyon jelentős a magyarság alulreprezentáltsága. Mivel iskolázottsági értelemben ez utóbbi kategória (vagyis Újvidék község) pozíciója rendkívül domináns, itt is egyértelmű a magyarság felsőfokú végzettségbeli lemaradása. A magyarság jelenléte ráadásul idővel Újvidéken egyre csökken, a képzetlen kategóriák között pedig egyre inkább a legkevésbé képzettben növekszik.

V.3.6. A külhoni magyarság településeken belüli pozícióhátránya

A fentiek alapján nyilvánvaló tehát, hogy a külhoni magyarság iskolázottsági pozícióhátrányának és –gyengülésének egyik fő oka a magyarság vidékies településszerkezete. Felmerül azonban a kérdés, hogy ezt a településszerkezeti hatást valamelyest kiszűrve is megfigyelhető-e a magyarság pozícióhátránya? Ebben a fejezetben ezt a kérdést kísérlem meg körbejárni a rendelkezésre álló eszközökkel.

A magyarság lemaradásának oka nem kizárólag a vidékies településszerkezet

Először ismét a magyar lakosság aránya és a diplomáсарány közötti helyhatósági szintű összefüggéseket ismertetem, viszont ezúttal településméret-kategóriák szerinti bontásban. A két mutató közötti enyhe negatív kapcsolatot a tanulmány korábbi fejezete már bemutatta. Az egyes magyarságarány-kategóriák képzettségi mutatóiból az is kiderült, hogy a magasabb magyarságarányú helyhatóságok összességében végig a gyengén teljesítő, az alacsonyabb magyarságarányú kategóriák pedig a jobban teljesítők között voltak. Mindezt településméret-kategóriánként is megvizsgálva kiderül, hogy az egyes kategóriákon belül is megfigyelhető-e a magasabb magyarságarányú helyhatóságok elmaradása.

Az eredmények vegyes képet mutatnak. 2000-ben például a városi kategóriákban egyes magasabb magyarságarányú helyhatóságok is jó pozícióban voltak. A – magyarok által jelentős számban lakott – 20 és 50 ezer fő közötti kategóriában pedig a 30-40% és a 60-80% közötti magyarsággal rendelkező helyhatóságok is magasan⁵⁵ az átlag fölött teljesítettek (44. táblázat).

⁵⁵ Az eredmények könnyebb értelmezhetősége okán az egyes településméret-kategóriák átlagértékeit jelentős mértékben meghaladó értékeket zöld, az azoktól nagyon elmaradó értékeket pedig piros színnel emeltem ki.

Településméret- kategória	Magyarságarány-kategória (%)										
	0-5	5-10	10-15	15-20	20-30	30-40	40-50	50-60	60-80	80-100	összesen
1) 200 ezer fő feletti	16,7	14,1		16,3	12,0						15,4
2) 100-200 ezer fő	11,1		10,2			8,5	11,7				10,2
3) 50-100 ezer fő	10,7	9,8	7,2	8,8					8,1		9,9
4) 20-50 ezer fő	7,8	6,2	7,4	5,8	6,7	8,7	5,9	6,2	9,1	7,1	7,2
5) 10-20 ezer fő	6,1	5,5	4,4	5,0	5,6	5,4	5,8	4,6	5,6	3,3	5,6
6) 5-10 ezer fő	4,2	2,2	2,5	2,6	2,6	3,0	2,1	3,5	3,4	1,9	3,4
7) 2-5 ezer fő	2,6	2,0	1,7	1,7	1,4	1,7	1,6	1,5	1,9	1,4	2,3
8) 1-2 ezer fő	3,1	2,3	1,5	1,2	2,0	2,9	1,8	2,6	2,6	2,3	2,9
9) 500-1000 fő	3,3	3,0	3,0	1,8	1,8	1,9	2,8	2,5	2,3	2,4	3,1
10) 500 fő alatti	2,8	3,0	1,8	2,5	1,7	1,9	1,7	1,7	1,7	1,9	2,6
Összesen	6,9	9,0	7,4	9,6	6,5	6,0	6,5	3,7	4,5	3,1	6,9

44. táblázat: A diplomások átlagos aránya a három külhoni nagytérség helyhatóságaiban településméret-kategória és magyarságarány-kategória szerinti bontásban; 2000 (%)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

2010-ben⁵⁶ még szembeötlőbb egyes magasabb magyarságarányú helyhatóságok pozícióelőnye a városi kategóriákban, azonban a 20 és 50 ezer fő közötti kategória esetében pont, hogy eltűnt a korábbi előny (45. táblázat). A városi kategóriák eredményeit ugyanakkor óvatosan kell kezelni, hiszen ezekben a kategóriákban elvértve vannak csak igazán magas arányú magyar lakossággal rendelkező helyhatóságok. Így e kategóriákon belül csak relatíve beszélünk magas magyarságarányról. Emellett az eredmények értelmezésekor azt is érdemes figyelembe venni, hogy – ahogyan az már korábban megállapításra került – a külhoni magyarság jelentős része nem város lakó. Fontos azt is hangsúlyozni, hogy ezek az adatok csupán a magyarok által sűrűbben lakott térségek helyzetéről tudósítanak, e térségeken belül az egyes etnikumok pozícióiról természetesen nem. Mindezekkel együtt a városi helyhatóságok kapcsán az eredmények nem kifejezetten tanúskodnak a magyarság pozícióhátrányáról.

⁵⁶ A két év közötti jelentős különbségek egy része persze a népességváltozásból és egyes helyhatóságok ebből következő kategóriaváltásából következik.

Településméret-kategória	Magyarságarány-kategória (%)										
	0-5	5-10	10-15	15-20	20-30	30-40	40-50	50-60	60-80	80-100	összesen
1) 200 ezer fő feletti	24,9	24,4		29,2							25,5
2) 100-200 ezer fő	19,7	21,8	17,1		24,0	14,7	22,5				19,4
3) 50-100 ezer fő	16,7	22,5	10,7	21,4					17,2		16,9
4) 20-50 ezer fő	13,9	13,0	14,8	10,7	13,5		8,4	12,2	17,0	11,3	13,5
5) 10-20 ezer fő	12,0	9,1	12,0	10,4	10,7	16,5	9,6	11,6	8,7	11,5	11,4
6) 5-10 ezer fő	10,7	7,4	13,6	7,1	6,3	7,2	8,4	10,0	7,4	5,5	9,4
7) 2-5 ezer fő	6,8	5,5	5,1	4,3	5,0	4,8	5,1	5,2	5,1	4,3	6,1
8) 1-2 ezer fő	7,9	4,4	4,5	2,9	6,7	7,1	6,1	6,7	6,5	5,4	7,4
9) 500-1000 fő	8,6	9,8	4,4	8,6	7,0	8,1	6,4	6,2	6,5	6,2	8,2
10) 500 fő alatti	8,3	7,9	5,7	6,1	9,6	5,7	5,6	7,2	5,6	5,1	7,8
Összesen	13,1	15,8	13,2	19,4	13,7	11,3	13,5	9,3	9,2	6,2	13,2

45. táblázat: A diplomások átlagos aránya a három külhoni nagytérség helyhatóságaiban településméret-kategória és magyarságarány-kategória szerinti bontásban; 2010 (%)

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

Ezzel szemben a vidékies településméret-kategóriákon belül egyértelműen kiütözik a külhoni magyarság hátránya: míg a 0-5% közötti magyarsággal rendelkező helyhatóságok rendre a kategória-átlag fölött, a magyarok által sűrűn lakott térségek általában jelentősen átlag alatt teljesítenek. Ez utóbbi különösen igaz a 2 és 5 ezer fő közötti, valamint az 5 és 10 ezer fő közötti lakosság számú kategóriákban, melyekben együttvéve a külhoni magyarság több mint egyharmada él. 2000 és 2010 között ráadásul egyértelműen gyengült a magyarság pozíciója: utóbbi évben az igazán jelentős arányú magyarsággal rendelkező (80-100% közötti és 60-80% közötti) helyhatóságok szinte minden településméret-kategóriában átlag alatt teljesítettek, és a legtöbb esetben jelentős mértékben. Az 5 és 10 ezer fő közötti kategóriában a 80-100% közötti magyarságarányú helyhatóságok majdnem 4,0 százalékpontos lemaradása például nagyon számottevő.

Bár az alacsonyabb magyarságarányú helyhatóságokban is vannak jelentős lemaradások minden vidékies településméret-kategóriában, az összkép mindenképpen a magasabb magyarságarányú térségek lemaradását mutatja. A vidékies kategóriákon belüli adatok tehát összességében egyértelműen mutatják, hogy a magyarság pozícióhátránya nem kizárólag a településszerkezeti jellemzőkből fakad. Mindez akkor is igaz, ha figyelembe vesszük, hogy a helyhatósági szintű adatok részben elfedik a településméretbeli különbségeket. Ugyanis, bár Szlovákia kivételével a másik két nagytérség adatai nem települési szintűek, Erdélyben közelítik a települési szintet, míg a vajdasági adatok – az ottani helyhatóságok nagy lakosság száma miatt – nem jelennek meg a vidékies kategóriák összesített adataiban.

A Vajdaságban tehát a helyhatósági szintű adatok nem alkalmasak a településszerkezeti jellemzők kiszűrésére, míg Erdélyben korlátozottan alkalmasak. Mindemellett, a nagytérségi szintű elemzés alapján Erdélyben szintén elég egyértelműen mutatják az adatok a vidékies településméret-kategóriákon belül a magyar többségű községek lemaradását. Szlovákiában a települési szintű adatok viszont már kiszűrik a településszerkezeti jellemzőkből adódó hatásokat, és így is teljesen egyértelműen megmutatják a magyar többségű helyhatóságok lemaradását a vidékies kategóriákon belül.

A külhoni magyarság változatos pozíciói alacsonyabb térségi szinteken

Bár a fenti elemzés összességében egyértelműen megmutatta, hogy a külhoni magyarság pozícióhátránya nem kizárólag településszerkezeti jellemzőkből fakad, arra nem alkalmas, hogy pontosan megmutassa a további okokat. Egyes évekre ugyanakkor rendelkezésre állnak a megyei szintnél részletesebb területi bontású, etnikailag is differenciált adatok, amelyek elemzésével a korábbiaknál pontosabb képet kaphatunk egy-egy külhoni magyar közösség pozíciójáról. A továbbiakban ezeknek az elemzéseknek a főbb eredményeit ismertetem.

Erdély

Erdélyben a legfrissebb népszámlálási évre vonatkozóan állnak rendelkezésre etnikailag is differenciált adatok megyei szint alatti város-vidék bontásban. Ezek segítségével tehát a településszerkezeti jellemzők közül a város-vidék kettősségből eredőeket ki tudjuk szűrni.

Azt a tanulmány – illetve a szakirodalmi előzmények – korábbi megállapításai alapján már tudjuk, hogy Erdélyben a diplomások aránya összességében sokkal magasabb a városokban, mint a vidékies településeken. Az is nyilvánvaló, hogy a magyarság nagyobb arányban lakik vidéken, mint a nem magyarok. Egyértelmű tehát, hogy az erdélyi magyarság felsőfokú végzettségbeli pozíciója részben e két dolog miatt gyenge. Az viszont már csak a mostani adatokból derül ki egyértelműen, hogy a magyarság hátránya a város-vidék különbségből eredő hatások kiszűrése után is fennáll, hiszen a városokban és a vidéki településeken is egyaránt megfigyelhető a magyarság jelentős lemaradása (46. táblázat).

Csoport	városi lakosság aránya	diplomások aránya	diplomások aránya a városokban	diplomások aránya vidéken	város és vidék különbsége
teljes lakosság	54,5%	17,5%	23,7%	10,1%	13,6%.
magyar lakosság	47,4%	13,5%	19,8%	7,8%	12,0%.
nem magyar lakosság	55,8%	18,2%	24,3%	10,6%	13,7%.
magyar – nem magyar különbség	-8,4%.	-4,8%.	-4,5%.	-2,8%.	-1,7%.

46. táblázat: A diplomás lakosság aránya városban és vidéken a 15 év feletti magyar és a nem magyar lakosság körében Erdélyben; 2020

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

A térségi adatok elemzése révén a megyék közötti különbségekre is ráláthatunk (47. táblázat). Az egyes megyék részletesebb elemzése helyett ugyanakkor a tanulmány elsősorban a teljes erdélyi magyarság pozíciójának a megyei értékekből következő magyarázataira fókuszál.

Megye	magyarok száma	magyarok aránya	diplomások aránya a városokban		diplomások aránya vidéken		városi lakosság aránya	
			magyar	nem magyar	magyar	nem magyar	magyar	nem magyar
Hargita	232 157	79,5%	19,4%	15,5%	7,0%	7,1%	36,8%	58,4%
Maros	165 014	31,8%	19,0%	20,5%	8,0%	8,6%	44,5%	49,9%
Kovászna	133 444	66,7%	18,2%	16,9%	6,0%	5,2%	45,8%	47,2%
Bihar	112 387	20,4%	17,3%	29,1%	7,6%	10,6%	55,7%	45,8%
Szatmár	93 491	28,3%	18,4%	21,0%	7,0%	6,4%	46,8%	43,4%
Kolozs	78 455	11,6%	27,8%	33,7%	13,0%	16,1%	56,5%	61,3%
Szilágy	40 554	19,1%	18,0%	22,4%	7,9%	6,9%	29,7%	41,0%
Brassó	28 221	5,2%	23,3%	26,3%	10,3%	13,5%	62,7%	69,7%
Arad	25 731	6,3%	19,2%	22,9%	8,0%	9,8%	57,9%	54,1%
Máramaros	23 153	5,1%	19,5%	17,2%	9,0%	8,0%	78,0%	54,9%
Temes	21 285	3,3%	24,2%	29,3%	13,4%	17,3%	59,0%	53,4%
Fehér	11 494	3,5%	16,3%	20,6%	6,9%	8,4%	47,2%	58,4%
Beszterce-Naszód	11 049	3,7%	22,1%	21,0%	7,9%	6,0%	36,6%	37,8%
Hunyad	9 180	2,5%	17,9%	18,9%	14,9%	10,1%	94,7%	73,4%
Szeben	6 112	1,6%	19,0%	24,2%	11,8%	10,9%	79,8%	63,9%
Krassó-Szörény	1 424	0,6%	18,3%	18,5%	7,0%	7,2%	88,8%	52,3%
Erdély összesen	993 151	15,4%	19,8%	24,3%	7,8%	10,6%	47,4%	55,8%

47. táblázat: A diplomás lakosság aránya városban és vidéken a 15 év feletti magyar és a nem magyar lakosság körében Erdély megyéiben; 2020

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

Fontos ugyanis látni, hogy az erdélyi magyarság kétötöde – és benne a városi magyarság közel kétötöde – abban a négy megyében (Hargita, Máramaros, Kovászna, Beszterce-Naszód) él, ahol a városokban jobb a magyarság pozíciója, mint a nem magyaroké. Csakhogy ezek pont azok a megyék, ahol – elsősorban a nagyvárosok hiánya miatt – alacsony a diplomások aránya. Tehát e megyék helyileg jobb pozícióban lévő városi magyarságának az erdélyi pozíciója összességében gyenge. A többi megyében ráadásul összességében jóval nagyobb lemaradásban van a városi magyarság,

mint amekkora előnye ezekben a megyékben van.⁵⁷ A városi magyarság lemaradása különösen látványos a felsőoktatási expanzió kitüntetett tereiben, vagyis a nagyvárosias, jelentősebb egyetemekkel, és ezért magas arányú diplomás lakossággal rendelkező megyékben (Kolozs, Temes, Szeben). Mindezek miatt Erdély városaiban összességében sokkal rosszabb a magyarok pozíciója, mint a nem magyaroké.

Az erdélyi magyarok – és benne a vidéki magyarság – egyharmada olyan megyében él, ahol vidéken jobb a magyarság pozíciója, mint a nem magyaroké. Csakhogy – két kisszámú magyarsággal rendelkező megyét kivéve – ezek szintén olyan megyék, ahol alacsony a diplomások aránya. Tehát e megyék helyileg jobb pozícióban lévő vidéki magyarságának erdélyi pozíciója összességében gyenge. A vidéki magyarság másik egynegyede ráadásul olyan nagyvárosias, magas diplomásarányú megyében lakik (Bihar, Kolozs), ahol ennél jóval nagyobb a vidéki magyarság lemaradása. Mindezek miatt összességében a magyarok pozíciója vidéken is jóval rosszabb, mint a nem magyaroké.

Összességében tehát elmondható, hogy Erdélyben a városi és a vidéki magyarság egy jelentős részére is igaz, hogy helyben jobb a pozíciója, mint a nem magyar lakosságnak. Emiatt a magyarság általános, Erdély teljes területén, városban és vidéken egyaránt jelen lévő pozícióhátránya semmiképpen sem igazolható. Az erdélyi magyarság pozícióhátrányát az általános etnikai esélyhátrányok helyett sokkal inkább a vidékies településszerkezet okozza.

Ugyanakkor amellett, hogy az erdélyi magyarság több mint fele vidéken él, az is nagyon fontos, hogy több mint négyötödük olyan megyében él, ahol a városi lakosság aránya az erdélyi átlag alatti. Ezek többsége nagyvárosok nélküli megye, ahol a diplomások aránya is alacsony. Közülük is érdemes kiemelni a nagyon alacsony urbanizációs rátával és diplomás aránnyal rendelkező két székelyföldi megyét (Hargita és Kovászna), amelyekben összesen az erdélyi magyarság több mint egyharmada él. Igazán döntő jelentősége tehát annak van, hogy az erdélyi magyarság zömmel a vidékiesebb, alacsonyabb diplomásarányú megyékben lakik, nem pedig a felsőoktatási expanzió kitüntetett tereiben.

⁵⁷ A városi magyarságnak messze a legnagyobb, majdnem 12 százalékpontos elmaradása Bihar megyében van. A kiugróan nagy különbség miatt feltételezhető, hogy az itteni magyar értékekbe részben a helyi városokban nagy arányban élő, valószínűsíthetően roma származású, de magyar anyanyelvű és a népszámláláson magukat magyar nemzetiségűnek vallók értékei is bekerültek. Mindez persze nem feltétlenül csak Bihar megye esetében áll fenn, de itt a leginkább feltűnő.

Szlovákia

Szlovákiában az etnikailag differenciált iskolázottsági adatok város-vidék bontásban nem, de járási szinten rendelkezésre állnak mind a négy vizsgált népszámlálási évre vonatkozóan. Ezek segítségével ugyan a településszerkezeti jellemzőket szintén nem lehet kiszűrni, de a megyeinél jóval részletesebb területi bontásban tudjuk vizsgálni kifejezetten a magyar lakosság pozícióit.

Az eredmények alapján összességében elmondható, hogy az országban az elmúlt harminc évben a nem magyar lakosságnak körülbelül a kétötöde, míg a magyar lakosságnak csupán kevesebb, mint egytizede lakott olyan járásokban, amelyekben az országos átlag feletti volt a diplomások aránya (48. táblázat). A járási szintű adatok is visszaigazolják tehát, hogy a szlovákiai magyarság jelentős része nem a felsőoktatási expanzió kitüntetett tereiben él. A magyarok által jelentős számban és arányban lakott járások ráadásul minden évben jóval az átlag alatt teljesítettek.

		1990	2000	2010	2020
Járások száma, ahol		19	22	24	22
A nem magyar lakosság mekkora aránya él olyan járásban, ahol	átlag feletti a diplomások aránya?	36,6%	41,2%	40,4%	40,4%
A magyarok mekkora aránya él olyan járásban, ahol		8,9%	8,2%	11,3%	8,5%
Járások száma, ahol		40	51	48	48
A magyarok mekkora aránya él olyan járásban, ahol	jobb a magyarság pozíciója?	1,7%	5,6%	2,8%	4,8%

48. táblázat: A szlovákiai járások néhány kapcsolódó, 15 év feletti lakosságra vonatkozó adata; 1990, 2000, 2010, 2020

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

Emellett az is egyértelmű, hogy a szlovákiai magyarok pozíciója helyben is végig gyengébb volt: bár a járások több mint felében jobb a magyarság relatív pozíciója, e térségekben összességében csupán a kisebbségi magyarok töredéke lakik. A magyarok által jelentős számban és arányban lakott – összesen a szlovákiai magyarság több mint kilenctizedét reprezentáló – járásokban viszont a magyarság pozíciója egyértelműen gyengébb, mint a nem magyar lakosságé (49. táblázat). Ez a különbség ráadásul a 2000-es években több mint duplájára nőtt, vagyis a felsőoktatási expanziónak a szlovákiai magyarok helyben is a vesztesei voltak, nem csak országosan.

	Csoport	1990	2000	2010	2020
A diplomások aránya a magyarok által jelentős számban és arányban lakott szlovákiai járások (N=15)	magyar lakosságában	3,1%	5,0%	10,9%	13,4%
	nem magyar lakosságában	5,8%	7,6%	16,7%	17,1%
	<i>a kettő különbsége</i>	2,7%	2,6%	5,7%	3,7%
A diplomások aránya teljes Szlovákia	magyar lakosságában	3,8%	5,9%	11,9%	14,6%
	nem magyar lakosságában	8,4%	10,3%	18,7%	21,8%
	<i>a kettő különbsége</i>	4,7%	4,5%	6,8%	7,3%

49. táblázat: A diplomások aránya a 15 év feletti magyar és a nem magyar lakosságon belül a magyarok által jelentős számban és arányban lakott szlovákiai járásokban; 1990, 2000, 2010, 2020

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

Ha összehasonlítjuk a magyar lakosság pozícióhátrányának mértékét a magyarok által jelentős számban és arányban lakott járásokban és országosan, arról is képet kaphatunk, hogy a szlovákiai magyarság országos lemaradásában mekkora a szerepe a magyarság által lakott térségek lemaradásának, illetve ehhez képest a magyarság e térségeken belüli hátrányának. Az eredmények 1990-ben és 2000-ben is ez utóbbi enyhe dominanciáját jelzik: a szlovákiai magyarság lemaradásának kicsivel több, mint felét tették ki a helyi hátrányok. 2010-re ez a dominancia felerősödött, ekkor ugyanis a növekvő mértékű országos pozícióhátrány túlnyomó részét a magyarság térségeken belüli lemaradása okozta. 2020-ban ezzel szemben a helyi hátrányok jelentős mértékben mérséklődtek: míg a szlovákiai magyarság országos lemaradás tovább nőtt, ennek már csak a felét tették ki a helyi hátrányok, míg a másik felét a magyarok által lakott térségek általános lemaradása okozta.

Fontos hangsúlyozni, hogy a szlovákiai magyarság településszerkezeti jellemzőiből eredő hatásokat ezzel a módszerrel nem lehet kiszűrni, hiszen azok mindkét értékben megjelennek. A magyarok által jelentős számban és arányban lakott járások ugyanis egyrészt maguk is Szlovákia vidékesebb járásai közé tartoznak, melyek központi települése általában egy kisebb, 20-30 ezer fő körüli lakosságszámú város. Másrészt, míg ezekben a térségekben a magyarság körülbelül kétharmada él vidékies (5000 fő alatti lakosságszámú) településeken, addig a nem magyar lakosságnak csupán a fele. Túlnyomórészt tehát Szlovákiában is a településszerkezeti adottságok okozzák a magyarság pozícióhátrányát.

Ugyanakkor a magyarság járásokon belüli lemaradásának mértéke alapján okkal feltételezhető, hogy valamekkora hátrány települési szinten is megfigyelhető. Ezt támasztja alá az is, hogy a magyarság pozícióhátránya azokban a járásokban sem kisebb, ahol a magyarság urbanizációs lemaradása az átlagnál jóval alacsonyabb (Dunaszerdahelyi, Komáromi és Érsekújvári járások).

Vajdaság

A Vajdaságban város-vidék bontásban szintén nem állnak rendelkezésre az etnikailag differenciált iskolázottsági adatok, ám az első három vizsgált népszámlálási évre vonatkozóan községi szinten igen. Ezek segítségével a megyeinél jóval részletesebb területi bontásban tudjuk vizsgálni kifejezetten a magyar lakosság pozícióit, de a településszerkezeti jellemzőket ezúttal sem tudjuk kiszűrni.

Erdéllyel és Szlovákiával ellentétben itt nem kifejezetten figyelhető meg a magyarság jelentős lemaradása a felsőfokú végzettség szempontjából kitüntetett terekben: a vizsgált időszakban a magyar lakosság egyharmada, a nem magyar lakosságnak pedig a kétötöde lakott olyan községekben, amelyekben az országos átlag feletti volt a diplomások aránya (50. táblázat). Mindez elsősorban a magyarok által jelentős arányban lakott Szabadka község jó pozíciójának köszönhető, de Újvidék és Nagybecskerek községekben is viszonylag jelentős létszámú magyarság él. A magyarság évtizedről-évtizedre történő relatív aránycsökkenése ugyanakkor megfigyelhető ezekben a kitüntetett terekben.

		1990	2000	2010
Községek száma, ahol		5	6	7
A nem magyar lakosság mekkora aránya él olyan községben, ahol	átlag feletti a diplomások aránya?	34,5%	39,0%	42,0%
A magyarok mekkora aránya él olyan községben, ahol		31,8%	32,9%	33,1%
Községek száma, ahol		0	2	3
A magyarok mekkora aránya él olyan községben, ahol	jobb a magyarság pozíciója?	0,0%	0,1%	0,4%

50. táblázat: A vajdasági községek néhány kapcsolódó, 15 év feletti lakosságra vonatkozó adata; 1990, 2000, 2010

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

A Vajdaság esetében ugyanakkor egyértelműen kijelenthető az is, hogy a magyarok pozíciója mindenhol gyengébb helyben is: elvértve akadt csak egy-két kivétel, amelyekben a vajdasági magyarság töredéke (párszáz fő) lakott csupán. A magyarok által jelentős arányban lakott – összesen a vajdasági magyarság kétharmadát reprezentáló – községekben a magyarság pozíciója pedig egyértelműen gyengébb, mint a nem magyar lakosságé (51. táblázat). A magyarok hátránya ráadásul – egy kivétellel – minden ilyen községben növekedett is az évtizedek folyamán. A magyarok által jelentős arányban lakott községek többségében egyébként végig minimálisan a nagytérégi átlag alatt vagy fölött volt a magyarok pozícióhátránya. Az egyetlen kiugró eredményt a 80

százalékos magyarságarányú Zenta község produkálta, ahol végig rendkívül magas volt a magyarság lemaradása.

	Csoport	1990	2000	2010
A diplomások aránya a magyarok által jelentős számban és arányban lakott vajdasági községek (N=14)	magyar lakosságában	4,8%	5,9%	8,8%
	nem magyar lakosságában	6,8%	9,0%	12,7%
	<i>a kettő különbsége</i>	2,0%	3,1%	3,8%
A diplomások aránya a teljes Vajdaság	magyar lakosságában	5,1%	6,1%	9,0%
	nem magyar lakosságában	7,9%	10,1%	14,9%
	<i>a kettő különbsége</i>	2,8%	3,9%	5,8%

51. táblázat: A diplomások aránya a 15 év feletti magyar és a nem magyar lakosságon belül a magyarok által jelentős számban és arányban lakott vajdasági községekben; 1990, 2000, 2010

Adatok forrása: az érintett országok népszámlálási adatai alapján a szerző saját számításai

Ezúttal is érdemes összehasonlítani a magyar lakosság pozícióhátrányának mértékét a magyarok által jelentős arányban lakott községekben és országosan. Az eredmények alapján egyértelmű, hogy a vajdasági magyarság országos lemaradásában a magyarok helyi pozícióhátrányának van döntő jelentősége, míg a magyarok által lakott térségek általános lemaradásának csak minimális szerepe van (igaz, ez a szerep a 2000-es években enyhén felerősödött). A községeken belül ráadásul a településszerkezeti jellemzőknek is kevesebb szerepe van: a magyarok által jelentős arányban lakott községekben a magyaroknak és nem magyaroknak is egyaránt a háromnegyede lakik városias településen. E községek felében ráadásul a magyarság urbanizációs rátája sokkal magasabb, mint a nem magyar lakosságé, de a magyarság ezekben a községekben is pozícióhátrányban van. Igaz, a magas arányú urbánus magyarsággal rendelkező községekben ez a hátrány valamivel kisebb, mint a vidékies magyarság községeiben.

Úgy tűnik tehát, hogy a vajdasági magyarság felsőfokú végzettségbeli pozícióhátrányát döntően nem a településszerkezeti jellemzők határozzák meg, hiszen ezek a hátrányok az egyes településeken belül is erősen jelen vannak.

VI. Összefoglalás

Doktori kutatásom a külhoni magyar közösségek iskolázottsági pozícióinak összehasonlító vizsgálatával alapvetően e közösségek társadalmi-gazdasági helyzetének jobb és részletesebb megértéséhez járul hozzá. Mindezt a doktori disszertáció alá is támasztotta a főbb vonatkozó elméleti munkák feldolgozása révén. A felsőfokú végzettség a társadalmi pozíció kiemelt indikátora, így egyben hatalmi tényező is. A felsőfokú végzettség megszerzésére ezért a nem privilegizált társadalmi csoportok tagjainak összességében kisebb az esélye, mint másoknak. Az etnikai szempontból plurális társadalmak egy részében a hatalom intézményesített formái egyenlőtlen módon oszlanak meg az egyes etnikumok között. A felsőfokú végzettségük arányában megfigyelt etnikai egyenlőtlenségek ezért etnikailag (is) rétegzett társadalomról árulkodnak.

A felsőoktatási expanzió eredményeképp a XX. század utolsó évtizedeitől kezdődően a világ számos országában ugrásszerűen növekedett a lakosságon belül a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya. Egyes kutatások szerint ugyanakkor a származási esélyegyenlőtlenségek az egyes országok oktatási rendszereinek átalakulása, kiterjesztése után is fennmaradtak. A felsőoktatási expanzió időszaka ezért kiváló alapot nyújt arra, hogy az etnikailag plurális társadalmakban megfigyeljük a felsőfokú végzettségbeli egyenlőtlenségek etnikai vetületeit, és végső soron az etnikai rétegződési rendszerek alakulását.

Az elmúlt évtizedekben számos olyan empirikus kutatás valósult meg a Kárpát-medencében és azon kívül is, amelyekben kiemelt hangsúlyt kaptak az etnikai hovatartozás, valamint a társadalmi-gazdasági helyzet és ezen belül is kifejezetten az iskolázottság összefüggései. A kutatások alapján arra lehet következtetni, hogy egyes, etnikailag plurális kelet-európai társadalmak etnikai tényezők mentén is tagolódnak. Jobbára hasonló eredményre jutottak a külhoni magyar közösségek iskolázottsági pozícióit vizsgáló kutatások is. Fontos azonban látni, hogy a kapcsolódó csekély számú kutatás eredményei egymással csak korlátozottan vethetők össze, igazán átfogó, a külhoni magyarság jelentős részét egységesen vizsgáló munkákból pedig kifejezetten hiány van.

Még kevesebb az olyan munka, amely nagy területi részletességgel elemzi a külhoni magyarság társadalmi pozícióit. Annak ellenére van ez így, hogy a szakirodalmi

előzmények rámutatnak: mind a külhoni magyarság társadalmi helyzetének megismerésében, mind pedig a felsőoktatási expanzió folyamatainak megértésében kiemelt szerepe van a térségi szemléletnek. Mindezek miatt doktori kutatás egyik hiánypótló eredményének tartom, hogy átfogóan és nagy térségi részletességgel elemezte a külhoni magyarság felsőoktatásbeli pozícióiban a felsőoktatási expanzió 1990 és 2020 közötti időszakában bekövetkezett változásokat.

Elsőként, a felsőoktatási expanzió térbeli folyamatainak megértéséhez a disszertáció részletesen elemezte az iskolázottság és különösen a felsőfokú végzettség főbb időbeli és térbeli jellemzőit a kutatás földrajzi keretétől szolgáló négy Kárpát-medencei nagytérségre vonatkozóan. A historikus adatok elemzése révén megerősítést nyert, hogy az írni-olvasni tudók aránya a Kárpát-medencében a dualizmus időszakában indult dinamikus emelkedésnek, mely fontos előfeltétele volt az érettségi és a felsőfokú végzettség későbbi megszerzésének. Az írni-olvasni tudók aránya a mai Magyarország és Szlovákia területén volt a legmagasabb. Hasonlóan alakult a felsőfokú végzettségűek Kárpát-medencei térbeli eloszlása is a XX. század elején. A két világháború közötti időszakban a felsőfokú végzettségűek aránya stagnált, az államszocializmus alatt azonban a Kárpát-medence minden vizsgált térségében beindult a felsőoktatás tömegesedése. A diplomások arányának az egész térségre jellemző, egyre gyorsuló növekedése mellett Magyarország a rendszerváltásig megőrizte a vezető szerepét.

A diplomások aránya a rendszerváltásokat követően az 1990-es években eleinte a korábbiaknál lassabb tempóban növekedett minden vizsgált nagytérségben, az ezredfordulót követően ugyanakkor a gyorsuló felsőoktatási expanzió hatására rendkívül dinamikus növekedésbe kezdett. Ez a növekedés az EU-hoz frissen csatlakozó Szlovákiában és Erdélyben különösen dinamikus volt, míg a háború sújtotta Vajdaságban elmaradt a térségi átlagtól. A 2010-es években Szlovákia és Erdély növekedése alábbhagyott, így ezúttal a Vajdaság és Magyarország értékei produkálták a legnagyobb emelkedést.

A rendszerváltásokat követő növekedés a Kárpát-medence egyes térségeit különböző mértékben érintette. A növekedés mértékét leginkább a településméret befolyásolta: a népesebb településeken gyorsabban növekedett a diplomások alaphoz is magasabb aránya. Emellett a centrum-periféria viszonyok is meghatározóak voltak: a nagyvárosi térségek települései általában a kategóriájuk felett teljesítettek. E meghatározottságok mértékét a diplomások aránya és a településméret, illetőleg a gazdasági fejlettség közötti nagyon szoros térbeli együttmozgások is igazolják.

A felsőoktatási expanzió kitüntetett terei a Kárpát-medencében tehát egyértelműen a nagyvárosi térségek voltak, melyek kiugró értékei az eltelt idő folyamán egyre nagyobb mértékben haladták meg a makrorégió többi térségének átlagos és átlag alatti értékeit. A vizsgált időszak egészére jellemző szuburbanizációs folyamatok hatására e nagyvárosi térségek térbeli kiterjedése egyre nőtt, míg az irányukba (mint gazdasági centrumtérségekbe) tartó migrációs folyamatok miatt általában a lakónépességük is növekedett.

A vizsgált harminc év során a diplomások arányának Kárpát-medencei területi egyenlőtlenségei ennek ellenére megyei és helyhatósági szinten is csökkentek: a felsőoktatási expanzió kitüntetett terein kívül eső térségek értékei ugyanis összességében egyre közelebb kerültek egymáshoz. A megyéken belüli egyenlőtlenségek ugyanakkor csak minimálisan csökkentek a három évtized alatt. A megyei szintű felzárkózási folyamatok tehát továbbra is jelentős helyhatósági szintű egyenlőtlenségeket fednek el.

Sőt, az évtizedek folyamán egyre karakteresebben kirajzolódtak a Kárpát-medence leszakadó, a felsőoktatási expanzióból nem vagy csak minimális mértékben profitáló térségei. E térségek jelentős mértékben átfednek a Kárpát-medence etnikai kisebbségek által nagyobb arányban lakott térségeivel. A kisebbségi lakosság jelenléte és a diplomások aránya között tehát egyértelmű térbeli összefüggések figyelhetők meg, annak ellenére, hogy a két jelenség között összességében csak egy enyhe – ám egyre erősödő – negatív kapcsolat mutatható ki. Különösen feltűnő az összefüggés a roma népesség által nagyobb arányban lakott területeken: e kisebbségi csoportok jelentős iskolázottsági lemaradását az etnikai bontású adatok is visszaigazolják.

A dolgozat utolsó fejezete már kifejezetten a külhoni magyarság felsőfokú végzettségbeli pozícióira és ennek térbeli jellemzőire fókuszált. A történeti előzmények kapcsán empirikus igazolást nyert, hogy a dualizmus korában az államalkotó magyarság nem csak a mai Magyarország területén, de a Magyar Királyság minden később elszakított térségében is jobb pozícióban volt, mint az impériumváltásokat követően az adott térségben többségbe került nemzetiségek.

Az I. világháború után e külhoni térségekben lassan, de biztosan megkezdődött a kisebbségbe kényszerült magyar közösségek pozícióelőnyének gyengülése. A kisebbségi magyar közösségek vezető pozíciói alapvetően az államszocializmus időszakában fordultak át pozícióhátránnyá, elsősorban a felsőoktatási rendszereknek a II. világháború után minden érintett országban meginduló tömegesedéséből

következően. A rendszerváltások időpontjában a kisebbségi magyar közösségek felsőfokú végzettségbeli pozíciója már minden külhoni nagytérsgben gyengébb volt, mint a többségi társadalmaké.

A XX. század folyamán a kisebbségi magyarságnak nem csak az iskolázottsági pozíciói gyengültek meg, de jelentős létszámveszteségek is érték e közösségeket, elsősorban a migrációs és asszimilációs folyamatoknak köszönhetően. A XXI. században e veszteségek folytatódtak, sőt, egyes térségekben fokozódtak is. Mindez hatással volt a külhoni magyar közösségek iskolázottsági pozíciójának a rendszerváltás után bekövetkezett változásaira is.

A diplomások arányának 1990-es évekbeli lassú növekedése a külhoni magyarság iskolázottsági pozícióiban is csak egy enyhe gyengülést eredményezett. Az évtized vesztesei a vajdasági magyarok voltak, akiket nagymértékben sújtottak a délszláv háború hatásai is. Az ezredforduló utáni első évtized rendkívül dinamikus növekedése ugyanakkor a külhoni magyarság jelentős pozíciógyengülésével járt együtt. Legnagyobb mértékben az erdélyi magyarság relatív pozíciója romlott, de a szlovákiai és a vajdasági magyarság pozíciógyengülése is nagyon jelentős volt. A 2010-es években a szlovákiai és a vajdasági magyarság pozíciógyengülése kicsit mérséklődött ugyan, de tovább folytatódott. Az erdélyi magyarságnak a XXI. század első évtizedére jellemző drasztikus pozícióromlása ugyanakkor a következő évtizedben gyakorlatilag teljesen megállt.

A vizsgált három évtized folyamán összességében mindhárom vizsgált külhoni magyar közösség jelentős iskolázottsági pozícióromlást szenvedett el. Bár a diplomások aránya alapvetően e közösségekben is jelentősen növekedett, a felsőoktatási expanzió dinamizáló hatásait a külhoni magyarság jóval kisebb mértékben tudta kihasználni, mint az államalkotó nemzetiségek. Mindezek alapján összességében igazolódni látszik az a feltételezés, mely szerint a három vizsgált külhoni nagytérsgben az etnikai tényezők mentén is hatalmi különbségek figyelhetők meg, a magyarok rovására.

Az eredmények megerősítik az anyaország (illetve részben más fejlettebb országok) külhoni magyarság irányába kifejtett agyelszívó hatásának jelentőségét kiemelő feltételezéseket is. A magasan képzett lakosság Magyarországra költözése a jelenséget vizsgáló kutatási előzmények eredményei alapján ugyanis a három vizsgált magyar kisebbség közül – arányaiban – leginkább a vajdasági magyarságot sújtotta. A dolgozat eredményei alapján pedig a három évtized alatt összességében pont ez a csoport szenvedte el a legnagyobb mértékű pozícióvesztést. A külhoni magyarság

általános pozíciógyengülése szempontjából a képzett lakosság átlagon felüli migrációs értékei mellett bizonyos esetekben ugyanakkor e csoportok magas asszimilációs rátájának is meghatározó jelentősége lehet.

A külhoni magyarság iskolázottsági pozícióiban jelentős területi különbségek mutatkoznak. A vizsgált külhoni megyék kétharmadában végig rosszabb pozícióban volt a magyarság, és jelentős részük esetében a vizsgált időszakban folyamatosan gyengült is ez a pozíció. Az 1990-es években a harminc vizsgált külhoni megyéből – a három 1000 fő alatti magyarsággal rendelkező észak-szlovákiai kerület mellett – összesen hat olyan volt, ahol enyhén javultak a magyarság relatív pozíciói. Az ezredforduló első évtizedében a külhoni térségek közül már kizárólag a három észak-szlovákiai kerületben javult a magyarság pozíciója, mindenhol máshol jelentősen visszaesett. A 2010-es években ezzel szemben a nyolc szlovákiai kerületből hétben ismét gyengült, a tizenhat erdélyi megyéből ugyanakkor tizenháromban erősödött a magyarság pozíciója. Közöttük több, jelentős számú magyar lakossággal rendelkező megyében is kifejezetten nagy javulásról számolhatunk be.

A külhoni magyarság iskolázottsági pozícióinak a vizsgált harminc év során tapasztalt, összességében jelentős gyengülését a magyarságarány és a diplomások aránya közötti kapcsolatokat vizsgáló elemzések is alátámasztják. A két jellemző térbeli együttmozgását például megyei és helyhatósági szinten is egy egyre erősödő negatív kapcsolat jellemzi. A térbeli mintázatok pedig ebben az esetben is jelentős hasonlóságokat mutatnak: a képzettségi szempontból leszakadó külhoni térségek jelentős mértékben átfednek a külhoni magyarok által nagy arányban lakott térségekkel.

A helyhatósági szinten elvégzett hatásarány-elemzés ugyanakkor mindössze három megyében mutatta ki a diplomások arányára gyakorolt hatások közül a magyarságarány dominanciáját. Az alacsony magyarságarányú, de magasán képzett Temes megye esetében mindez abban nyilvánult meg, hogy annak a magasabb magyarságarányú helyhatóságaiban rendre a megyei átlag alatt volt a diplomások aránya. A magyarok által legnagyobb arányban lakott két külhoni megyében (Hargita és Kovászna) ugyanakkor pont fordított volt ez a kapcsolat: a magyarság magas megyei aránya a két megye magyarok által kevésbé lakott térségeiben is ugyanolyan alacsony iskolázottsági mutatóval járt együtt, mint a magyarlakta térségekben.

A többi megye esetében tehát a magyarságarány hatása nem volt számottevő, sőt, többségükben inkább a lokális hatások domináltak. E lokális hatások közül – ahogyan azt már a dolgozat egy korábbi fejezete kimutatta – az egyik leginkább

hangsúlyosak a településméretből eredő hatások. Ezért a tanulmány a külhoni magyarság alacsony iskolázottsági pozíciója kapcsán annak településszerkezeti jellemzőiből eredő hatásokat is megvizsgálta. A diplomások arányának és a magyarság reprezentációs többletének/hiányának a településméret-kategóriánként való összehasonlítása által igazolást nyert, hogy a külhoni magyar közösségek pozícióhátránya jelentős részben a magyarság vidékies településszerkezeti jellemzőiből ered. A külhoni magyarság urbanizációs lemaradása ráadásul leginkább pont a felsőfokú végzettség szempontjából kitüntetett nagyvárosi térségekben figyelhető meg.

A településszerkezeti változásokban a magyarság pozíciógyengülése is tetten érhető: a képzettebb lakosság aránya a városi kategóriákban növekedett a legdinamikusabban, a magyarság jelenléte ugyanakkor pont ezekben a kategóriákban csökkent jelentősen. Mindeközben az alacsony népességszámú, képzetlenebb helyhatóságokban növekedett a magyarság reprezentációja. A külhoni magyar közösségek tehát elsősorban azért tekinthetők a felsőoktatási expanzió veszteseinek, mert kifejezetten alacsony és évről-évre egyre alacsonyabb arányban élnek e folyamat kitüntetett tereiben.

Fontos ugyanakkor, hogy a külhoni magyarság gyengébb pozíciója jellemzően a településszerkezeti hatások részleges kiszűrése után, az egyes településeken belül is megmarad. Bár települési szinten nem állnak rendelkezésre etnikai bontású iskolázottsági adatok, a rendelkezésre álló adatok elemzése által mindez nagy bizonyossággal kijelenthető. Az eredmények alapján a három vizsgált külhoni nagytérségben a magyarság összességében gyenge pozíciójához különböző mértékben járulnak hozzá a településszerkezeti jellemzőkből adódó hatások, illetve a magyarság ettől független, helyben is megfigyelhető hátrányai.

Erdély több megyéjében is igaz például a városi és a vidéki magyarság egy jelentős részére is, hogy helyben jobb a pozíciója, mint a nem magyar lakosoknak. A magyarság általános, Erdély teljes területén, városban és vidéken egyaránt jelen lévő pozícióhátránya ez alapján semmiképpen sem igazolható. Az erdélyi magyarság pozícióhátrányát tehát jelentős részben a vidékies településszerkezet, illetőleg az erdélyi tömbmagyar térségek vidékiesebb karaktere okozza. Szlovákiában már sokkal inkább kimutatható a magyarság általános, településszerkezeti hatásoktól független, településeken belül is megjelenő gyenge pozíciója. Az ugyanakkor egyértelmű, hogy a szlovákiai magyarság gyenge pozíciója is annak vidékies településszerkezeti jellemzőiből fakad elsődlegesen. A másik két külhoni közösséggel ellentétben a

vajdasági magyarság felsőfokú végzettségbeli pozícióhátrányát döntően nem a településszerkezeti jellemzők határozzák meg, hiszen az eredmények alapján úgy tűnik, hogy ezek a hátrányok az egyes településeken belül is erősen jelen vannak.

Mindhárom külhoni magyar közösségre igaz ugyanakkor, hogy a felsőoktatási expanzió Kárpát-medencei kitüntetett tereiben gyenge és egyre inkább romló pozíciókkal rendelkeznek. Ez egyrészt a magyarság gyenge urbanizációs rátájából ered: a nagyvárosi térségekben nagyon alacsony és egyre kisebb arányban laknak magyarok. Másrészt viszont e térségeken belül egyértelműen megjelenik a magyarság iskolázottsági lemaradása is: az eredmények alapján a külhoni magyarság nagyon jelentős lemaradásban van a kiugró értékű nagyvárosias térségek mindegyikében, és ez a lemaradás évről-évre nőtt. Mivel pedig a diplomások arányának a Kárpát-medencei növekedésében e kitüntetett tereknek kiemelt szerepe van, a külhoni magyarok általánosan gyenge pozícióját elsősorban a nagyvárosi térségekben megfigyelhető gyenge (demográfiai és iskolázottsági) pozíciójuk határozza meg.

VII. Irodalomjegyzék

- AASLAND, AADNE – FLØTTEN, TONE [2001]: Ethnicity and Social Exclusion in Estonia and Latvia. *Europe-Asia Studies*, 53/7, pp. 1023-1049. DOI: 10.1080/09668130120085029
- AASLAND, AADNE – TYLDUM, GURI [2002]: The NORBALT Project: Comparative Studies of Living Conditions in the three Baltic Countries. *Social Indicators Research*, 58/1, pp. 177-189.
- BADIS RÓBERT [2008]: A vajdasági magyar népesség társadalmi szerkezete két népszámlálás tükrében 1991, 2002. *Regio*, 19/4, pp. 102-154.
- BADIS RÓBERT [2012]: Láttelek a vajdasági magyarok demográfiai helyzetéről. *Pro Minoritate*, 2012/3, pp. 27-38.
- BARNA GERGŐ – KAPITÁNY BALÁZS – KISS TAMÁS – MÁRTON JÁNOS – TORÓ TIBOR [2016]: *Iskolák veszélyben. Tanulmányok a Székelyföldön kívüli magyar oktatás helyzetéről*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, 377 p.
- BARRO, ROBERT J. – LEE JONG-WHA [1993]: International comparisons of educational attainment. *Journal of Monetary Economics*, 32/3, pp. 363-394. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(93\)90023-9](https://doi.org/10.1016/0304-3932(93)90023-9)
- BARRO, ROBERT J. – LEE JONG-WHA [2001]: International data on educational attainment: Updates and implications. *Oxford Economic Papers*, 53/3 pp. 541-563.
- BARRO, ROBERT J. – LEE JONG-WHA [2013]: A New Data Set of Educational Attainment in the World, 1950–2010. *Journal of Development Economics*, 104/C pp. 184–98. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2012.10.001>.
- BARRO, ROBERT J. – LEE JONG-WHA [2015]: *Education Matters: Global Schooling Gains from the 19th to the 21st Century*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199379231.001.0001>
- BAUER, RAMON – POTANČOKOVÁ, MICHAELA – GOUJON, ANNE – KC, SAMIR [2012]: *Populations for 171 Countries by Age, Sex, and Level of Education around 2010: Harmonized Estimates of the Baseline Data for the Wittgenstein Centre Projections*. Interim Report IR-12-016. International Institute for Applied Systems Analysis (IIASA), Laxenburg. <http://pure.iiasa.ac.at/10259/>.
- BECKER, GARY STANLEY [1964]: *Human Capital. A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*. The University of Chicago Press, Chicago.
- BLAU, PETER M. – DUNCAN, OTIS D. [1967]: *The American Occupational Structure*. John Wiley and Sons, London

- BOBO, LAWRENCE D. [1999]: Prejudice as group position: Microfoundations of a sociological approach to racism and race relations. *Journal of Social Issues*, 55, 445–472.
- BODÓ BARNA [2013]: Magyar fiatalok többségi iskolaválasztása Aradon. *Kisebbségkutatás*, 2013/4, pp. 31-48.
- BODÓ BARNA – MÁRTON JÁNOS [2012]: Magyar iskolaválasztás Erdélyben. *Kisebbségkutatás*, 2012/3, pp. 418-472.
- BOND, GEORGE CLEMENT [1981]: Social Economic Status and Educational Achievement: A Review Article. *Anthropology and Education Quarterly*, 12/4.
- BORBÉLY MÁTYÁS [2020]: A külhoni magyarság társadalmi–gazdasági pozícióit vizsgáló kutatások területi vonatkozásai. In: PÉTI MÁRTON – SCHWARCZ GYÖNGYI – RESS BOGLÁRKA [szerk.]: *Multidiszciplináris tanulmánykötet a Kárpát-medence és magyarságának egyes társadalmi, gazdasági, környezeti jelenségeiről és kihívásairól*, Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest pp. 38–49.
- BORBÉLY MÁTYÁS – CSÉCSI DÁVID – PÉTI MÁRTON [2022]: A Kárpát-medencei külhoni magyarság társadalmi-gazdasági pozícióinak vizsgálatára alkalmas adatkörök összehasonlító elemzése. *Statisztikai Szemle*, 100/8, pp. 749-782. DOI: 10.20311/stat2022.8.hu0749
- BOURDIEU, PIERRE [(1983) 1997]: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: ANGELUSZ RÓBERT [szerk.]: *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum, Budapest, pp. 156-177.
- BRUBAKER, ROGERS [1988]: *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the new Europe*. Cambridge University Press.
- CÂRSTOCEA, ANDREEA [2018]: *National Minorities and Socio-Economic Equality: Still Work in Progress*. European Centre For Minority Issues, Flensburg
- COHEN, DANIEL – SOTO, MARCELO [2007]: Growth and human capital: Good data, good results. *Journal of Economic Growth*, 12/1, pp. 51-76.
- COLEMAN, JAMES SAMUEL [1988]: Social Capital in the Creation of Human Capital. *The American Journal of Sociology*, 95., pp. 95–120.
- COLEMAN, JAMES SAMUEL [1990]: *Equality and Achievement in Education*. Westview Press, London
- CSATA ZSOMBOR [2017]: Munkaerőpiaci egyenlőtlenségek Romániában, etnikai metszetben. *Erdélyi Társadalom*, 15/1. 81–103. DOI: 10.17177/77171.191
- CSATA ZSOMBOR [2019a]: Az etnikai polarizáció és a jólét összefüggései Erdélyben. *Regio*, 27/3. 28–77. DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v27i3.274>
- CSATA ZSOMBOR [2019b]: Etnikai párhuzamosságok az erdélyi gazdaságban. *Regio*, 27/1, 37–80. DOI: 10.17355/rkkpt.v27i1.244

- CSATA ZSOMBOR – KISS TAMÁS – TÖZSÉR ANETT – BORBÉLY MÁTYÁS – KISS DÉNES – SCHWARCZ GYÖNGYI [2018]: *A Kárpát-medencei magyarok kutatásának elméleti, gyakorlati és módszertani kérdései*. EFOP-1.12.1-17-2017-00003 projekt tanulmány. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest
- CSATA ZSOMBOR – SCHWARCZ GYÖNGYI – PÉTI MÁRTON – BORBÉLY MÁTYÁS [2021]: *A Kárpát-medencei magyarok életminőségének összehasonlító elemzése. Kisebbségi Szemle, 2021/2. 59–85.*
- CSETE ÖRS – PAPP Z. ATTILA – SETÉNYI JÁNOS [2010]: *Kárpát-medencei magyar oktatás az ezredfordulón*. In: BITSKEY BOTOND [szerk.]: *Határon túli magyarság a 21. században. Tanulmánykötet*. Köztársasági Elnöki Hivatal, Budapest
- DE LA FUENTE, ANGEL – DOMÉNECH, RAFAEL [2006]: *Human capital in growth regressions: How much difference does data quality make?* *Journal of the European Economic Association*, 4/1, pp. 1-36.
- DOBROVITS SÁNDOR [2008]: *Magyarország értelmiségi népessége*. In: FARAGÓ TAMÁS – ÖRI PÉTER [szerk.]: *Történeti Demográfiai Évkönyv, 2006-2008*. Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, pp. 211–251.
- EVS [2020]: *European Values Study 2017: Romania - Hungarian minority (EVS 2017 Country data file)*. GESIS Data Archive, Cologne. ZA7550 Data file Version 1.0.0, <https://doi.org/10.4232/1.13562>.
- FARAGÓ TAMÁS [2010]: *Az első magyarországi népszámlálás fennmaradt forrásanyaga (egy forráskiadási munka tanulságai)*. *Demográfia*, 53/4, pp. 315–372.
- FARKAS LILLA [2017]: *Data collection in the field of ethnicity. Analysis and comparative review of equality data collection practices in the European Union*. European Commission – Directorate-General for Justice and Consumers, Bruxelles. 53 p.
- FILČÁK, RICHARD – FICER, ONDREJ [2021]: *Making the Ghetto at Luník IX in Slovakia: People, Landfill, and the Myth of the Urban Green Space*. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, 57/3, pp. 293-313. DOI: 10.13060/csr.2021.020
- GÁBRITY MOLNÁR IRÉN [2001]: *A jugoszláviai magyarok vándormozgalmának okai és méretei*. In: GÁBRITY MOLNÁR IRÉN – MIRNICS ZSUZSA [szerk.]: *Fészekhagyó Vajdaságiak*, Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka
- GÁBRITY MOLNÁR IRÉN [2004]: *A vajdasági magyar tanulóifjúság iskolai szintje, mint a magyar értelmiségpótlás feltétele*. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2004/1, link: <https://forumszemle.eu/2004/06/15/dr-gabrity-molnar-iren-a-vajdasagi-magyar-tanuloifjusag-iskolai-szintje-mint-a-magyar-ertelmisegpotlas-feltetele/>

- GÁBRITY MOLNÁR IRÉN [2015]: Identitás, vándorlás és etnikai folyamatok a Vajdaságban. In: FÁBIÁN ATTILA – BERTALAN LAURA [szerk.]: *Otthon a Kárpát-medencében, Területfejlesztési Szabadegyetem 2011-2015*. Nyugat-magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron, pp. 161-186.
- GÁL ZOLTÁN [2014]: A felsőoktatás területi szerkezetének változásai. *Educatio*, 2014/1, pp. 108–120.
- GÁL ZOLTÁN [2016]: Egyetem és a város, *Educatio*, 2016/2, pp. 220–233.
- GOUJON, ANNE – KC, SAMIR – SPERINGER, MARKUS – BARAKAT, BILAL – POTANČOKOVÁ, MICHAELA – EDER, JAKOB – STRIESSNIG, ERICH – BAUER, RAMON – LUTZ, WOLFGANG [2016]: A Harmonized Dataset on Global Educational Attainment between 1970 and 2060 – An Analytical Window into Recent Trends and Future Prospects in Human Capital Development. *Journal of Demographic Economics*, 82/3, pp. 315–363. <https://doi.org/10.1017/dem.2016.10>.
- GYURGYÍK LÁSZLÓ [1994]: Adalékok a szlovákiai magyarság asszimilációs folyamatainak vizsgálatához, 1950–1991. *Történeti Demográfiai Füzetek*. 13. sz.
- GYURGYÍK LÁSZLÓ [1998]: A (cseh)szlovákiai magyarság demográfiai, valamint település- és társadalomszerkezetének alakulása 1918–1998. In: FILEP TAMÁS GUSZTÁV – TÓTH LÁSZLÓ [szerk.]: *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. I. kötet. Budapest.
- GYURGYÍK LÁSZLÓ [2005]: A szlovákiai magyarság szerkezeti összetételének változásai. In: ABLONCZY BALÁZS – FEDINEC CSILLA [szerk.]: *Folyamatok a változásban*. Teleki László Alapítvány, Budapest
- GYURGYÍK LÁSZLÓ [2006a]: A szlovákiai magyarság szerkezeti összetételének változásai. *Pro Minoritate*, 2006/2-3, pp. 20-36.
- GYURGYÍK LÁSZLÓ [2006b]: *A szlovákiai magyarság demográfiai, valamint település- és társadalomszerkezetének változásai az 1990-es években*. Kalligram Kiadó, Pozsony
- GYURGYÍK LÁSZLÓ [2008]: A szlovákiai magyarok társadalomszerkezete a 90-es években. *Regio*, 19/4, pp. 77-101.
- GYURGYÍK LÁSZLÓ [2011]: A szlovákiai magyar kisebbségi közösség 20. századi demográfiai fejlődése. A népességfogyás okai és következményei. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2011/3, link: <https://forumszemle.eu/2011/03/13/gyurgyik-laszlo-a-szlovakiai-magyar-kisebbségi-kozosseg-20-szazadi-demografiai-fejlodes-a-nepessegfogyas-okai-es-kovetkezmenyei/>
- GYURGYÍK LÁSZLÓ [2014]: Demográfiai változások. Kézirat. In: *A (cseh)szlovákiai magyarok lexikona Csehszlovákia megalakulásától napjainkig*. Link: <https://adatbank.sk/lexikon/demografiai-valtozasok/>

- GYURGYÍK LÁSZLÓ – SEBŐK LÁSZLÓ (szerk.) [2003]: *Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989-2002*. Teleki László Alapítvány, Budapest
- GYURGYÍK LÁSZLÓ – KISS TAMÁS [2010]: *Párhuzamok és különbségek. A második világháború utáni erdélyi és szlovákiai magyar népességfejlődés összehasonlító elemzése*. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Budapest.
- GYURGYÍK LÁSZLÓ – HORVÁTH ISTVÁN – KISS TAMÁS [2010]: Demográfiai folyamatok, etnokulturális és társadalmi reprodukció. In: BITSKEY BOTOND [szerk.]: *Határon túli magyarság a 21. században: Tanulmánykötet. Konferencia-sorozat a Sándor-palotában, 2006–2008*. Köztársasági Elnöki Hivatal, Budapest
- HALLER, MAX [2006]: South Tyrol – an economic or political success story? An investigation of the factors contributing to the solution of an ethnic-national conflict. In: CHRISTOPH, VON HARTUNGEN – HANS, HEISS – GÜNTHER, PALLAVER – CARLO, ROMEO – MARTHA, VERDORFER [szerk.]: *Demokratie und Erinnerung: Südtirol – Österreich – Italien*. Studien-Verl, Innsbruck, pp. 131-154.
- HANÁK PÉTER [1974]: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. *Történelmi szemle*, 17/4, pp. 513-536.
- HÍVES TAMÁS – KOZMA TAMÁS [2014]: Az expanzió vége? *Educatio*, 2014/2, pp. 239-252.
- HORVÁTH ISTVÁN [2006]: *Kisebbségsszociológia. Alapfogalmak és kritikai perspektívák*. Kolozsvári Egyetemi Kiadó – Presa Universitara Clujeana, Kolozsvár. 182 p.
- HRUBOS ILDIKÓ [2014]: Expanzió – határok nélkül. *Educatio*, 2014/2, pp. 205-215.
- HUSZKA BEÁTA – BAKÓ TAMÁS [2007]: *Észak-Vajdaság magyar többségű községeinek gazdasága*. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Budapest
- INGLEHART, RONALD [1997]: *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton University Press. 453 p.
- KAPITÁNY BALÁZS [2013]: Kárpát-medencei népszámlálási körkép. *Demográfia*, 56/1, pp. 25–64.
- KARÁDY VIKTOR [2013]: Iskolázottság, rétegződés és értelmiség. *Educatio*, 2013/4, pp. 469-492.
- KÁNTOR ZOLTÁN [2016]: *The situation and rights of national minorities in Europe*. Nemzetpolitikai Kutatóintézet, Budapest
- KICOŠEV, SAŠA [2001]: Népszámlálási statisztikai mutatók (A vajdasági magyarság területi megoszlása és létszámának változása a XX. század folyamán). In: GÁBRITY MOLNÁR IRÉN – MIRNICS ZSUZSA [szerk.]: *Fészekhagyó Vajdaságiak*, Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka

- KINCSES ÁRON [2015]: A szomszédos országok migrációs forrásterületeinek a vizsgálata a magyar népszámlálási adatok felhasználásával 2001 és 2011 között. *Területi Statisztika*, 55/5, pp. 407-431.
- KINCSES ÁRON [2019]: Magyar-magyar nemzetközi vándorlások a Kárpát-medencében, 2011–2017. *Magyar Tudomány*, 2019/11.
- KISS TAMÁS [2010a]: Támpontok az erdélyi etnikai rétegződési rendszer vizsgálatához I. *Pro Minoritate*, 2010/2, pp. 3–28.
- KISS TAMÁS [2010b]: Támpontok az erdélyi etnikai rétegződési rendszer vizsgálatához II. *Pro Minoritate*, 2010/3, pp. 3–42.
- KISS TAMÁS [2012]: Demográfiai körkép – A kisebbségi magyar közösségek demográfiai helyzete a Kárpát-medencében. *Educatio*, 2012/1, pp. 24-48.
- KISS TAMÁS [2014]: Etnikai rétegződési rendszer Erdélyben és Romániában. A magyarok társadalmi pozíciói. *Regio*, 22/2, pp. 187-245.
- KISS TAMÁS [2017]: Demográfiai és társadalmi makrofolyamatok. In: BÁRDI NÁNDOR – ÉGER GYÖRGY [szerk.]: *Magyarok Romániában, 1990-2015. Tanulmányok az erdélyi magyarságról*. Károli Könyvek. Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, Budapest
- KISS TAMÁS – KAPITÁNY BALÁZS [2009]: Magyarok Erdélyben: a minta kialakítása és az adatfelvétel. In: SPÉDER ZSOLT (szerk.): *Párhuzamok. Anyaországi és erdélyi magyarok a századfordulón*. KSH NKI Kutatási jelentések 86. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, pp. 31-54.
- KISS TAMÁS – BARNA GERGŐ [2012]: Népszámlálás 2011. Erdélyi magyar népesedés a XXI. század első évtizedében. *Műhelytanulmányok a Romániai Kisebbségekről*, 43. szám, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár
- KOCSIS KÁROLY – KICOŠEV, SAŠA [2004]: *A Vajdaság mai területének etnikai térképe*. MTA FKI – MTA KKI, Budapest
- KOCSIS KÁROLY – TÁTRAI PATRIK [2015a]: A Kárpát-medence etnikai térszerkezetének változásai a rendszerváltást követően. In: FÁBIÁN ATTILA (szerk.): *Otthon a Kárpát-medencében*. Nyugat–Magyarországi Egyetem Kiadó, Sopron
- KOCSIS KÁROLY – TÁTRAI PATRIK (szerk.) [2015b]: *A Kárpát-Pannon-térség változó etnikai arculata*. MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest
- KOCSIS KÁROLY – TÁTRAI PATRIK – AGÁRDI NORBERT – BALIZS DÁNIEL – KOVÁCS ANIKÓ [2015]: *A Kárpát–Pannon-térség változó etnikai arculata a 15. század végétől a 21. század elejéig*. MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, Budapest
- KOZMA TAMÁS [2003]: *Kisebbségi oktatás Közép-Európában*. Budapest, Oktatókutató Intézet.

- KOZMA TAMÁS [2009]: Meddig terjed a felsőoktatás? In: BERÁCS JÓZSEF – HRUBOS ILDIKÓ – TEMESI JÓZSEF [szerk.]: *"Magyar Felsőoktatás 2008" Konferencia előadások*. NFKK Füzetek 1. Budapesti Corvinus Egyetem – Nemzetközi Felsőoktatási Kutatások Központja, Budapest
- KOZMA TAMÁS [2016]: A tanulás térformáló ereje. *Educatio*, 2016/2, pp. 161–169.
- KOZMA TAMÁS – PUSZTAI GABRIELLA [2006]: Hallgatók a határon – Észak-alföldi, kárpátaljai és partiumi főiskolások továbbtanulási igényeinek összehasonlító vizsgálata. In: KELEMEN ELEMÉR – FALUS IVÁN (szerk.): *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
- KOZMA TAMÁS – PATAKI GYÖNGYVÉR (szerk.) [2011]: *Kisebbségi felsőoktatás és a Bologna-folyamat*. Debrecen, University of Debrecen, CHERD.
- LANNERT JUDIT [2004]: Alapvető tények az oktatási expanzióról. In: FAZEKAS KÁROLY – VARGA JÚLIA [szerk.]: *Munkaerő-piaci tükrök 2004*. MTA, OFK, Budapest, pp. 64-69.
- LENSKI, GERHARD EMMANUEL [1966]: *Power and Privilege – A Theory of Social Stratification*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill and London
- LIAKOVA, MARINA [2012]: The Turkish minority in Bulgaria. *Euxeinos*, Nr. 8.
- LINDEMANN, KRISTINA [2009]: Ethnic Inequalities in Labour Market Entry in Estonia: The Changing Influence of Ethnicity and Language Proficiency on Labour Market Success. *Arbeitspapiere - Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung*, Nr. 125.
- LINDEMANN, KRISTINA – SAAR, ELLU [2011]: Ethnic inequalities in education: second generation Russians in Estonia. *Ethnic and Racial Studies*, Nr. 35, pp. 1974-1998.
- LŐCSEI HAJNALKA – FARKAS GYÖRGY – KOVÁLY KATALIN – TÁTRAI PATRIK – TÖRÖK IBOLYA [2021a]: Területi növekedési pályák a Kárpát-medencében a 2010-es években (I): Általános helyzetkép. *Kisebbségi Szemle*, 2021/3. pp. 7–28.
- LŐCSEI HAJNALKA – FARKAS GYÖRGY – KOVÁLY KATALIN – TÁTRAI PATRIK – TÖRÖK IBOLYA [2021b]: Területi növekedési pályák a Kárpát-medencében a 2010-es években (II): Regionális folyamatok. *Kisebbségi Szemle*, 2021/4. pp. 7–41.
- LUTZ, WOLFGANG – GOUJON, ANNE – KC, SAMIR – SANDERSON, WARREN C. [2007]: Reconstruction of populations by age, sex and level of educational attainment for 120 countries for 1970-2000, *Vienna Yearbook of Population Research*, Vol. 5 (2007), pp. 193-235. Austrian Academy of Sciences (ÖAW)
- MÁRTON JÁNOS [2022]: *Székelyföld a szociológiai kutatások tükrében*. Kézirat. 93 p.
- MEGYESI ZOLTÁN – PÉTI MÁRTON [2019]: A Comparative Analysis of the Socio-Economic Development of Romanian Cities and Towns Inhabited by Ethnic Hungarians. *Deturope*, 11/3. pp. 205–228.

- MYRDAL, GUNNAR [1948]: Social Trends in America and Strategic Approaches to the Negro Problem. *Phylon*, 9, 196–214.
- NAGY PÉTER TIBOR [2014]: A tömegesedés évszázada - A történetiszociológia új lehetőségei. *Educatio*, 2014/2, pp. 216-238.
- NEMES NAGY JÓZSEF [1979]: A shift-analízis alkalmazási lehetőségei a regionális gazdasági fejlődés vizsgálatában. *Földrajzi Értesítő*, 3-4. sz., pp. 237-247.
- NEMES NAGY JÓZSEF (szerk.) [2005]: *Regionális elemzési módszerek. Regionális Tudományi Tanulmányok – 11. kötet*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest 284 p.
- OECD [2022]: *Education at a Glance 2022: OECD Indicators*. OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/3197152b-en>
- OGBU, JOHN U. [1978]: *Minority Education and Caste: The American System in Cross-Cultural Perspective*. Academic Press, New York
- ŐRI PÉTER [2002]: Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon I. *Történeti demográfiai évkönyv 2002*. KSH NKI, Budapest, pp. 39-73.
- PAPP Z. ATTILA [2008]: Átmenetben: a romániai magyarok társadalmi pozícióinak alakulása 1992–2002 között. *Regio*, 19/4, pp. 155-232.
- PAPP Z. ATTILA [2010]: Az etnikai adatgyűjtés módszertana a Magyarországgal szomszédos országok népszámlálásaiban. *Statisztikai Szemle*, 88/1, pp. 5-28.
- PAPP Z. ATTILA [2012]: Romák és magyar cigányok a Kárpát-medencében: demográfiai áttekintés. *Pro Minoritate*, 2012/3. pp. 53–79.
- PAPP Z. ATTILA (szerk.) [2017]: *Változó kisebbség: Kárpát-medencei magyar fiatalok. A GeneZYs 2015 kutatás eredményei*. Mathias Corvinus Collegium, Tihanyi Alapítvány, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- PAPP Z. ATTILA – VERES VALÉR (szerk.) [2007]: *Kárpát-panel, 2007, Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái – Gyorsjelentés*. MTA Etnikai–nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest
- PAPP Z. ATTILA – VERES VALÉR (szerk.) [2012]: *Szociológiai mintázatok. Erdélyi magyarok a Kárpát Panel vizsgálatai alapján*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár
- PÁSZTOR ADÉL [2005]: *Ellenszélben. Iskolázottsági egyenlőtlenségek a kisebbségi magyar fiatalok körében a rendszerváltozást követően*. PhD értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest
- PÁSZTOR ADÉL [2006]: Óshonos kisebbség, mint nem önkéntes kisebbség. Ogbu kulturális-ökológiai elméletének tesztelése Európában. *Szociológiai Szemle*, 2006/2, pp. 3–36.

- PÁSZTOR ADÉL [2017]: Destination unknown? Study choices and graduate destinations of Hungarian youth in Slovakia. *European Journal of Education*, 53/1. DOI: <https://doi.org/10.1111/ejed.12259>
- PERLOFF, HARVEY S. – DUNN, EDGAR S. JR. – LAMPARD, ERIC E. – MUTH, RICHARD F. [1960]: *Regions, resources, and economic growth*. The Johns Hopkins Press, Baltimore
- PÉTI MÁRTON – SZABÓ BALÁZS [2016]: A Kárpát-medence külhoni magyarságának társadalmi, gazdasági és geopolitikai pozíciói. In: DURAY MIKLÓS et al. (szerk.): *Együttgondolkodás nemzetstratégiáról és nemzetpolitikáról*, Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest
- PÉTI MÁRTON – NAGY SZABOLCS – SZABÓ BALÁZS [2020]: A Kárpát-medencei külhoni magyarság főbb helyi önkormányzati és településszerkezeti jellemzői. *Területi Statisztika*, 60/3. 277–308. DOI: <https://doi.org/10.15196/TS600301>
- PÉTI MÁRTON – CSATA ZSOMBOR – SCHWARCZ GYÖNGYI – BORBÉLY MÁTYÁS [2021]: Hogy élnek a magyarok? A Kárpát-medencei magyarság életminőségének átfogó vizsgálata. *Magyar Tudomány*, 182/6, pp. 755–768. DOI: 10.1556/2065.182.2021.6.4
- POLÓNYI ISTVÁN [2014]: Régi, új felsőoktatási expanzió. *Educatio*, 2014/2, pp. 185–204.
- POLÓNYI ISTVÁN [2023]: Bejutás a felsőoktatásba – növekvő egyenlőtlenségek. *Új pedagógiai szemle*, 2023/5-6, pp. 80-99.
- PUSZTAI GABRIELLA – MÁRKUS ZSUZSANNA (szerk.) [2017]: *Szülőföldön magyarul – Iskolák és diákok a határon túl*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen
- RECHNITZER JÁNOS [2009]: A felsőoktatás térszerkezetének változása és kapcsolata a regionális szerkezettel. *Educatio*, 2009/1, pp. 550–563.
- RÉTI TAMÁS (szerk.) [2004]: *Közeledő régiók a Kárpát-medencében – Dél-Szlovákia, Erdély és a Vajdaság gazdasági átalakulása*. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Budapest, 450 p.
- RÉTI TAMÁS (szerk.) [2005]: *Közeledő régiók a Kárpát-medencében II. – Dél-Szlovákia, Erdély és a Vajdaság gazdasági átalakulása*. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, Budapest, 319 p.
- SAARELA, JAN – FINNÄS, FJALAR [2003]: Social Background and Education of Swedish and Finnish Speakers in Finland. *European Journal of Education*, 38/4, pp. 445–456.
- SCHULTZ, THEODORE WILLIAM [1961]: Investment in Human Capital. *American Economic Review*, 51/1, pp. 1–17.

- SEBŐK LÁSZLÓ [2001]: Trianon hatása a jugoszláviai magyar kisebbség demográfiai alakulására. *Történeti demográfiai évkönyv 2001*. KSH NKI, Budapest, pp. 371-388.
- SHAVIT, YOSSI – BLOSSFELD, HANS-PETER [1993]: *Persistent Inequality, Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*, Westview Press, Oxford
- SHAVIT, YOSSI – ARUM, RICHARD – GAMORAN, ADAM (Eds.) [2007]: *Stratification in Higher Education. A Comparative Study*. Stanford University Press, Stanford, 484 p.
- SPERINGER, MARKUS et al. [2019]: Global Reconstruction of Educational Attainment, 1950 to 2015: Methodology and Assessment. *Vienna Institute of Demography Working Papers*, No. 02/2019, Austrian Academy of Sciences (ÖAW), Vienna Institute of Demography (VID), Vienna, <https://doi.org/10.1553/0x003cb434>
- SZABÓ ANDREA – BAUER BÉLA – LAKI LÁSZLÓ – NEMESKÉRI ISTVÁN [2002]: *Mozaik 2001. Gyorsjelentés*. Magyar fiatalok a Kárpát-medencében, Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet
- SZARKA LÁSZLÓ [2001]: A kisebbségi magyar közösségek fejlődési feltételei Trianon után. *Történeti demográfiai évkönyv 2001*. KSH NKI, Budapest, pp. 343-349.
- SZUKICSNÉ SERFŐZŐ KLÁRA [1993]: Iskolázottságunk alakulása a népszámlálási adatok tükrében. *A KSH NKI kutatási jelentései 48*. KSH NKI, Budapest
- T. KISS JUDIT [2010]: A humán tőke statisztikai mérhetősége. *Statisztikai Szemle*. 90/1. pp. 64-88.
- TÁTRAI PATRIK [2023]: Etnikai rétegződési rendszer Szlovákiában a 2021-es népszámlálás tükrében. *Kisebbségi Szemle*, 8/4, pp. 7-36.
- TÁTRAI PATRIK – MOLNÁR JÓZSEF – MOLNÁR D. ISTVÁN – KOVÁLY KATALIN – ERŐSS ÁGNES – FERENC VIKTÓRIA – RÁKÓCZI KRISZTIÁN [2018]: A migrációs folyamatok hatása a kárpátaljai magyarok számának alakulására. *Metszetek*, 7/1, pp. 5-29.
- TÁTRAI PATRIK – MOLNÁR JÓZSEF – KOVÁLY KATALIN – ERŐSS ÁGNES [2018]: A kárpátaljai magyarok lélekszáma és a népesedésüket befolyásoló tényezők a SUMMA 2017 felmérés alapján. *Kisebbségi Szemle*, 3/3, pp. 7-31.
- TÁTRAI PATRIK – FERENC VIKTÓRIA – RÁKÓCZI KRISZTIÁN – MÁRTON JÁNOS [2022]: *Közoktatási kör(tér)kép: a tanulói létszámok változása a Kárpát-medence külhoni magyar közösségeiben a 2010-es években*. Budapest, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont - Gondolat Kiadó. 231 p.
- TÓTH LAJOS [1994]: *Magyar nyelvű oktatás a Vajdaságban 1944-től napjainkig*. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka

- UN (UNITED NATIONS) [1998]: *Recommendations for the 2000 Censuses of Population and Housing in the ECE Region*. New York, Geneva. 87 p.
- VERES VALÉR [2006]: Social Stratification and Ethnicity in Transylvania: How Does Social Class Matter? *International Journal of Sociology*, 36/1. pp. 28–45.
- VERES VALÉR [2014]: Társadalmi rétegződés és anyagi-jövedelmi különbségek Magyarországon és az erdélyi magyarság körében. *Szociológiai Szemle*, 24/2. pp. 4–46.
- VERES VALÉR [2015]: *Népességszerkezet és Nemzetiség – Az erdélyi magyarok demográfiai képe a 2002. és 2011. évi népszámlálások tükrében*. Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár
- VILA, LUIS E. [2000]: The non-monetary benefits of education. *European Journal of Education*, 35/1, pp. 21-32.
- WIMMER, ANDREAS [2002]: *Nationalist Exclusion and Ethnic Conflicts. Shadows of Modernity*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002.
- WŁODARSKA-FRYKOWSKA, AGATA [2016]: Ethnic Russian Minority in Estonia. *International Studies. Interdisciplinary Political and Cultural Journal*, 18/2, pp. 153–164.
- ŽIVKOVIĆ, MILKA BUBALO – LUKIĆ, TAMARA – ĐERČAN, BOBAN [2020]: Education level of certain ethnic groups in the province of Vojvodina (Republic of Serbia). *Acta Geobalcanica*, 7/2, pp. 77-83. <https://doi.org/10.18509/AGB.2021.11>

VIII. Mellékletek

1. melléklet: A doktori kutatómunka főbb állomásai

A doktori képzés kezdete: 2018. szeptember

A 7. szemeszter után három passzív félév következett (P1-3.).

Abszolutórium megszerzése (8. szemeszter): 2023-24. 1. félév

Az értekezés benyújtása, a doktori időszak vége: 2023-24. 2. félév (Z.)

Tevékenység	Státusz	Szemeszter												
		2018-19		2019-20		2020-21		2021-22		2022-23		2023-24		
		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	P1.	P2.	P3.	8.	Z.	
Kutatási téma pontosítása, előzetes kutatási terv készítése	megtörtént	X												
Szakirodalmi feltáró munka	megtörtént		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	
Publikáció 1. (2019): A Magyarország és Ausztria között fennálló gazdasági különbségek hatása a hazai szakképzési struktúrákra, <i>BCE tanulmánykötet</i>	megjelent		X	X										
Publikáció 2. (2020): A külföldi magyarság társadalmi-gazdasági pozícióit vizsgáló kutatások területi vonatkozásai, <i>NSKI tanulmánykötet</i>	megjelent			X	X									
Adatgyűjtés	megtörtént			X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	
Részletes kutatási terv kidolgozása	megtörtént			X	X									
A képzési szakasz abszolválása	megtörtént	X	X	X	X									
Komplex vizsga (jeles minősítés)	megtörtént				X									
A külföldi magyarság társadalmi pozíciói – az egyes nagytérségek közötti különbségek részletes vizsgálata	megtörtént			X	X	X	X							
Publikáció 3. (2021): A Kárpát-medencei magyarok életminőségének összehasonlító elemzése, <i>Kisebbségi Szemle</i> (A kategória)	megjelent				X	X	X							
Publikáció 4. (2021): Hogy élnek a magyarok? A Kárpát-medencei magyarság életminőségének átfogó vizsgálata, <i>Magyar Tudomány</i> (B kategória)	megjelent				X	X	X							
A külföldi magyarság társadalmi pozícióinak vizsgálatára alkalmas adatkörök részletes összehasonlító elemzése	megtörtént					X	X	X	X	X	X	X	X	X

Tevékenység	Státusz	Szemeszter											
		2018-19		2019-20		2020-21		2021-22		2022-23		2023-24	
		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	P1.	P2.	P3.	8.	Z.
Publikáció 5. (2022): A Kárpát-medencei küllhoni magyarság társadalmi-gazdasági pozícióinak vizsgálatára alkalmas adatkörök összehasonlító elemzése, <i>Statisztikai Szemle</i> (A kategória)	megjelent						X	X	X				
Publikáció 6. (2025): Comparative analysis of data sources on the socio-economic position of autochthonous national minorities: a case study on minority Hungarians, <i>Regional Statistics</i> (Q1 kategória)	megjelenés alatt									X	X	X	X
A küllhoni magyarság társadalmi pozíciói – részletes területi vizsgálatok	 megtörtént						X	X	X	X	X	X	X
Publikáció 7. (2024): A felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányának 1990 utáni változásai a Kárpát-medence NUTS3 szintű térségeiben, <i>Kárpát-haza Szemle</i>	megjelenés alatt										X	X	X
Publikáció 8. (2024): A küllhoni magyarság 1990 utáni társadalmi pozíciógyengülésének néhány térbeli jellemzője a diplomások aránya alapján, <i>Földrajzi közlemények</i> (B kategória)	megjelenés alatt								X	X	X	X	X
Publikáció 9. (2025): A magyar és a diplomás lakosság térbeli eloszlásának összefüggései a Kárpát-medence egyes nagytérségeiben – egy határány-vizsgálat tanulságai, <i>Statisztikai Szemle</i> (A kategória)	kézirat elkészült										X	X	X
Az értekezés elkészítése	elkészült								X	X	X	X	X

2. melléklet: Az egyes területi szintekhez kapcsolódó főbb paraméterek a Kárpát-medence vizsgált nagytérsegeiben

Nagytérsege	Paraméter	Közigazgatási területi szint		
		3. szint	4. szint	5. szint
Magyar-ország	megnevezés	megye	járás és kerület	település
	NUTS szint	NUTS3	-	LAU
	egységek száma (db)	20	175	3 155
	teljes népesség (2011)	10 000 000		
	átlagos népességnagyság (fő)	500 000	57 143	3 170
	népességnagyság szórása (fő)	200 000 - 1 700 000	9 000 - 1 700 000	13 - 1 700 000
Szlovákia	megnevezés	kerület (kraj)	járás (okres)	település (obce, mesto)
	NUTS szint	NUTS3	-	LAU
	egységek száma (db)	8	79	2 928
	teljes népesség (2011)	5 397 036		
	átlagos népességnagyság (fő)	674 630	68 317	1 843
	népességnagyság szórása (fő)	555 000 - 815 000	12 000 - 170 000	8 - 106 000
	magyar népesség (2011)	458 467		
	magyar népesség szórása (fő)	500 - 170 000	7 - 87 000	0 - 18 000
	10.000 főnél népesebb magyarsággal rendelkező egységek száma (db)	5	13	2
	1000 főnél népesebb magyarsággal rendelkező egységek száma (db)	5	24	115
	magyar többségű egységek száma (db)	0	2	363
10% feletti magyar népességű egységek száma (db)	3	14	519	
Erdély	megnevezés	megye (judet)	város, község (oras, municipiu, comună)	település (asezare, localități)
	NUTS szint	NUTS3	LAU	-
	egységek száma (db)	16	1 183	5 287
	teljes népesség (2011)	6 789 250		
	átlagos népességnagyság (fő)	424 328	5 739	1 284
	népességnagyság szórása (fő)	210 000 - 690 000	119 - 325 000	
	magyar népesség (2011)	1 216 668		
	magyar népesség szórása (fő)	3 000 - 260 000	0 - 58 000	
	10.000 főnél népesebb magyarsággal rendelkező egységek száma (db)	15	14	
	1.000 főnél népesebb magyarsággal rendelkező egységek száma (db)	16	290	
	magyar többségű egységek száma (db)	2	195	
10% feletti magyar népességű egységek száma (db)	8	411		
Vajdaság	megnevezés	körzet (okrug)	város, község (grad, opština)	település (naselje)
	NUTS szint	NUTS3	LAU	-
	egységek száma (db)	7	46	466
	teljes népesség (2011)	1 931 809		
	átlagos népességnagyság (fő)	275 973	41 996	4 146
	népességnagyság szórása (fő)	147 000 - 615 000	8 700 - 307 000	
	magyar népesség (2011)	251 136		
	magyar népesség szórása (fő)	3 800 - 76 000	21 - 50 000	
	10.000 főnél népesebb magyarsággal rendelkező egységek száma (db)	6	8	
	1000 főnél népesebb magyarsággal rendelkező egységek száma (db)	7	30	
	magyar többségű egységek száma (db)	0	5	
10% feletti magyar népességű egységek száma (db)	3	20		

3. melléklet: Egyéb táblázatok

Csoport	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950
teljes lakosság	27,18	36,35	44,44	51,41	58,15	76,42	79,26	83,13	84,25
6 év felettek	32,83	43,55	53,20	61,20	68,50	85,53	90,36	92,42	93,96

52. táblázat: Az írni és olvasni is tudó lakosság arányának alakulása Magyarországon⁵⁸, 1870-1950 (%)

Az adatok forrása: magyarországi népszámlálások, 1869-1949

Csoport	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010
teljes lakosság	0,92	0,98	1,10	1,17	1,77	2,86	4,53	6,97	9,20	15,67
6 év felettek	1,03	1,11	1,23	1,30	2,02	3,15	5,10	7,60	9,89	16,81

53. táblázat: A felsőfokú végzettséggel rendelkező lakosság arányának alakulása a mai Magyarország területén, 1920-2020 (%)

Az adatok forrása: magyarországi népszámlálások, 1920-2011

Nagyterület	Csoport	1980	1990	2000	2010
Magyarország	teljes lakosság	5,1%	7,6%	9,9%	16,8%
Erdély ⁵⁹	teljes lakosság	2,7%	5,3%	8,1%	14,4%
	magyar lakosság	2,3%	4,1%	5,3%	10,2%
Szlovákia	teljes lakosság	5,3%	7,7%	9,8%	13,8%
	magyar lakosság	2,2%	3,6%	5,4%	8,7%
Vajdaság	teljes lakosság	5,1%	8,3%	9,4%	14,1%
	magyar lakosság	3,3%	5,0%	6,1%	9,1%

54. táblázat: A felsőfokú végzettséggel rendelkező lakosság arányának alakulása a Kárpát-medence egyes nagytérségeinek teljes és magyar lakosságában, 1980-2010 (%)

Az adatok forrása: szakirodalmi források⁶⁰

⁵⁸ Az adatok az 1870 és 1910 közötti időszakban a történelmi Magyarország (Horvát-Szlavónország nélküli) területére, az ez utáni időszakban pedig a mai Magyarország területére vonatkoznak.

⁵⁹ Az 1980-as értékek egész Romániára vonatkoznak.

⁶⁰ Magyarország (SZUKICSNÉ S. K. 1993); Erdély (PAPP Z. A. 2008, KISS T. 2010b, 2012, VERES V. 2015); Szlovákia (GYURGYÁK L. 2006a, 2008, 2014, KISS T. 2012); Vajdaság (TÓTH L. 1994, GÁBRITY M. I. 2004, BADIS R. 2008, KISS T. 2012, ŽIVKOVIĆ M. B. et al. 2020)